

Արցախի ղետական համալսարան
Арцахский государственный университет
Artsakh State University

Գիտական տեղեկագիր

Ученые записки

Scientific Notes

1(5)

2002

Ստեփանակերտ

Степанакерт

Stepanakert

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет
Artsakh State University

Գիտական տեղեկագիր

Ученые записки

Scientific Notes

1(5)
2002

Ստեփանակերտ

Степанакерт

Stepanakert

Հրատարակվում է 1998 թ.

Издаётся с 1998 г.

Խմբագրական կոլեգիա

Ադամյան Կ. Ն. (գլխ. խմբագիր), Աբրահամյան Ա. Ն. (գլխ. խմբագրի տեղակալ), Խանյան Ս. Ա. (պատ. քարտուղար), Ադամբեկյան Ա. Գ., Մարտիրոսյան Ռ. Մ., Ավանեսյան Վ. Գ., Ավագյան Ռ. Թ., Գաղապյան Ս. Վ., Հակոբյան Գ. Ա., Աղալովյան Լ. Ա., Միրզոյան Վ. Ս., Արամյան Կ. Ս.:

Редакционная коллегия

Адамян К. Н. (гл. редактор), Абрамян А. Н. (зам. гл. редактора), Ханян С. А. (отв. секретарь), Аганбекян А. Г., Мартиросян Р. М., Аванесян В. Г., Авакян Р. Т., Дадаян С. В., Акопян Г. А., Агаловян Л. А., Мирзоян В. С., Арамян К. С.

Editorial

Adamian K. N. (Editorial-chief), Abramian A. N. (Vice Editorial-chief), Khanian S. A. (Responsible Secretary), Aganbekian A. G., Martirosian R. M., Avanesian V. G., Avakian R. T., Dadaian S. V., Hakobian G. A., Aghalovian L. A., Mirzoian V. S., Aramian K. S.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՂՀ հարկային քաղաքականությունը ներդրումային միջավայրում

Հ.Շ. Ղափրամանյան

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսության զարգացման կարևոր նախապայման է հայրենական և օտարերկրյա ներդրումների խթանումը: Որպես հայրենական գործարար միջավայրի առավելություններ՝ կարելի է մշել աշխատուժի արժեքը, աշխատուժի որակավորումը, շահույթի հայրենադարձումը, արտադրության կարգավորումը, սղածի ցածր մակարդակը, սոցիալական միջավայրը, բնական ռեսուրսների բավարար քանակությունը, սպառողական շուկայի թեև փոքր, բայց հագեցվածության կետից հեռու լինելը: Միաժամանակ հնարավոր չէ անտեսել ԼՂՀ-ում ներդրումային ակտիվության վրա բացասաբար ազդող գործոնները՝ հանրապետության քաղաքական անկայունությունը՝ միջազգային համրության կողմից չճանաչված լինելը, հարկային համակարգի անկատարությունը, ֆինանսավորման աղբյուրների անբավարարությունը, վարկերի ստացման դժվարությունները, դրանց գուտ առևտրային ուղղվածությունը, տրանսպորտային, կապի հիմնահարցերը, սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացման անբավարար մակարդակը:

Հարկային քաղաքականության տեսանկյունից արտադրական ոլորտում ներդրումային գործունեության ակտիվացման բարենպաստ պայմանների ստեղծումը նախ և առաջ ենթադրում է հարկային արտոնությունների կիրառում: Հարկային արտոնությունները կարող են դրսևորվել հարկերի վճարման ժամկետների հետաձգման, հարկային վարկերի, զեղչերի և հարկումից ձեռնարկատիրական գործունեությունից ստացված շահույթի այն մասի ազատման ձևով, որը ուղղվում է կապիտալ ներդրումների ֆինանսավորմանը, սեփական արտադրական բազայի ընդլայնմանը, բնակարանային շինարարությանը: Մասնավորապես, ԼՂՀ-ում կարելի է կիրառել ներդրումային հարկային վարկը, ինչը նախատեսում է որոշակի ժամանակահատվածում և թույլատրելի սահմաններում շահութահարկի (եկամտահարկի), տեղական հարկերի նվազեցում, հետագայում դրանց՝ վարկի և հաշվարկված տոկոսների ձևով փոխային մարում: Ի տարբերություն այլ արտոնությունների՝ հարկային ներդրումային վարկը համղես է գալիս որպես հարկային պարտավորությունների ուղղակի կրճատում և հաշվի է առնում հարկատուի գույքային կացությունը: Եթե հարկային զեղչերի կիրառումը ձեռնառու է բարձր դրույքաչափերով հարկվող եկամուտ ունեցողների համար, ապա հարկային վարկի կիրառումը՝ ցածր եկամուտներով հարկատուների համար:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներդրումային ակտիվության վրա ազդում են ոչ այնքան հարկերի բարձր դրույքաչափերը, որքան հարկային համակարգի անկայունությունը,

հետադարձ ուժ ունեցող օրենքների ընդունումը, հարկային հարաբերությունների բարդությունը, հարկային օրենսդրության խախտման համար կիրառվող կոշտ ֆինանսական պատժամիջոցները: Պատերազմական գործողությունների և անցումային վերափոխումների հետևանքով՝ հայրենական և բարձր ռիսկայնության պատճառով՝ օտարերկրյա սահմանափակ ներդրումների խրախուսման համար ԼՂՀ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ներդրումային գործունեության օրենսդրական կարգավորմանն ու ազատականացված, հրապտիչ հարկային դաշտի ձևավորմանը: Այսօր օտարերկրյա ներդրումները ԼՂՀ մուտք են գործում առանց որևէ մասնավոր հաստատման կամ որոշակի ցուցանիշով քննություն անցնելու, ԼՂՀ օրենսդրությունը հավասար պայմաններ է սահմանում ինչպես ներքին, այնպես էլ օտարերկրյա ներդրողների կողմից նոր ձեռնարկատիրական միավոր գրանցելու և լիցենզիա ստանալու համար, ըստ որում, գրանցման ծախսերը բավական ցածր են:

1999թ. կատարվեցին փոփոխություններ ԼՂՀ-ում գործող հարկային օրենսդրությունում՝ շեշտը դնելով ներդրումային քաղաքականությանը վերաբերող դրույթների վերանայմանը: Սահմանվեց ներդրում ունեցող ռեզիդենտների հարկման և արտոնությունների սանդղակ, ըստ որի՝ եթե ռեզիդենտի (բացառությամբ բանկերի) կանոնադրական կապիտալում փաստացի կատարված ներդրման ընդհանուր արժեքը (գնահատված ԼՂՀ կառավարության կողմից ստեղծված հանձնաժողովի կամ անկախ աուդիտի կողմից) 2000 Թվականի հունվարի 1-ից հետո կազմում է առնվազն 25 մլն. դրամ, ապա տվյալ ռեզիդենտի շահութահարկի գումարը նվազեցվում է՝ առաջին մեկ տարում 100 տոկոսով, իսկ հետագա երկու տարիներին՝ 50 տոկոսով, 50-ից մինչև 100 մլն. փաստացի ներդրում կատարելու դեպքում՝ 1 տարին՝ 100 տոկոսի չափով, իսկ հետագա երեք տարիներին՝ 50 տոկոսով, 100-ից մինչև 200 մլն. դրամի ներդրման դեպքում՝ առաջին երկու տարին՝ 100 տոկոսի չափով, իսկ հետագա երեք տարիների ընթացքում՝ 50 տոկոսով, 300 մլն. դրամ և ավելի ներդրում կատարելու դեպքում՝ առաջին չորս տարիներին՝ 100 տոկոսով, իսկ հետագա երեք տարիների ընթացքում՝ 50 տոկոսով: Միաժամանակ, ճշված արտոնությունը չի կիրառվում այն հարկատուների համար, որոնք սահմանված արտոնության ժամկետում լուծարվում են: Տվյալ դեպքում արտոնության ժամկետում հարկատուի լուծարման ժամանակ շահութահարկի գումարն այդ արտոնության ժամանակաշրջանի համար հաշվարկվում է լրիվ չափով՝ գործունեության ամբողջ ժամանակաշրջանի համար: Ըստ «Շահութահարկի մասին» ԼՂՀ օրենքի՝ ներդրում է համարվում հարկատուի կանոնադրական կապիտալի ձևավորմանը և համալրմանն ուղղված ակտիվների ներհոսքը կամ պարտավորությունների նվազումը, ինչպես նաև պետական գույքի մասնավերցումը: Պարտադիր պայման է հանդիսանում

գույքային և արտոնությո
Հարև
ձեռնարկութ
ակտերով
խրախուսան
հայեցողութ
րության ին
Ներդրում
տեսանկյուն
դրույթաչափ
1-ից կիրառ
հունվարի
դրույթաչափ
դրույթաչափ
կողմից վճ
հաշվարկվո
չափով՝ նալ
վճարների
նկատմամբ
13տոկոս դր
2000
աշխուժաց
բարեփոխո
ԼՂՀ-ում կ
պետական
միջոցների
դոլար, բնա
26.0 մլն. դ
ԱՄՆ դոլար
6.0 մլն. Ա
հաշվին իր

գույքային ներդրումների պետական գրանցումը կամ նոտարական վավերացումը, ըստ դրում, արտոնությունը չի տարածվում ոչ նյութական ակտիվներով ներդրումների նկատմամբ:

Հարկ է նշել, որ մինչև 1998թ. հունվարի 1-ը օտարերկրյա ներդրումներով ձեռնարկություններին և բանկերին շահութահարկի գծով օրենքով կամ այլ իրավական ակտերով արտոնություններ տրված չինելու դեպքում մինչև տվյալ օրենքով կամ այլ իրավական ակտերով դրանց համար սահմանված ժամկետի ավարտը հարկատուն իր հայեցողությամբ հարկային պետական վարչության մարմիններ ներկայացվող հայտարարության հիման վրա կարող է օգտվել վերը նշված արտոնությունից:

Ներդրումների աշխուժացման, ձեռնարկությունների ֆինանսական ներուժի ավելացման տեսանկյունից առավել էական են շահութահարկի և սոցիալական պարտադիր վճարների դրույքաչափերի իջեցումը: Մասնավորապես, ԼՂՀ-ում շահութահարկի գծով 2001թ. հունվարի 1-ից կիրառվում է հարկվող շահույթի նկատմամբ միասնական 10 տոկոս դրույքաչափ, 2002թ. հունվարի 1-ից՝ 5 տոկոս դրույքաչափ՝ նախկինում գործող միջին հաշվով 25 տոկոս դրույքաչափի փոխարեն: Հողի հարկի գծով 2001թ. հունվարի 1-ից կիրառվում է 6 տոկոս դրույքաչափ՝ նախկինում գործող 15 տոկոսի փոխարեն: Գյուղացիական տնտեսությունների կողմից վճարվող պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարը 2001թ. հունվարի 1-ից հաշվարկվում է սեփականություն համարվող հողատարածքների զուտ եկամտի 5 տոկոսի չափով՝ նախկինում գործող 12 տոկոսի փոխարեն: Պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարների գծով գործատուների կողմից աշխատանքի վարձատրությանն ուղղվող միջոցների նկատմամբ 2001թ. հունվարի 1-ից կիրառվում է 15 տոկոս դրույքաչափը, 2002թ. հունվարի 1-ից՝ 13տոկոս դրույքաչափ՝ նախկինում գործող 28 տոկոսի փոխարեն:

2000թ. հունվարի 1-ից հետո ներդրումների իրականացման ոլորտում տեղի ունեցավ աշխուժացում, ինչն էլ վկայում է ներդրումային քաղաքականության ոլորտում կատարված բարեփոխումների արդարացիությունը: 1995-2001թթ. ֆինանսական բոլոր աղբյուրների հաշվին ԼՂՀ-ում կատարվել է մոտ 80.0 մլն. ԱՄՆ դոլարի կապիտալ շինարարություն, այդ թվում՝ պետական բյուջեի միջոցների հաշվին՝ մոտ 30.0 մլն. դոլար, մարդասիրական օգնության միջոցների հաշվին՝ ավելի քան 20.0 մլն դոլար, կազմակերպությունների հաշվին՝ 2.0 մլն. դոլար, բնակչության միջոցների հաշվին՝ մոտ 2.0 մլն. դոլար և այլ միջոցների հաշվին՝ մոտ 26.0 մլն. դոլար: 1995-2001թվականների ընթացքում ԼՂՀ-ում տրամադրվել է մոտ 22.0 մլն. ԱՄՆ դոլարի վարկ, որից արդյունաբերությանը՝ 4.4 մլն. ԱՄՆ դոլար, գյուղատնտեսությանը՝ 6.0 մլն. ԱՄՆ դոլար: ԼՂՀ պետական բյուջեի և «Արցախիմվեստ» հիմնդրամի միջոցների հաշվին իրականացվել է ավելի քան 3.5 մլն. ԱՄՆ դոլարի չափով վարկավորում: ԼՂՀ-ում

ամհատույց տրամադրման ձևով մասնավորեցված պետական ձեռնարկություններում
 կատարված ներդրումները 2002թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել են 1257.0 մլն. դրամ: Հարկ
 է ընդգծել, որ տնտեսության բոլոր ոլորտներում կատարված ներդրումների մեջ մեծ
 տեսակարար կշիռ ունեն օտարերկրյա ներդրումները. 1995-2001թթ. ԼՂՀ-ում դրանց
 մեծությունը կազմում է մոտ 20.0 մլն. ԱՄՆ դոլար: Այսօր արդեն բավական ամուր և վստահելի
 կապեր են հաստատվել ամերիկյան, շվեյցարական, իրանական, լիբանանյան, ավստրալիա-
 կան, Մոնտե-Կառլոյի և ռուսական ինստիտուցիոնալ և մասնավոր ներդրողների
 շրջանակներում, որոնց մի մասը նաև ներկայացնում են այդ երկրների հայկական
 համայնքները, և որոնց միջոցով շարունակվում է ներդրման գործընթացը՝ նախօրոք
 ներդրումային գաղափարներով կազմված բիզնես ծրագրերով: Ամերիկյան օգնության
 շրջանակներում ԼՂՀ տարածքում ծրագրերը իրականացվում են Ամերիկյան Միջազգային
 Զարգացման Գործակալության (USAID) միջոցով: Այս առումով ԼՂՀ գործարարների
 միությունը կարող է դառնալ միջազգային տնտեսական համագործակցության դաշտում
 արդեն ստեղծված ցանցի մի մասը: Գործարարների միությունը, օգտվելով ինչպես
 պաշտոնական, այնպես էլ ոչ պաշտոնական կապերից, կարող է պայմանագրային
 հիմունքներով առաջարկել ծառայություններ «հրապուրիչ» ներդրումային ծրագրերի, բիզնես-
 տեղեկատվության տարածման, շուկայի և ներդրումային միջավայրի
 ուսումնասիրությունների գծով: ԼՂՀ-ում արդեն գործում են խոշոր ներդրումային ծրագրերով
 երկու տասնյակից ավելի ձեռնարկություններ, ինչպիսիք են հեռահաղորդակցությամբ
 զբաղվող «Ղարաբաղ-Տելեկոմ», փայտամշակմամբ զբաղվող «Էյ-Մի-Վանք-Լես»,
 հյուրանոցային տնտեսություն կազմակերպող «Միրկապ Արմենիա», ոսկերչական իրերի
 արտադրությամբ զբաղվող «Հայկ ժամացույց և ոսկերչություն» փակ բաժնետիրական
 ընկերությունները, համապատասխանաբար՝ 15.0; 1.8; 1.5; 1.2 մլն. ԱՄՆ դոլար օտարերկրյա
 ներդրումներով: Ինչ վերաբերում է հայրենական ներդրումների խրախուսմանը, ապա
 «Շահութահարկի մասին» ԼՂՀ օրենքով 2001թ. հունվարի 1-ից շահութահարկի գծով
 արտոնություն սահմանվել է բոլոր տեսակի ներդրումներով ձեռնարկությունների համար:
 Շահութահարկի դրույքաչափի օպտիմալ մակարդակի սահմանումը բավական բարդ խնդիր է.
 մի կողմից հարկի բարձր դրույքաչափը ծնում է հարկման բազայի այլ երկիր տեղափոխվելու
 վտանգ, մյուս կողմից՝ ներդրումների խթանման նպատակով հարկի դրույքաչափի նվազեցմանը
 համապատասխանող հարկի չափը վճարվում է ներդրման ծագման երկրում: Հարկման
 առումով կարևոր հիմնահարց է նաև կրկնակի հարկման բացառումը, որը բացասաբար է
 անդրադառնում իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց՝ իր երկրի սահմաններից դուրս

գործունեություն իրականացնելու և այլ եկամուտներ ստանալու գործում շահագրգռվածության վրա: Շուկայական բարեփոխումների ուղու վրա կանգնած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որի տնտեսության զարգացման համար այդքան հրատապ են արտասահմանյան առաջատար տեխնոլոգիաները, լիցենզիաները և այլ ներդրումները, պետք է հետևողականորեն մշակի կրկնակի հարկումից խուսափելու մեխանիզմ: Վերջինս ենթադրում է ԼՂՀ-ում ձեռներեցության խրախուսման նպատակով ներքին այնպիսի հարկային օրենսդրության միաստեղծում, որը թույլ կտա հաշվանցել այլ երկրներում վճարված հարկի գումարները, միաժամանակ մշակել, կնքել և ներդնել եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու երկկողմ համաձայնագրեր: Համաձայնագրերի միջոցով կիրականացվի հարկման իրավունքի բաշխումը պետությունների միջև, հարկերի վճարումից խուսափման կանխումը, հարկային խտրականության վերացումը: Կարևոր են նաև պասիվ եկամուտների՝ շահաբաժինների, տոկոսների, ռոյալթիների հարկման կարգավորումը, քանզի վերջիններս ուղղակիորեն առնչվում են ներդրումների խրախուսմանը: Ըստ Ռ.Լ. Դերմբերգի՝ անհրաժեշտ է առաջնորդվել միջազգային հարկման անկողմնակալության հիմնադրույթով, որը բովանդակում է երեք հիմնական կանոններ՝ կապիտալի արտահանման, կապիտալի ներմուծման և ազգային անկողմնակալության: Բաց տնտեսության ձգտող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության համար միջազգային շուկաների մերձեցման պայմաններում խնդրահարույց կդառնա կապիտալի գործառնությունների հետ կապված եկամուտների հարկումը: Այնուհայտ է, որ կապիտալի գործառնությունների հետ կապված եկամուտների ազատումը հարկումից լրացուցիչ խնդիրներ է ստեղծում այդ եկամուտների հետ կապված ծախսերի նվազեցման հնարավորության ընձեռման առումով: Ծախսերի նվազեցման հնարավորության բացառման դեպքում ԼՂՀ-ում գրանցված ընկերությունները օտարերկրյա ընկերությունների համեմատ ամրացունակ վիճակում կհայտնվեն:

ԼՂՀ ներդրումների գործընթացի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներդրումներ հիմնականում կատարվում են սեփականաշնորհված ձեռնարկություններում և տարածքներում: Դա էլ պայմանավորում է պետության կողմից ձեռնարկությունների և տարածքների տրամադրումը ներդրողներին ինչպես չնչին արժեքով՝ հաշվի առնելով ներդրումային ծրագրի գինը, այնպես էլ անհատույց՝ կապված ծրագրի գնից և ճյուղի, բնագավառի անհրաժեշտությունից: Յուրաքանչյուր դեպքում պետության կողմից պարտադրվում է նոր աշխատատեղերի բացում, ծրագրային ժամկետների իրականացում, պետական և սոցիալական խնդիրների լուծման ապահովում, և սեփականության իրավունքը

Дермберг Р.Л. Ме дународное налогообложение - М.Юнити, Булавапет, 1997г

ձեռք է բերվում միայն վերոնշյալ պայմանները կատարելուց հետո:

Այսօրվա դրությամբ Արցախում կա ներդրում հայցող սեփականաշնորհման ենթակա ձեռնարկությունների և տարածքների անհրաժեշտ քանակություն: Համաձայն «Պետական գույքի մասնավորեցման 2002-2003թ.թ. ծրագրի մասին» ԼՂՀ օրենքի՝ ներդրում հայցող մասնավորեցման առաջարկվող ծրագրում ընդգրկված է պետական բաժնեմաս ունեցող՝ թվով 88 ընկերություն (ըստ ճյուղերի՝ էներգետիկա, էլեկտրոտեխնիկա և ռադիոէլեկտրոնիկա, թեթև արդյունաբերություն, սննդի արդյունաբերություն, ավտոմոբիլային տրանսպորտ ճանապարհաշինություն և շահագործում, շինանյութերի արտադրություն, գյուղատնտեսություն, կոմունալ տնտեսություն և այլն), անավարտ շինարարության և կիսավեր՝ թվով 76 օբյեկտ:

Հաշվի առնելով, որ ներդրումները հիմնականում իրականացվում են միայն ԼՂՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտում, ներդրումները ապակենտրոնացնելու նպատակով անհրաժեշտ է հարկային արտոնություններ սահմանել սահմանային շրջաններում ներդրում կատարողների նկատմամբ՝ լրիվությամբ ազատելով շահութահարկից և իջեցնելով ԱԱՀ-ի գործող դրույքաչափը:

Թեև ԼՂՀ հարկային քաղաքականությունը ներդրումների ներգրավման խթանիչ գործոն է, հարկային օրենսդրության ներդրումներին վերաբերող դրույթները համապատասխանում են տնտեսվարող սուբյեկտների շահերին և միտված են տնտեսության զարգացմանը ու նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, այնուամենայնիվ, ներդրումների մակարդակը հեռու է բավարար լինելուց և այս բնագավառում հաջողության հասած երկրների համար ԼՂՀ-ն ուժեղ մրցակից չէ, քանի որ ցանկացած ներդրում, անգամ փոքրագույնը, կապված է բարձր ռիսկի հետ:

Բոլոր տվյալները բերված են ԼՂՀ ՎՊՈՒՎՊ վարչության տեղեկատվական գեկույցներից

Налоговая политика НКР в инвестиционной среде.

А.Ш. Каграманян

Резюме.

В данной работе изложены правила, установленные законом с точки зрения налоговой политики, как для местных, так и для иностранных инвесторов. В статье также предложены направления по созданию благоприятного инвестиционного климата.

NKR Tax Investment Policy.

H.Sh.Khahramanjan.

Summary.

This article is about the fixed from the view point of tax policy rules and the creation of auspicious conditions for the investments in NKR. The author of the article also suggests the ways and directions of creating that conditions for native and foreign investors.

4. Ա. Ներսիսյան

Ակնհայտ է, որ հասարակական հարաբերություններում հարկման դերը պայմանավորված է տվյալ հասարակությունում պետության ունեցած օբյեկտիվ դերով: Հասարակության զարգացմանն ու շերտավորմանը զուգընթաց պետության վրա դրվում են լրացուցիչ խնդիրներ: Կարևոր է հասարակության և նրա անդամների բարեկեցությունն ապահովելու նպատակով: Մասնավորապես, պետությունը պարտավոր է ապահովել իր անդամների կենսամակարդակի նվազագույն չափը, ազատ մրցակցություն և մատուցել որոշակի ծառայություններ:

Կարևորագույն այս խնդրի լուծման գործում պետությունն իրականացնում է բաշխման իր գործառույթը: Իսկ բաշխման հետ կապված որոշակի խնդիրներ հնարավոր է լուծել միայն պետական կարգավորման ճանապարհով, ինչը պահանջում է համապատասխան միջոցների առկայություն: Միջոցների հավաքագրումը հարկման եղանակով իր հերթին առաջացնում է հարկային համակարգ և հարկային հաստատություններ ունենալու անհրաժեշտություն:

Այլ կերպ, հարկային համակարգը դա տվյալ կոնկրետ պետության մեջ տվյալ պահին առկա հարկադրման էական պայմանների համախմբությունն է:

1992 թվականից սկսած ԼՂՀ հարկային քաղաքականության ձևավորումն ու նրա հետագա զարգացումը ընթացել և ընթանում է բարդ ռազմաքաղաքական և տնտեսական պայմաններում կապված քաղաքական անորոշության, պատերազմական գործողությունների, շրջափակման, շուկայական հարաբերությունների անցմանը բնորոշ ընդգծված սոցիալական լարվածության հետ:

Յուրաքանչյուր պետության հարկային համակարգը դա պատմական ազգային զարգացման արգասիք է: Այդ պատճառով հնարավոր չէ առանձնացնել այնպիսի էտալոնային բնութագրիչ, որն ընդհանուր լինի բոլոր երկրների համար: Կարելի է միայն տալ տարբեր երկրների հարկային համակարգի ընդհանուր բնութագրերը:

Անգամ զարգացած արդյունաբերական երկրները անհրաժեշտ հարկերի հավաքագրման նպատակով ձևավորում են տարբեր սկզբունքներն հիմքերի վրա կառուցված հարկային համակարգեր: Եթե ՄԱՆ-ն, Կանադա, Նոր Զելանդիան, Բելգիան հարկային եկամուտները հավաքագրում են եկամտային հարկերի միջոցով, ապա Նորվեգիան, Շվեդիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան, նախապատվությունը տալիս են ապրանքների և ծառայությունների իրացման շրջանառությունից գանձվող հարկերին:

Անցումային տնտեսությամբ երկրներում արդյունավետ հարկային համակարգի ձևավորմանը բացասաբար են անդրադառնում
-տնտեսության կառուցվածքը

-հարկային վարչարարության սահմանափակ կարողությունները
-տեղակատվության սակավությունը
-քաղաքական վերնախավի անպատրաստ լինելը:

Հարկային քաղաքականությունը դիտարկելով որպես օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների կողմից իրականացվող և իրականացման ենթակա միջոցառումների համալիր, որն ուղղված է հարկման օբյեկտների, սուբյեկտների, հարկերի դրույթաչափերի, հարկման մեխանիզմների և հարկային արտոնությունների հարցերի կարգավորմանը, կարելի է նշել, որ անցած ժամանակաընթացքում դրա իրականացումը պայմանավորված է եղել նորաստեղծ հանրապետության առջև ծառացած պետական շինարարության ռազմավարական խնդիրների լուծմամբ:

Այդ խնդիրների և հատկապես հարկային քաղաքականության ռազմավարական ուղղությունների մշակումն ու իրագործման առանձնահատկությունը ԼՂՀ-ում կայանում է նրանում, որ դրանք ոչ միայն ուղեկցվում են անցումային շրջանին բնորոշ դժվարություններով ու բարդություններով, այլև պատերազմական գործողություններով ու ՀՀ հետ տնտեսական ինտեգրացման խիստ անհրաժեշտությամբ պայմանավորված համաձայնեցված հարկային քաղաքականության վարման սկզբունքով:

Ամփոփելով, հարկային համակարգի ձևավորումը ԼՂՀ-ում, այն կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի

1. Հարկային համակարգի նախնական ձևավորման փուլ, որն ընդգրկեց հիմնականում 1992-94 թվականները: Այդ ժամանակաընթացքում ԼՂՀ Պետագույն խորհրդի 1992 թ. որոշմամբ կիրառության մեջ դրվեցին ՀՀ-ում ընդունված հարկային ոլորտին վերաբերող «Ավելացված արժեքի հարկի մասին», «Ակցիզային հարկի մասին», «Եկամտահարկի մասին» օրենքները, իսկ շահութահարկը հաշվարկվում և գանձվում էր ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի որոշմամբ սահմանված կարգով, որով նախատեսվում էր նաև շահութահարկի գանձում կոլտնտեսության աշխատավարձի ֆոնդից: Պատերազմական գործողությունների պատճառով այդ տարիներին զգալի վնաս են կրել հանրապետության տնտեսության բոլոր ճյուղերը: Իրենց արտադրական կարողությունների 15-20 տոկոսի չափով էին գործում ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կարիքների համար վերապրոֆիլավորված մեկ տասնյակի հասնող պետական ձեռնարկությունները, պետական

ԼՂՀ Պետագույն խորհրդի 1992թ. հունվարի 6-ի «ԼՂՀ տարածքում այլ պետությունների գործող օրենսդրական ակտերի գործողության մասին» և ԼՂՀ ՊԳԿ-ի 1992թ. օգոստոսի 28-ի «Ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների շահութահարկի մասին» որոշումներ:

մեծածախ և մանրածախ առևտրական և սպասարկման միավորումներն ու ձեռնարկությունները, բավականին նվազ թվակազմերով կոլտնտեսություններն ու խորհրդային տնտեսության զործունեությամբ զբաղվող ոչ մեծ թվով անհատներ:

Այս պայմաններում խնդիր էր դրված խիստ կերպով հաշվառել բոլոր տնտեսավարող սուբյեկտներին, ապահովել ՀՀ առանձին օրենքներով սահմանված հարկման հիմնական բազաները/ շահույթը, իրացման շրջանառությունները, ֆիզիկական անձանց եկամուտները, հարկ վճարողները, իրավաբանական անձինք, ոչ իրավաբանական անձինք, առանձին քաղաքացիներ/, հարկերի դրույքաչափերը և այլն: Պետք է նշել, որ ի տարբերություն ՀՀ-ի, ԼՂՀ-ում հողի հարկը, գույքահարկը ներդրվել են ավելի ուշ, իսկ ֆոնդավճար ընդհանրապես չէր հաշվարկվում ու գանձվում: Գործում էր տրանսպորտային հարկը, որի վճարողներ էին հանդիսանում տրանսպորտային միջոցների տեր ֆիզիկական և իրավաբանական անձինք:

Ամփոփելով այս փուլը, կարելի է ընդհանրացնել, որ պատերազմական դրությամբ պայմանավորված տնտեսության պետական կենտրոնացված դեկավարման ժամանակաընթացքում խնդիր էր դրված ԼՂՀ-ում աստիճանաբար արմատավորել շուկայական տնտեսահարաբերություններին բնորոշ հարկատեսակներ, հաշվի առնելով ՀՀ հետ միևնույն տնտեսական դաշտի ձևավորման հանգամանքը և տեղական առանձնահատկությունների կիրառման կարևորությունը/ սեփականաշնորհման և ապապետականացման տեմպերի ետ մնալը/, կազմակերպել բոլոր հարկատուների խիստ հաշվառումը: Ձևավորման այս փուլում խնդիր չէր դրված բյուջեի սեփական եկամուտների կազմում էականորեն ավելացնելու հարկային մուտքերը: Այսպես՝ 1992-1994 թ.թ. դրանք կազմել են սեփական եկամուտների ընդամենը 73 տոկոսը¹:

Ընդ որում, հարկային օրենսդրական պահանջների կատարման նկատմամբ վերահսկողությունը և հարկերի ու վճարումների գանձումները իրականացնում էին ֆինանսական մարմինների պետեկամուտների բաժինները, բանի որ ստեղծված էին հարկային տեսչությունները:

2. Հարկային համակարգի զարգացման երկրորդ փուլն ընդգրկեց 1995-98 թվականները, որի ընթացքում արդեն ավարտվել էին պատերազմական գործողությունները և ԼՂՀ իշխանությունները հարաբերական խաղաղության պայմաններում ձեռնամուխ էին եղել տնտեսական բարեփոխումների իրականացմանը:

ԼՂՀ վիճակագրության, պետքեզիստրի և վերլուծության պետական վարչություն,
«ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական հիմնական ցուցանիշները 1985-1995թ.թ.»,
Ստեփանակերտ, 1996

Այդ գործընթացը ապահովելու համար ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 1995 թ. փետրվարի 14-ի որոշմամբ իրավունք է վերապահվել ԼՂՀ կառավարությանը մինչև ԼՂՀ ԳԽ կողմից համապատասխան օրենքների ընդունումը ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի լիազորությունների շրջանակներում գտնվող առանձին հարցեր ժամանակավորապես կարգավորել կառավարության որոշումներով: Չնայած դրան, ԼՂՀ ԳԽ կողմից 1995-98 թ.թ. ընդունվում են սեփականաշնորհման, ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին և այլ կարևոր օրենքներ: Նախկին կոլտնտեսություններն ու սովխոզները վերակազմավորվեցին գյուղացիական կոլեկտիվ /փայտտիրական/ տնտեսությունների, սկսվեց «փոքր» սեփականաշնորհումը:

1995 թ. սկզբներին ստեղծվում է պետական ռեզիստրի վարչությունը և սկսվում է կազմակերպարարական տեսակի բոլոր ձեռնարկությունների գրանցումն ու պարտադիր վերագրանցումը: Վիճակագրական մարմինների կողմից հաշվարկվում են մակրոտնտեսական հիմնական ցուցանիշները /ՀՆԱ, գների ինդեքս և այլն/ հաշվառումը: ԼՂՀ կառավարության 1995 թ. մարտի 14-ի որոշմամբ ԼՂՀ էկոնոմիկայի և ֆինանսների նախարարության կազմում բաժնի կարգավիճակով ստեղծվեց հարկային տեսչություն, որն ուներ սահմանափակ լիազորություններ հարկային վարչարարության կազմակերպման իմաստով:

1995-96 թ.թ. ԼՂՀ-ում ներդրվել են երկու նոր հարկատեսակներ՝ գույքահարկը և հողի հարկը, էական փոփոխություններ են կատարվել ավելացված արժեքի հարկի, ակցիզային հարկի և եկամտահարկի մինչ այդ գործող օրենքներում: Կառավարության որոշումներով մտցվել են ավտոճանապարհային մասհանումների և բնական պաշարների օգտագործման և շրջակա միջավայրի աղտոտման համար վճարներ:

Ազատագրված տարածքներից ձեռք բերված ապրանքանյութական արժեքների իրացման դեպքում ձեռնարկությունների համար մտցվեց ստացվող հասույթի 80 տոկոս բյուջե վճարելու պայմանը: Լայն տարածում սկսեց գտնել ձեռնարկատիրական գործունեությունը քաղաքացիների կողմից՝ հատկապես սպասարկման ոլորտում: 1995-ի սկզբներին նրանց թիվն անցնում էր 600-ից¹, որոնց համար, կախված գործունեության տեսակից, մտցվեց եռամսյակային արտոնավճարի նվազագույն չափի համակարգը:

1997 թ. սկզբներին առաջին անգամ առևտրական գործունեություն իրականացնելու համար մտցվեց հաստատագրված վճարների պրակտիկան: Քանի որ հողը չէր սեփականաշնորհվել, ուստի նրա մշտական և ժամանակավոր օգտագործողների համար սկսած 1995 թվականից մտցվեց հողի հարկ, որի դրույթաչափերը բավականին ցածր էին և կախված էին

Այստեղ, և հետագայում բոլոր թվականները բերվում են ԼՂՀ վիճակագրության, պետաբաժնիստրի և վերլուծության պետական վարչության և ԼՂՀ հարկային տեսչության համապատասխան տարիների տեղեկատվական վերլուծական զեկուցագրերից:

հողատեսքերի տեսակից/վարելահող, արոտավայր և այլն/։ Զգալիորեն աշխուժացավ հարակիցն քաղաքականության կարևորագույն մասը կազմող հարկային վարչարարությունը՝ պայմանավորված հարկային օրենսդրությամբ պահանջների կիրառմամբ և հարկային մեքանիզմների աշխատանքով։ Չնայած հարկ վճարողների հերթական համարների համակարգը ԼՂՀ-ում ներդրվեց բավականին ուշ, 1998թ-ին, սակայն հարկային մարմինների կողմից զգալի աշխատանք տարվեց հարկատուների հաշվառման բարելավման, ստուգումների պրակտիկայի կատարելագործման և հարկատուների իրնազեկման ուղղությամբ։

Այդ տարիներին խնդիր էր դրված հարկային «բեռի» աստիճանական ու նշանակալի չափով տեղափոխումը դեպի ոչ պետական հատված և ֆիզիկական անձինք։

Ընդհանրացնելով երկրորդ փուլի հիմնական արդյունքները, կարելի է ընդգծել, որ այդ ընթացքում համակարգի զարգացումն անմիջական կախման մեջ դրվեց բյուջեի եկամտային մասի կատարումից, որն աճում էր դինամիկ կերպով և հիմնականում հարկային մուտքերի ավելացման հաշվին։ Բավական է նշել, որ 1995 թ.-ին պետբյուջե փաստացի հավաքագրված մուտքերը 5 անգամ գերազանցել են 1994 թ. նույն ցուցանիշը, իսկ 1998 թ.-ին մուտքերը 1995 թ. համեմատությամբ ավելացել են գրեթե 1,5 անգամ։

Այդ փուլի վերջում սկսվեց հողի սեփականաշնորհումը, պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման գործընթացները և օրենքների ձևով ընդունվեցին բոլոր 6 հարկատեսակների մասին օրենքները, ինչպես նաև հարկերի մասին և տեղական տուրքերի և վճարների մասին օրենքները։ Այլ կերպ ասած, այս փուլը կարելի է համարել հարկային համակարգի օրենսդրական կարգավորման, խտակեցման և կայացման փուլ։

Այդ փուլին բնորոշ էր մի կողմից հարկային բազայի ընդլայնումը և հարկային արտոնությունների սահմանումը, մյուս կողմից՝ կոշտ հարկային քաղաքականության իրականացումը։ Այսպես առաջին անգամ գինու-օղու արտադրությամբ զբաղվող ՊԿ/Փ/ Տ-երի համար մտցվեց ակցիզային հարկ, իսկ կառավարության 1997 թ. մարտի 21-ի թիվ 50 որոշմամբ սահմանվեցին էական հարկային արտոնություններ /շահութահարկի և ԱԱՀ-ի գծով/ նոր ստեղծվող ձեռնարկությունների համար։

Օրենքով տնտեսավարող սուբյեկտների համար սահմանվեց ավտոձանապարհային մասհանումներ պետբյուջե, որը հաշվարկվում էր շրջանառության ծավալից /ՀՀ-ում այդ չկար/։

Կառավարության 1996 թ. հունիսի 23-ի թիվ 165 որոշմամբ կանխիկ հասույթի օգտագործման խիստ ռեժիմներ սահմանվեցին հարկային պարտք ունեցող ձեռնարկությունների համար, որով արգելվում էր նման ձեռնարկություններին ինքնուրույնաբար տնօրինելու դրամարկի մուտք գործած գումարները և էականորեն ազդում էր ձեռնարկությունների ինքնուրույնության վրա։ Իսկ 1998 թ. վարչապետի որոշմամբ շինարարական ձեռնարկությունների

կատարողականից զանձվում էր միանգամից 15, 18 տոկոսը որպես հարկային պարտավորություն:

Իհարկե, վերջին երկու ձեռնարկումները կարելի է համարել հարկային վարչարարությունն ուժեղացնելուն ուղղված քայլ, սակայն դրանք հանգեցրին տնտեսավարող սուբյեկտների ինքնուրույնության նվազեցման՝ հատկապես սեփական շրջանառու միջոցների տնօրինման հարցում, որի պատճառով դրանք բեկանվեցին 1999թ. սեպտեմբերին:

Պետք է նշել, որ հարկային վարչարարության ուժեղացման առումով նշանակալից քայլ հանդիսացավ 1998թ. հարկային պետական վարչության ստեղծումը, որը իր մեջ ներառեց շրջանների հարկային տեսչությունները: Վարչարարությանը նպաստող քայլ կարելի է համարել նաև առևտրի և ապասարկման ոլորտում հաստատագրված վճարների պրակտիկայի կիրառումը և հաշվիչ դրամարկային մեքենաների ներդրումը սկսած 1999թ.-ից:

Պայմանականորեն 3-րդ փուլը կարելի է համարել 1999-2001 թվականները, երբ, կարելի է ասել, սկիզբ դրվեց հարկային լիբերալ ռեժիմի քաղաքականությանը: Այն արտահայտվեց նախ և առաջ գործող հարկային օրենքներում, սկսած 2000 թ. հունվարի 1-ից էական փոփոխությունների ձևով: Այսպես, շահութահարկի դրույթաչափը սահմանվեց միասնական 15 տոկոս, անկախ հարկվող շահույթի մեծությունից, իսկ 2001թ. հունվարի 1-ից այն կազմել է 10 տոկոս, 2002թ. հունվարի 1-ից 5 տոկոս: Մտցվեց մի արտոնություն ևս կանոնադիր հիմնադրամի համարման /ավելացման/ դեպքում, սկսած 25 մլն. դրամից և ավելի չափերի դեպքում, ձեռնարկություններն ազատվում են շահութահարկի վճարումից առաջին երկու տարում և այլն: ԱԱՀ-ից ազատում սահմանվեց ավարտուն վերամշակման ցիկլ անցնող գյուղատնտեսական մթերքների համար: ԱԱՀ-ով չհաշվարկվող շրջանառության շեմը թողնվեց 4 մլն դրամ, հողի սեփականատերերը 50 տոկոսով ազատվեցին հողի հարկից:

Այցիզային հարկի ավելի նվազ, մինչև 20-30 տոկոս, դրույթաչափեր սահմանվեցին գինու-օղու տեղական արտադրողների համար, 15-ից մինչև 5 տոկոս իջեցվեց եկամտահարկի դրույթաչափը, կանխիկ գնումների դեպքում հաստատող փաստաթղթերի բացակայության համար բյուջե զանձվող վճարները, իսկ եկամտահարկով չհարկվող շեմը 28 հազարից իջեցվեց մինչև 10 հազարը:

Նշանակալից չափով նվազեցվեցին նաև սոցիալական ապահովագրության վճարների դրույթաչափերը գործատուների համար՝ այն 2001թ. հունվարի 1-ից սահմանելով 15 տոկոս, իսկ 2002թ. հունվարի 1-ից՝ 13 տոկոս: Օրենսդրական հերթական փոփոխությունները ԼՂՀ-ում իրականացվեցին 2001թ. հունիսին, որոնք ընդհանուր առմամբ կարելի է նշել, որ մի կողմից ուղղված են հարկային վարչարարության խստացմանը, մյուս կողմից հարկատուների շահերի պաշտպանությանը: Այսպես, հարկատուները պարտավոր են 2001թ. հուլիսի 1-ից 100 հազար դրամից ավելի գումարների գործարքների մասին տեղեկություններ հայտնել հարկային մարմիններին: Նորություն էր նաև այն, որ հարկային մարմինների ու հարկատուների միջև

տարակարծությունների և տարընթերցումների դեպքում վճիռն ընդունվում է հոգուտ հարկատուի: Եական կարելի է համարել նաև ստուգումների անցկացման հարցերում հարկատուների իրավունքների ու շահերի ընդարձակման հանգամանքը, հատկապես ստուգման մասին նախօրոք / 3 օր առաջ/ նրանց տեղեկացման պարտադիր լինելու պայմանը: Ազատականությանը միտված քայլ կարելի է համարել արդեն 2001թ. հունվարի 1-ից ինկասո-կարգազրերի կիրառման պրակտիկայի վերացումը հարկային մարմինների կողմից և հարկային վեճերի դատական վճռման միտումների ձևավորումը, ինչպես նաև դատական ակտերի հարկադիր կատարման ծառայության ստեղծումը ԼՂՀ-ում:

ԼՂՀ հարկային համակարգի դինամիկայի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ դրան ևս բնորոշ է եղել անցումային տնտեսությամբ երկրներում հարկային համակարգի ձևավորման առանձնահատկությունների մեծ մասը: Սկսած ձևավորման շրջանից հարկային համակարգն իր մեջ պարունակում էր տնտեսական հարաբերությունները խաթարող և շուկայական մեխանիզմների նկատմամբ ոչ բավարար վստահությունն առտացույող բազմաթիվ դրույթներ, որոնց մեծ մասը, չնայած իրականացվող բարեփոխումներին, շարունակում են գործել մինչև այժմ, դրանով իսկ զալելով հանրապետության տնտեսական ներուժի լիարժեք իրացումը:

Պետք է նշել, որ ժամանակի ցանկացած պահի հարկային քաղաքականության առումով հիմնական խնդիրը ոչ այնքան հարկման լավագույն կառուցվածքի որոշումն է, որքան այդ կառուցվածքով նախատեսվող որևէ փոփոխության նպատակի հատուկ սահմանումը, այդ տնտեսական հետևանքների /ինչպես արդյունավետության, այնպես էլ արդարության տեսանկյունից/ գնահատումն ու միջոցների ձեռնարկումը, երբ այն բացասաբար է անդրադառնում պետության հանդեպ հարկատուի վերաբեմնունքի վրա:

Այս առումով իմաստ ունի նշել հարկատուների դժվար համակերպումը հարկային օրենսդրության շարունակական փոփոխություններին, պարզեցված հաշվառման ու հաշվետվության համակարգի բացակայությունը, առանձին հարկային արտոնությունների տրամադրման հարցերում խտրական մոտեցումները, հարկային վարչարարության կազմակերպման գործում էական թերացումների ու կամայականությունների դրսևորումները և այլն:

Խնդիր չդնելով խորանալու ու հիմնավորելու բերված փաստարկների ճշմարտացիությունը, ուղղակի նշենք, որ հարկային բարեփոխումները դեռևս ցանկալի արդյունքների չեն հանգեցրել ԼՂՀ պետական բյուջեի սեփական եկամուտների ապահովման ու հարկման բազայի ընդլայնման միջոցով դրանց ծավալների հետագա ավելացման առումով:

Դրանում համոզվելու համար կարելի է բերել վերջին երեք տարիների սեփական եկամուտների հետևյալ ցուցանիշները ԼՂՀ-ում /մլն. դրամով/

	1999թ.	2000թ.	2001թ.
Պետական և համայնքային բյուջեներով նախատեսված պլան	3549,0	3177,3	3171,4
Փաստացի մուտքագրվել է	2290,2	2495,4	2382,9
Կատարման տոկոսը	64,5	78,5	75,1
Հարկային եկամուտներ՝ ընդամենը	1825,7	1877,5	1622,8
Հարկային եկամուտների տոկոսը ընդամենը մուտքագրված եկամուտների մեջ	79,7	75,2	68,1

Ակնհայտ է, որ տնտեսական հարաբերությունները խաթարող հիմնական երևույթներից մեկը՝ ստվերային տնտեսությունը, մեծապես պայմանավորված է հարկային առկա համակարգի թերացումներով: Ընդ որում, ստվերայնությունը հատուկ է բոլոր երկրներին և ըստ որոշ հետազոտությունների ստվերային տնտեսությունը ՀՆԱ-ում կազմում է ԱՄՆ-ում 4-33%, Ճապոնիայում 4-15%, Գերմանիայում 2-11% և այլն¹:

Իսկ ԼՂՀ-ում 2000թ. ավելացված արժեքի հարկի զանգվածն արդյունավետության վերլուծության հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ ստվերայնության մակարդակը հանրապետությունում գերազանցում է 40 տոկոսը:

Անցումային տնտեսությամբ երկրներին բնորոշ է եկամուտների ծայրահեղ բևեռացում, որը բնութագրվում է Զինի² գործակցի ավելի մեծ արժեքով:

Զնայած ԼՂՀ-ում վիճակագրական մարմինների կողմից մինչև այժմ չի հաշվարկվում այդ ցուցանիշը, այնուամենայնիվ կարելի է ընդունել, որ նրա մեծությունը չի զիջում ՀՀ համանման ցուցանիշի արժեքը:

Վերոշարադրյալից ելնելով կարելի է զալ այն տրամաբանական հետևությունը, որ ԼՂՀ-ում հարկային եկամուտների բավարար մակարդակի հավաքագրումը պահանջում է հատկապես բարձր եկամուտներ ստացող և բարձրարժեք գույք ունեցողներից հարկերի համամասնորեն զանձում, այսինքն եկամտային՝ ու գույքային հարկերում կիրառել պրոգրեսիվ դրույքաչափերի մեթոդը:

Զարգացող և հատկապես անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներում, որպես կանոն, տնտեսության մեջ մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում գյու-

¹ "Вопросы экономики" Ежемесячный журнал Российской Федерации N 10, 2001г.

² Զինի գործակիցը ցույց է տալիս տվյալ երկրում եկամուտների անհավասարաչափ բաշխումը: Ըստ վիճակագրական գնահատականների Հայաստանի Հանրապետությունում 2001թ. այն կազմել է 0,593 /տես ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության վիճակագրական վերլուծական զեկույցը: Երևան, 2001.:/:

դատնետեսությունը, մանր սուբյեկտները, ստվերային հատվածը, ազգային եկամտի մեջ փոքր մաս է կազմում աշխատավարձը: Այս ամենը նվազեցնում է որոշ ժամանակակից հարկատեսակների/ ինչպես, օրինակ, եկա-մտահարկը, ու որոշ չափով, ավելացված արժեքի հարկը/ վրա հիմնվելու և հարկման բավարար մակարդակ ապահովելու հնարավորությունը:

ԼՂՀ պարագայում նշված գործոններին ավելանում է կրկնակի ռիսկի առկայությունը, որը պայմանավորված է քաղաքական անորոշությամբ, շահունակվող շրջափակումով, բիզնեսի զարգացման ենթակառուցվածք-ների ոչ համարժեք զարգացումով, ինչպես նաև ազգային հնչեղության այնպիսի հիմնահարցերով, ինչպիսիք են ԼՂՀ վերաբնակեցումը և պաշտպանության ապահովումը:

Հարկային եկամուտների ճիշտ մակարդակի որոշումը որևէ երկրի համար նշանակում է պետական ծախսերի ճիշտ մակարդակի որոշում, ինչն իր հերթին ենթադրում է դրանց հետագա բաշխման արդարացիության ապահովումը: Իսկ թե ինչ գործոններ են խանգարում այդ սկզբունքի իրագործմանը, բերենք ՀՀ նախագահի տնտեսական հարցերով գլխավոր խորհրդական Վ. Ներսիսյանցի կողմից նշվող հետևյալ թերությունները տնտեսության մեջ՝

ա/ հարկերի հավաքման շատ նվազ մակարդակը, նոր տնտեսական համակարգից առավել օգտվող ու վայելող խավը շրջանցում է իր պետա-կան պարտականությունը հարկ չվճարելով

բ/ թերաֆիսկալ կորուստները, այսինքն այն վնասները, որոնք վերաբերում են հասարակական ծառայություններին, օրինակ, էլեկտրաէներգիայի, ջրօգտագործման, և տրանսպորտի ոլորտում սպասարկման վարձերի չվճարումը խոշոր սպառողների կողմից

գ/ կոռուպցիան, որը բազմազան ուղղություններով վատնում է պետական ռեսուրսները և կոռումպացնում ու վտանգում մեր պետականությունը:¹

Մեր կարծիքով, դժվար է չհամաձայնել նման փաստարկների հետ նաև ԼՂՀ պարագայում նկատի ունենալով ԼՂՀ և ՀՀ միևնույն տնտեսական տարած-քում գտնվելու հանգամանքը:

1. «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա. Հայաստան», հանդես հ.7, 2001թ

О проведенной в 1992-2001 гг. налоговой стратегии в НКР

К.А. Нерсисян

Резюме

В общественных отношениях роль налогов обусловлена объективной ролью государства, в связи с чем государство осуществляет свою распределительную функцию. В НКР, как в самостоятельной республике с переходной экономикой, формирование налоговой системы и ее дальнейшее развитие проходило и проходит в сложной военно-политической и экономической обстановке.

В статье анализируются периоды становления налоговой системы в НКР, подчеркивается важность разработки и принятия стратегической программы экономического развития НКР, подсистемой которой должна составлять налоговая стратегия.

К. А. Нерсисян

Summary

on tax strategy realized in 1992-2001 in the NKR

In social relations the role of tax policy is conditioned by an objective role of the state, in this connection the state is realizing its distributive function.

In the NKR, as in an independent state with the transitional economy, the formation of tax system and its further development has been taking place in complex military-political and economic situation.

The article analyzing the periods of tax system creation in the NKR, underscores all the importance of economic development of the strategic programme in the country under the system of which tax strategy must fall.

ԼՂՀ ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՇՈՒԿԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Հ. Վ. Հովհաննիսյան

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային համակարգը բաղկացած է պետական և համայնքային բյուջեներից: Այդ համակարգը հիմնվում է ֆինանսական, դրամավարկային և հարկային միասնական պետական քաղաքականության վրա, որը տարածվում է Արցախի բոլոր շրջաններում: Շուկայական տնտեսության արդի պայմաններում գործող ԼՂՀ բյուջետային համակարգը օրենսդրորեն հիմնվում է հանրապետության Ազգային ժողովի 1999թ. հունվարի 18-ին ընդունված «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» օրենքի վրա, որում մինչ այժմ կատարվել են մի քանի փոփոխություններ*:

Այնչև իՄՎՀ-ի փլուզումը նախկին միութենական հանրապետությունների բյուջետային համակարգը գործել է՝ հիմնվելով 1961 թվականին ընդունված համանուն օրենքի վրա: Սակայն տարիներ շարունակ խախտվել է բյուջեի մասին օրենքը, բյուջետային գործընթացն ունեցել է թերություններ, օրինակ՝ չի պահպանվել բյուջետային տարվա օրացույցային ժամանակահատվածը (հունվարի 1-դեկտեմբերի 31), որի ընթացքում գործել է հաստատված բյուջեն, չի եղել վերահսկողություն պետական բյուջեի կազմման, կատարման գործընթացներում և այլն:

Ֆինանսական քաղաքականությունը պետական միջոցառումների ամբողջությունն է՝ ուղղված երկրի ֆինանսական ռեսուրսների համակենտրոնացմանը, նրանց բաշխմանն ու օգտագործմանը, որը անհրաժեշտ է պետությանը իր ֆունկցիաների իրականացման համար**: Այն իրագործվում է կենտրոնացված և սպակենտրոնացված դրամական միջոցների ֆոնդերի կուտակման և երկրի ֆինանսական օրենսդրության հիման վրա զրանց օգտագործման ուղիով: Ֆինանսական քաղաքականության հիմնական խնդիրն է երկրում ֆինանսական ռեսուրսների սպառնալիքի առկայության և սոցիալական զարգացման պետական ծրագրերը: Պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ֆինանսական քաղաքականությունը կարող է ուղղված լինել ֆինանսական ռեսուրսների համակենտրոնացմանը, որը անհրաժեշտ է պատերազմի վարման, պետական սպարառի հսկայական ծախսերի ծածկման, պետական պարտքի գծով վճարումների մարման համար: Այլ պատմական պայմաններում պետությունը մեծացնում է ֆինանսական ծախսերը կրթության, առողջապահության, սոցիալական ապահովության ոլորտներում, որը ուղղված է ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը, աշխատանքի և սպառման միջոցառումների վե-

*1999թ. մարտի 15, դեկտեմբերի 31, 2000թ. ապրիլի 15-ի «ԼՂՀ բյուջետային համակարգի մասին» ԼՂՀ օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» ընդունված օրենքներ

**А. Ф. Шашкин „Экономическое теория“, М. 1996, стр. 548

րահակման ուժեղացմանը և այլն:

1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Արցախը ձեռք բերեց անկախություն, և ինքնիշխան հանրապետության տնտեսության առջև կանգնած քարեփոխումների սկզբում կարևորվեց հատկապես ֆինանսական կայունացման քաղաքականությունը: Այն իրականացվեց՝ այդ ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ստեղծելով ֆինանսական գործունեություն իրականացնող պետական մարմիններ, որոնք միաժամանակ հանդիսանում են պետականության ատրիբուտներ:

Ֆինանսական գործունեություն իրականացնող պետական մարմինները բաժանվում են երկու խմբի*։ Առաջին խմբի մեջ են մտնում այն մարմինները, որոնք իրենց մյուս ֆունկցիաներին զուգահեռ իրականացնում են նաև ֆինանսական գործունեություն՝ հանրապետության նախագահ, Ազգային ժողով, կառավարություն, նախարարություններ։ Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում այն պետական մարմինները, որոնց համար ֆինանսական գործունեությունը հանդիսանում է հիմնական։ Այդ մարմինները ստեղծվում են հատկապես ֆինանսական գործունեություն իրականացնելու համար և կազմում են պետության ֆինանսավարկային համակարգը՝ ֆինանսների նախարարություն, կենտրոնական բանկ:

Լեռնային Ղարաբաղի նորանկախ հանրապետությունում 1992թ. սկզբին ձևավորված էին պետության իշխանության բեկերը՝ օրենսդիր՝ Գերագույն խորհուրդ և գործադիր՝ կառավարություն, մարմինները: Արդեն ստեղծված էին ֆինանսական գործունեություն իրականացնող պետական մարմինները՝ Ֆինանսների նախարարություն, ԼՂՀ Կենտրոնական բանկ, որոնք էլ երկրի ներքո՞ւմ՝ ձևավորվում և զարգացնում են ֆինանսական քաղաքականությունը: Սակայն 1992-1994թթ. ընկած ժամանակահատվածում պատերազմական գործողությունների պատճառով Արցախում ստեղծված արտակարգ իրավիճակը բկադրեց հանրապետությունում ստեղծել կառավարման նոր համակարգ՝ Պաշտպանության պետական կոմիտե, որն իր ձեռքում կենտրոնացրեց ԼՂՀ գործադիր իշխանության լիազորություններն ամբողջությամբ և օրենսդիր մարմնի լիազորությունների մի մասը: Փաստորեն, մինչև 1994թ. հանրապետության ֆինանսական համակարգը, դրա մեջ մտնող բյուջետային քաղաքականությունը իրականացվեց ՊՊԿ-ի կողմից,** որի գործունեությունը, մեր կարծիքով, ամբողջությամբ ռուղվեց պատերազմի վարմանը: Դա օբյեկտիվորեն դանդաղեցրեց ԼՂՀ ֆինանսական դաշտի, այդ հիմքի վրա իրականացվող միասնական պետական ֆինանսական քաղաքականության ձևավորման ու զարգացման գործընթացները:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի Արցախի պետության և նրա համապատասխան օղակների մշակած միասնական պետական ֆինանսական քաղաքականությունը դրսևորվեց երկու՝ դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների միաժամանակյա իրականացմամբ, որոնք գործնականում պետություններում լինում են սերտորեն փոխկապակցված: Առավել ևս, դրամավարկային քա-

*Ս. Մուրադյան, Գ. Սուքիասյան «ՀՀ ֆինանսական իրավունք», Երևան, 1996թ., էջ 9

**Պատերազմի ժամանակ ՊՊԿ-ի տրամադրության տակ եղած ԼՂՀ բյուջետային համակարգի, դրա հետ կապված բյուջետային քաղաքականության վերաբերյալ չկան համապատասխան տվյալներ

դաքականությունը հակաբյուրեղացիական անցյալ իրականացնելը կարող է անուղղելի հետևանքների հասցնել: 'Դա առանձնապես վտանգավոր է շուկայական տնտեսությանն անցնելիս, երբ ազգային տնտեսության մեջ տնտեսական անկումն ուղեկցվում է գերինֆլյացիայով, գործազրկության աճով, պրտաքին տնտեսական կապերի և ներքին շուկայի անհավասարակշռվածությամբ, պետական բյուջեի մեծ դեֆիցիտով:

'Դրամաշրջանառության և վարկի բնագավառներում պետական միջոցառումների ամբողջությունը կոչվում է դրամավարկային քաղաքականություն*: Այդ քաղաքականության հիմնական նպատակը վարկի և դրամաշրջանառության գործընթացների վրա կերպարված միջոցով տնտեսական իրավիճակների կարգավորումն է: Պետության կողմից դրամավարկային քաղաքականությունն իրականացվում է կենտրոնական բանկի միջոցով, մասնավոր ինստիտուտների վրա ներգործելով, որովհետև դրանք են դրամավարկային համակարգի հիմքը: Այդ կարգավորումը կատարվում է մի շարք ուղղություններով: Դրանցից են.

1. մասնավոր ֆինանսավարկային ինստիտուտների իրացվելիության ամրապնդումը, այսինքն՝ ռապիդ շրջան կարողանալն ժամանակին բավարարել ներդրողների պահանջները,
2. պետական պարտքի կառավարումը, որը հիմնական ուղղություններից մեկն է, հատկապես, երբ պետական բյուջեն վարկային իրավիճակում է: Ներքին պետական պարտքի կտրուկ մեծացման դեպքում աճում է պետական վարկի ազդեցությունը փոխառվական կապիտալի շուկայի վրա: Դրա համար պետական պարտքի կառավարման տարբեր մեթոդներ են կիրառվում կենտրոնական բանկի կողմից. գնում կամ վաճառվում են պետական պարտավորությունները, փոխվում են պարտատոմսերի գները, դրանց իրացման պայմանները և այլն,
3. դրամական նիսիայի և վարկային գործարքների ծավալների կարգավորումը, որը, ամենից առաջ, ուղղված է արժեզրկման դեմ, ևս ուղղություն է, որը սերտորեն կապված է նախորդների հետ: Բանկային իրացվելիության կարգավորումը ազդում է բանկային վարկերի կառուցվածքի դրամի զանգվածի տոկոսի շուկայական նորմայի վրա: Պետական պարտքի կարգավորումը ազդում է մասնավոր և պետական ոլորտների նիսիայի փոխառվական կապիտալի բաշխման տոկոսադրույքների վրա և այլն:

Այսպիսով, պետությունը իր դրամավարկային քաղաքականությունը գործնականում իրականացնում է կենտրոնական բանկի միջոցով: Վերջինս պետության կողմից լիազորված է օրենքով նախատեսված իրավունքներով:

Մինչև 1996 թվականը Արցախի դրամավարկային միասնական պետական քաղաքականությունն իրականացվել է ԼՂՀ կենտրոնական բանկի կողմից: Սակայն նրա գիրքը ինչ-որ առումով կրել է պայմանական, ավելի շուտ քաղաքական և ոչ թե տնտեսական բնույթ, քանի որ ԼՂՀ և ՀՀ գտնվում են միևնույն միասնական և արժույթային (դրամական) համակարգում, որի նկատմամբ վերահսկողություն ամբողջությամբ

* Գ. Կիրակոսյան, Ի. Խլղաթյան «Տնտեսագիտության տեսություն», Երևան, 2000, էջ 402 և ուրիշներ

յամբ իրականացնում է ՀՀ Կենտրոնական բանկը: Բայց միաժամանակ կարելի է նշել, որ ԼՂՀ Կենտրոնական բանկի դերը մեծ է Արցախի բյուջետային համակարգի ձևավորման ու զարգացման գործում, քանի որ բանկի յուրաքանչյուր բյուջետային տարվա ծախսերի նկատմամբ եկամուտների գերազանցումից մուտքերը ամրագրվել են ԼՂՀ պետական բյուջեի եկամուտների կազմում: Օրինակ՝ 1995թ. ԼՂՀ պետական բյուջեի եկամուտների մեջ այս մուտքերը կազմել են 100. 0 մլն. դրամ* կամ ամբողջ եկամուտների 10 տոկոսը: Բացի այդ, Արցախի պետական բյուջեի դրամավարկային կառավարումը այդ ժամանակահատվածում իրականացրել է ԼՂՀ Կենտրոնական բանկը որի այս ֆունկցիան, սկսած 1996թ. փետրվար ամսից, երբ Կենտրոնական բանկի և ինքնաբանկի հիմքի վրա ստեղծվեց ԼՂՀ ազգային բանկ «Արցախբանկը», փոխանցվեց վերջինիս:

Շուկայական տնտեսության ներկայիս պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ֆինանսական քաղաքականության մեջ մեծ նշանակություն ունի հարկային միասնական պետական քաղաքականության իրագործումը և դրա հետ կապված բյուջետային քաղաքականության զարգացման ապահովումը: Հարկային քաղաքականությունը վճռորոշ նշանակություն ունի բարձր տնտեսական և մակրոտնտեսական հավասարակշռության հարատևության ապահովման գործում: Բյուջետային համակարգում հարկերի դերը մեծ է, քանի որ դրանք կազմում են բյուջեի եկամուտների ձևավորման հիմնական ֆինանսական աղբյուրը: Տնտեսագիտական առումով հարկերը համարվում են ֆիսկալ քաղաքականության գործիք, և հարկային քաղաքականության բնագավառում պետության դերն այն է, որ կազմակերպվի հարկերի մուտքը պետական բյուջե, դրանով իսկ ապահովվի պետական բյուջեի եկամտային մասը, մյուս կողմից էլ հարկային քաղաքականության միջոցով խթանվի տնտեսության սյա կամ այն ճյուղի զարգացումը:

Յուրաքանչյուր պետություն ինքն է նշակում և կենսագործում հարկային քաղաքականությունը՝ ելնելով երկրի առջև ծառացած սոցիալ-տնտեսական և պաշտպանական խնդիրներից: Ղեկավարում կողմից կիրառվող հարկային քաղաքականությունը պետք է խթանի արտադրության զարգացումը, նպաստի դրա արդյունավետության բարձրացմանը, արտադրանքի որակի բարելավմանը, բնակչության սոցիալական դրության լավացմանը:

Ընդհանուր առմամբ մինչև 1997-1998թթ. ԼՂՀ հարկային համակարգին բնորոշ էին հստակ մանրեղ քաղաքական և բարձր դրույթաչափերը, որոնք չէին կարող խթան հանդիսանալ տնտեսության զարգացման, ներդրումների իրականացման և պետական բյուջեի եկամուտների հավաքագրման համար: Դեռ ավելին, չափից ծանր հարկային բեռը հանրապետությունում հանգեցրել էր տնտեսական աճի դանդաղեցմանը և ստվեյային տնտեսության ծավալմանը, որը հեռանկարում կարող էր կազմալուծել ԼՂՀ - պետական կարկաբյուջետային համակարգը: Այդ պատճառներով պայմանավորված, վերը նշված ժամանակներից Արցախում գրեթե բոլոր հարկատեսակների գծով նոր օրենսդրության գործողությունը ազդարարեց տնտեսության զարգացման ուղղված հարկային քաղաքականության նախասկիզբը, որով նպատակ էր դրվում ընդլայնել հարկման բազան, նվազեցնել հարկման դրույթաչափերը, տեղափոխել հարկման ծանրությունը ուղղակի հարկերից անուղղակի հարկերի վրա և այլ հարկային բարեփոխումների իրականացումը: Մասնավորապես՝ 1998թ. օգոստոսի 4-ին ընդունվեց «Ալցիգիային հարկի մասին», օգոստոսի 5-ին՝ «Հարկերի մասին», նոյեմբերի 1-ին՝

* «ԼՂՀ 1995թ. պետական բյուջեի մասին» ԼՂՀ Դերագույն խորհրդի որոշում, փետրվարի 14, 1995թ. ք. Ստեփանակերտ

«Հաստատագրված վճարների մասին», 1999թ. հուլիսի 1-ից ընդունվեցին «Շահառախարկի մասին», «Եկամտահարկի մասին», «Գույքահարկի մասին» և «Հողի հարկի մասին» ԼՂՀ հիմնական օրենքները: «Հարկերի մասին» ԼՂՀ նոր օրենքի ընդունումը Արցախում նոր հարկային համակարգի ձևավորման բեկումնային քայլը հանդիսացավ, որը սկզբունքորեն նոր հարթություն տեղափոխեց հարկային համակարգի հիմնարար սկզբունքները, մասնավորապես՝ հարկային մարմինների և հարկատուների հարաբերությունների կարգավորումը, հարկ վճարողի իրավունքներն ու պարտականությունները, հարկային օրենսդրությունը խախտելու համար պատասխանատվությունը, ինչպես նաև հարկային արտոնությունները:

ԼՂՀ Պետական ֆինանսների համակարգում կենտրոնական տեղը և դերը պատկանում է Արցախի բյուջետային համակարգին և մասնավորապես պետական բյուջեին: Շուկայական տնտեսության պայմաններում մեծ է պետական բյուջեի դերը, քանի որ բյուջեում կենտրոնացվող զրամական ռեսուրսների միջոցով ԼՂՀ կառավարությունը կարգավորում է հանրապետության տնտեսական կյանքը՝ ելնելով ժամանակի շուկայական հարաբերությունների պահանջներից: Այն երկրի տնտեսական, սոցիալական կյանքը արտացոլող ֆինանսական ծրագիրն է:

«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» օրենքով Արցախի բյուջետային համակարգի զարգացումը շուկայական հարաբերությունների ներկայիս պայմաններում դրվեց նոր հիմքի վրա, որով օրենսդրորեն կանոնագրված է բյուջետային գործընթացը՝ և պետական, և համայնքների բյուջեների համար: Օրենքի հեղված 37-ում սահմանված է բյուջետային դասակարգման կազմը, որի համաձայն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում բյուջեները կազմվում և կատարվում են՝ ըստ բյուջեների եկամուտների ու ծախսերի միասնական դասակարգման*: Բյուջետային դասակարգումը պետական և համայնքների բյուջեների եկամուտների ու ծախսերի խմբավորումն է ըստ տեսակների և ուղղությունների, որով ապահովվում է բյուջեների ցուցանիշների համադրելիությունը: Արցախի պետական բյուջեի եկամուտների և ծախսերի ամեն մի հոդված հայելու պես իր մեջ արտացոլում է հանրապետության տնտեսական զարգացման հզորությունը և հնարավորությունները, հասարակության տնտեսական ու սոցիալական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարման աստիճանը: Ներկայացնենք և վերլուծենք վերջին տարիների ԼՂՀ պետական բյուջեի կառուցվածքը՝ ըստ Եկամուտների և ծախսերի:

1998-2001թթ. պետական բյուջեի եկամուտների դասակարգումը տրված է ստորև ներկայացված աղյուսակում:

*«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» օրենք, 1999թ. ք. Ստեփանակերտ, էջ 20

աղյուսակ 1

Ցուցանիշներ	1998թ.		1999թ.		2000թ.		2001թ.	
	Գումարը (մլն. դրամ)	Տեսակա- րար կշիռ, %	Գումարը (մլն. դրամ)	Տեսակա- րար կշիռ %	Գումարը (մլն. դրամ)	Տեսակա- րար կշիռ %	Գումարը (մլն. դրամ)	Տեսակա- րար կշիռ %
Ընդամենը եկա- մուտներ և պաշտո- նական տրամս- ֆերտներ, այդ թվում՝	2513.7	100	1613.5	100	2210.6	100	2790.4	100
I. Ընդամենը եկամու- տներ, որից	2513.7	100	1613.5	100	2210.6	100	2790.4	100
Ա. բնթացիկ եկամու- տներ, այդ թվում՝	2417.9	96.2	1576.0	97.7	2150.3	97.3	2770.4	99.3
1. Հարկային եկամու- տներ, այդ թվում՝	2048.6	81.5	1197.9	74.2	1697.0	76.8	1929.4	69.1
ա) ավելացված արժեքի հարկ (ԱԱՀ)	1019.2	40.5	724.4	44.9	906.2	41.0	1050.0	37.6
բ) շահութահարկ	142.9	5.7	237.7	14.7	268.4	12.1	230.0	8.2
գ) եկամտահարկ	597.2	23.8	-	0	284.1	12.9	289.4	10.4
դ) լակցիզային հարկ	105.4	4.2	35.8	2.2	42.2	1.9	130.0	4.7
ե) գույքահարկ	29.2	1.2	1.2	0.1	5.2	0.2	5.0	0.2
զ) հողի հարկ	75.0	3.0	5.9	0.4	9.4	0.4	7.0	0.2
է) խաղաատուրք	36.1	1.4	18.6	1.2	-	0	-	0
բ) հաստատագրված վճարներ	-	0	122.3	7.6	139.4	6.3	165.0	5.9
բ) ընդհանուր ընդ- նախապահական վճարներ	7.5	0.3	14.6	0.9	42.0	1.9	53.0	1.9
ժ) ճանապարհային վճար	34.5	1.4	37.5	2.3	-	0	-	0
ի) անտառային եկա- մուտ	1.5	0.06	0	0	0	0	0	0
2. Պետական տուրք	59.9	2.4	107.6	6.7	137.9	6.3	165.0	5.9
3. Ոչ հարկային եկա- մուտներ	309.4	12.3	270.5	16.8	315.5	14.3	676.0	24.2
Բ. Կապիտալի գործառ- նություններից եկա- մուտներ	95.8	3.8	37.4	2.3	60.3	2.7	20.0	0.7
II Պաշտոնական տրանսֆերտներ	-	0	-	0	-	0	-	0

* ԼՂՀ 1998-2000թթ. պետական բյուջեի ցուցանիշները (եկամուտներ և ծախսեր) տրված են փաստացի կատարված, իսկ 2001թ.՝ օրենքով նախատեսված ցուցանիշներով:

Ինչպես երևում է, ԼՂՀ պետական բյուջեի եկամտային մասի հիմնական հոդվածները հարկերն ու տուրքերն են, ոչ հարկային եկամուտները, կապիտալի գործառնությունից մուտքերը, պաշտոնական տրանսֆերտները:

«ԼՂՀ բյուջետային համակարգի մասին» օրենքով չնայած բյուջեի եկամտային մասում ամրագրվում է պաշտոնական տրանսֆերտները, սակայն, քանի որ Արցախը մինչև այժմ միջազգայնորեն ճանաչված չէ օտարերկրյա պետությունների կողմից որպես ինքնիշխան պետություն, ուստի օտարերկրյա պետությունները կամ միջազգային կազմակերպությունները առ այսօր ԼՂՀ պետական բյուջեին չեն տրամադրում տրանսֆերտներ:

ԼՂՀ պետական բյուջեի եկամուտները 1999թ.-ին նախորդ տարվա համեմատ կտրուկ նվազել են (35.8 տոկոսով), իսկ հետագա տարիներին աստիճանաբար աճել:

«ԼՂՀ բյուջետային համակարգի մասին» օրենքով սկսած 1999 թվականից Արցախում ձևավորվեցին համայնքների բյուջեներ, որը հանդիսացավ տվյալ բյուջետային տարվա նորույթը և տեղի ունեցավ եկամուտների բաշխում ԼՂՀ պետական և տեղական բյուջեների միջև:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում, ինչպես մնացած երկրներում, այնպես էլ Արցախում պետական բյուջեի եկամուտների հիմնական աղբյուրը հանդիսանում են հարկերն ու տուրքերը: Վերը նշված օրենքով եկամտահարկը ամրագրվել է համայնքների բյուջեներին, որի պատճառով 1999թ. ընթացքում այս հարկատեսակի գծով մուտքեր չեն ապահովվել ԼՂՀ պետական բյուջե, սակայն 1999թ. դեկտեմբերի 31-ի փոփոխությամբ Եկամտահարկի գծով սահմանվեց, որ եկամտահարկի 85 տոկոսը պետք է մուտքագրվի պետական բյուջե, իսկ 15 տոկոսը՝ համայնքների բյուջեներ: Ընդհանուր առմամբ մեղմ քաղաքականություն է վարվել ուղղակի հարկերի (շահութահարկ և եկամտահարկ) ուղղությամբ, որը բերել է հարկային եկամուտների մեջ դրանց տեսակաբար կշռի նվազմանը՝ համապատասխանաբար կազմելով 2000 թվականին՝ 15.8 և 16.7, 2001 թվականին՝ 11.9 և 15 տոկոս: Դրանց ծանրությունը տեղափոխվել է անուղղակի հարկերի (ԱԱՀ և ակցիզահարկ) վրա, որոնց ուղղությամբ իրականացվել է հարկային արտոնությունների նվազեցման, հարկային վարչարարության և հարկման մեխանիզմների կատարելագործման քաղաքականություն և հանգեցրել դրանց գծով բացարձակ մուտքերի ավելացմանը: Հողի հարկի և գույքահարկի գծով մուտքերը 1999 թվականից նախորդ տարվա համեմատ կտրուկ նվազել են, որը պայմանավորված է օրենքով դրանց փոքր մասի ամրագրմանը (5 տոկոս) ԼՂՀ պետական բյուջեի հարկային եկամուտների մեջ: Մաքսատուրքի գծով եկամուտներ 2000 թվականից սկսած չեն մուտքագրվել պետական բյուջե, որը վկայում է, որ այս հարկատեսակը դադարել է գործնականում հանդես գալ որպես հարկային եկամուտ, չնայած մաքսային գործը իրավական առումով մինչև այժմ շարունակում է ԼՂՀ-ում գոյություն ունենալ: Շահապարհային վճարները «ԼՂՀ բյուջետային համակարգի մասին» օրենքով ամրագրվել են պետական բյուջեի ոչ հարկային եկամուտների կազմում, իսկ անտառային եկամուտները, 1998թ. կազմելով 1.5 մլն. դրամ, հետագայում ներառել են բնօգտագործման և բնապահպանական վճարումների մեջ: Պետական տուրքից ստացվող եկամուտները տարեցտարի բացարձակ ցուցանիշներով աճել են:

Ոչ հարկային եկամուտներից մուտքերը բացարձակ գումարով նույնպես աճել են, իսկ կապիտալի գործառնություններից մուտքերը՝ 1999թ. նախորդ տարվա համեմատ նվազել են, 2000 թվականին բացարձակ մեծությամբ և տեսակարար կշռով աճել են, իսկ 2001 թվականին նախատեսված ցուցանիշով նվազել են և կազմել պետական բյուջեի եկամուտների 0.7 տոկոսը:

Պետական բյուջեի ծախսերը ցույց են տալիս բյուջետային վճարումների նպատակները և ուղղություններն ըստ դասակարգման տարբեր տեսակների (գործառնական, տնտեսական, տարածքային և այլն): Խոշորացված խմբերով բյուջեի ծախսային հոդվածները բաժանվում են՝ պետական կառավարման ծախսերի, ռազմական ծախսերի, սոցիալական ծախսերի, պետության տնտեսական գործունեության ծախսերի, արտաքին պարտքի սպասարկման ծախսերի և այլն: 1998-2001թթ. Արցախի պետական բյուջեի ծախսերի վերլուծությունը կատարենք՝ ներկայացնելով ըստ ֆունկցիոնալ (գործառնական) դասակարգման կտրվածքով:

Պետական բյուջեի ծախսերի ֆունկցիոնալ (գործառնական) դասակարգումը պետական մարմինների հիմնական գործառնությունների իրականացման ֆինանսավորման ուղղություններն արտահայտող բյուջետային ծախսերի խմբավորումն է*:

ԼՂՀ 1998-2001թթ. պետական բյուջեի ծախսերը (ըստ գործառնական դասակարգման) և դեֆիցիտը*

աղյուսակ 2.

Ցուցանիշներ	1998թ.		1999թ.		2000թ.		2001թ.	
	Գումարը (մլն դրամ)	Տեսա- կարար կշիռ %	Գումարը (մլն դրամ)	Տեսա- կարար կշիռ%	Գումարը (մլն դրամ)	Տեսա- կարար կշիռ%	Գումարը (մլն դրամ)	Տեսա- կարար կշիռ%
Ընդամենը ծախսեր, այդ թվում՝	9247.0	100	11496.1	100	11610.8	100	12353.9	100
01 Ընդհանուր բնույթի պետական ծառայություններ	641.7	6.9	738.2	6.4	866.3	7.5	987.4	8
02 Պաշտպանություն	11.2	0.1	13.7	0.1	15.5	0.1	16.1	0.1
03 Հասարակական կարգի պահպանություն և անվտանգություն	631.2	6.8	694.4	6.0	838.9	7.2	958.2	7.8
04 Կրթություն և գիտություն	1064.0	11.5	298.1	2.6	1802.7	15.5	1767.7	14.3
05 Սոցիալական ապահովություն	812.6	8.8	448.9	3.9	664.9	5.7	787.7	6.4
06 Սոցիալական ապահովություն և սոցիալական անվտանգություն	1701.9	18.4	1715.3	14.9	3454.0	29.8	4164.6	33.7
07 Օշակոյթ, երիտասարդության հարցեր և սպորտ	295.6	3.2	299.7	2.6	432.6	3.7	451.1	3.6
08 Ընակարանային կոմունալ տնտեսություն	212.9	2.3	-	0	17.0	0.1	40.0	0.3
09 Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն	128.0	1.4	1128.1	9.8	146.3	1.3	131.5	1.1
10 Արդյունաբերություն, շինարարություն և բնապահպանություն	25.7	0.3	540.0	4.7	42.9	0.4	44.9	0.4
11 Տրանսպորտ և կապ, ծանալարային տնտեսություն	91.2	1.0	-	0	-	0	-	0
12 Ել տնտեսական ծառայություններ	-	0	-	0	-	0	-	0
13 Հիմնական խմբին չդասվող ծախսեր	3630.9	39.3	5610.9	48.8	3329.7	28.7	3004.8	24.3
Պետական բյուջեի դեֆիցիտ	6733.3	72.8	9882.6	86.0	9400.2	81	9563.5	77.4

*«Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» օրենք, 1999թ., ք. Ստեփանակերտ, հոդված 39, էջ. 22

ԼՂՀ պետական բյուջեի ծախսերը, ըստ «Բյուջետային համակարգի մասին», օրենքի, բաժանվում է 13 խումբ ծախսերի և տարբերվում է ՀՀ բյուջեների ծախսերի գործառնական դասակարգումից նրանով, որ եթե Հայաստանում պետական բյուջեի ծախսերը 14 խումբ են կազմում, ապա Արցախում օրենքով ծախսերի մեջ առանձին հոդվածով չեն ներառվում վառելիքային և էներգետիկ համալիրի վրա կատարվող ծախսերը: Այլ ամենասական ծառայությունների գծով ծախսերը, չնայած օրենքով առանձին հոդվածով ամրագրված է, սակայն 1998-2001թթ. ժամանակահատվածում Արցախի պետական բյուջեից այդ ուղղությամբ ծախսեր չեն իրականացվել, իսկ տրանսպորտի և կապի, ճանապարհային տնտեսության ուղղությամբ կատարված ծախսերը 1998 թվականից կազմել են 91.2 մլն. դրամ (կամ ամբողջ ծախսերի 1.0%), իսկ 1999 թվականից այդ ուղղությամբ ծախսեր չեն կատարվել:

ԼՂՀ պետական բյուջեի ընդհանուր ծախսերը 1998-2001թթ. ժամանակահատվածում մեծացել են: 2000 թվականից ԼՂՀ բյուջետային քաղաքականությունը նոր ելիմքերի վրա դրվեց, և կարևորվեց՝ բյուջետային ռազմավարությունը մշակելիս յուրաքանչյուր տարվա պետական բյուջեի հստակ առաջնությունը սահմանումը, պետական բյուջեի բյուջետային գործընթացների կատարելագործումն ու հստակ իրականացումը, պետական ծախսերն իրականացնելիս լիակատար շուկայական մեխանիզմների ներդրումը և այլն: Օրինակ՝ 2000թ. պետական բյուջեն կազմելիս այն համարվեց «սոցիալական կայունացման» բյուջե և իր բնույթով բազային: Ուստի այդ տարվա մեջ մեծ ուշադրություն դարձվեց և ծախսերը հիմնականում ուղղվեցին սոցիալական ապահովության և ապահովագրության, առողջապահության, կրթության և գիտության, մշակույթի սպորտի բնագավառներ: Փաստորեն, հանրապետության համար կարևորվեց սոցիալական ու կրթական մակարդակի բարձրացումը և դրա հիմքի վրա հետագայում ամենաբարձր գարգացման ապահովումը: 2001թ. սոցիալական ապահովության և ապահովագրության առողջապահության ծախսերն իրենց տեսակարար կշիռով էլ ավելի են մեծացել, իսկ կրթության և գիտությանը հատկացվող ծախսերը ընդհանրապես՝ նվազել են:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով ԼՂՀ պետական բյուջեի 1998-2001թթ. եկամուտների և ծախսերի կառուցվածքը, կարող ենք նշել դեռևս դրանցում առկա հետևյալ ֆինանսական հիմնախնդիրները.

1. հանրապետության հարկային համակարգի ուղղահայաց և հորիզոնական արդարության ապահովման, պարզության և հստակության, հարկային վարչարարության ցածր մակարդակը, որոնց լուծմանն են ուղված ներկայումս վարվող հարկային բարեփոխումները,

2. պետական բյուջեի եկամուտների կառուցվածքում կապիտալի գործառնական տեսակից ստացվող եկամուտների ցածր մակարդակը, որը հետևանք է Արցախում սեփականաշնորհման գործընթացի դանդաղ և ցածր մակարդակով իրականացման,

3. պետական բյուջեի ծախսերի ոչ լրիվ նպատակայնության ապահովումը, դրանց, ըստ ամենաբարձր ճյուղերի, անհամամասնական բաշխումը և վերահսկողության ցածր մակարդակը:

Վերը նշվածի հետ միասին, շուկայական հարաբերությունների զարգացման արդի փուլում ԼՂՀ բյուջետային համակարգի կարևոր հիմնախնդիր է հանդիսանում բյուջեի դեֆիցիտը, որը այսօր բնորոշ է գրեթե բոլոր զարգացած երկրներին: 1993թ.

պետական բյուջեն ունեցել է 1.9 մլն. դրամ հավելուրդ և սկսած 1994 թվականից ԼՂՀ պետական բյուջեն յուրաքանչյուր տարի դեֆիցիտ է ունեցել և մինչև այսօր դեֆիցիտի ծավալները բացարձակ ցուցանիշներով շարունակում են աճել: Պետական բյուջեի դեֆիցիտը Արցախում օբյեկտիվորեն առաջադրված է տնտեսության կառուցվածքային տեղաշարժերի, ներդրումների իրականացման պահանջով, որը պայմանավորում է հանրապետությունում մեղմ հարկային քաղաքականության, պետական ծախսերի մեծացման իրագործումը և ի վերջո տնտեսության կայունացման ապահովումը: Եվ դրա հետ կապված, դեֆիցիտը ոչ թե արեեստականորեն պետք է կրճատել, այլ դա պետք է տեղի ունենա աստիճանաբար, առաջին հերթին ՀՆԱ նկատմամբ, և որը պետք է գուգորդվի արդյունավետ հարկաբյուջետային քաղաքականության իրագործմամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բյուջետային համակարգի մասին» օրենք, 1999
2. «ԼՂՀ 2001թ. պետական բյուջեի մասին» օրենք, 2001թ.
3. А. Ф. Шишкин „Экономическое теория“ М., 1996 г, стр. 547-549
4. Գ. Կիրակոսյան, Ի. Խլիպյան և ուրիշներ «Տնտեսագիտության անստրուկտուր», Ե., 2000թ., էջ 402-409
5. Ս. Մուրադյան, Գ. Սուրիսյան «ՀՀ ֆինանսական իրավունք», Երևան, 1996թ., էջ 9

Составление бюджетной системы и развитие в системе рыночной экономики в НКР

А.В.Ованисян

Р Е З Ю М Е

В статье представлена бюджетная система и процесс развития в рыночной экономики в НКР. Бюджетная система Арцаха, будучи составленная из государственного и местного бюджетов, основывается на совместной государственно-финансовой, денежно-кредитной и налоговой политики, а юридическим аспектом регулируется основным законом “Об бюджетной системы НКР”, который был принят от 18 января 1999г. Изучена структура, разновидность прибыли и расходы (функциональной группы) госбюджета и существующих в них основные задачи на период 1998-2001 гг. Развитие Арцахской бюджетной системы зависит от решения этих задач.

Creation and development budget system of Karabakh in market economic conditions

Summary

In the article is presented the process creation and development budget system of Karabakh in market economic conditions. Consist of state and local budgets the budget system of Artsakh is established on join state financial, monetary-credit and taxes policy. In keeping with the law it established on general law “About budget system of Karabakh” (it has been adopted on January 18 in 1999). It is analyzed in 1998-2001 yy. structure, difference incomes and expenditures (functional classify) of Karabakh state budget and the problems, which they have. In satisfying those problems it will be possible to ensure the normal development of Artsakh budget system.

Ս. Բ. Հարությունյան

Ներդրումները նյութական, աշխատանքային և դրամական ծախսերի ամբողջությունով տնտեսության բոլոր ճյուղերի ընդլայնված վերարտադրությանը: «Ներդրումն» համեմատաբար նոր տերմին է մեր տնտեսության համար: Դա լայն հասկացություն է և ընդգրկում է ինչպես իրական, այնպես էլ ֆինանսական ներդրումները, այսինքն՝ արժեթղթերի, պարտատու մեջ ներդրումներ՝ սեփականությունից եկամուտ ձեռք բերելու իրավունքով:

Ներդրումային ֆինանսավորումը իրականացվում է ներքին և արտաքին աղբյուրների հաշվով: Ներքին աղբյուրը ձեռնարկության սեփական միջոցներն են, բնակչության խնայողությունը, պետական հատկացումները, ինչպես նաև երկարաժամկետ վարկերը և փոխառությունները: Արտաքին աղբյուրներն են օտարերկրյա ուղղակի և պորտֆելային ներդրումները, ինչպես նաև օտարերկրյա վարկերը և փոխառությունները:

Ըստ ներդրումների ֆինանսավորման աղբյուրների, ԼՂՀ-ում 2001թ. կապիտալ ներդրումն ամենամեծ տեսակարար կշիռը կազմել է պետական բյուջեի և մարդասիրական օգնության միջոցների հաշվին՝ համապատասխանաբար 39.8 և 30.2 տոկոս, իրականացվող ներդրումները մասին է վկայում հետևյալ աղյուսակը:

Ներդրումների կառուցվածքն ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների, (%)

Ներդրումների ֆինանսավորման աղբյուրները	1999թ.	2000թ.	2001թ.
1. Պետական բյուջեի միջոցների	48.4	44.9	39.8
2. Արտաբյուջետային միջոցների	4.2	1.1	2.1
3. Համայնքների բյուջեի միջոցների		0.2	0.7
4. Մարդասիրական օգնության միջոցների	28.7	37.2	30.2
5. Օտարերկրյա ներդրումների միջոցներ		2.7	4.4
6. Ձեռնարկությունների միջոցների	2.4	2.5	3.8
7. Բնակչության միջոցների	2.2	2.0	6.2
8. Այլ միջոցների	14.0	9.5	12.8

2001թ-ին 2000թ-ի համեմատ նվազել է միայն պետական բյուջեի միջոցների մարդասիրական օգնության հաշվին՝ համապատասխանաբար 11.4 և 18.8 տոկոսային կետ յուրականացվող ներդրումները:

ԼՂՀ տարածքում ներդրումային գործունեությունը ֆինանսավորվում է ի հաշիվ՝

- սեփական ֆինանսական պաշարների և ներդրողի ներդրման համար ընդգրկվող (շահույթի և ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց կողմից աշխատանքի կատարումներ և խնայողություններ),
- ներդրողի ֆինանսական միջոցների ներգրավման (միջոցներ ստացված բաժնետոմսերի արձեղանի և ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց կողմից աշխատանքի վճարումներ),
- ներդրողի ֆինանսական միջոցներից փոխառության (բանկային ու բյուջետային վարկեր և այլն),
- դրամական միջոցների, որոնք կենտրոնացվում են ձեռնարկության միավորների կողմից հաստատված կարվով,
- պետական, համայնքային բյուջեների և արտաբյուջետային հիմնադրամից ներդրումային հատկացումների,
- օտարերկրյա ներդրումների:

Շահույթը ձեռնարկության գույքի եկամտի հիմնական ձևն է, որն արտացոլում է հավելյալ արտադրանքի արժեքը: Շահույթը ձեռնարկության կոմերցիոն գործունեության արդյունքն է ընդհանրացնող ցուցանիշ է հանդիսանում: Հարկերի վճարումների և շահույթից բյուջեի վճարումների կատարելուց հետո ձեռնարկությանը մնում է գույքի շահույթ: Դրա մի մասը կարելի

ողել սոցիալական և արտադրական նշանակության բնույթ ունեցող կապիտալ ներդրումներին՝ հանության այդ մասը կարող է ուղղվել նաև ներդրումների համար:

ԼՂՀ-ում 1999 և 2000թ.թ. համապատասխանաբար 159 և 233 կազմակերպությունների կողմից առաջարկված հաշվեկշռային շահույթը կազմել է համապատասխանաբար 568.5 և 606.0 մլն. դրամ՝ ընդամենը տնտեսության առանձին ճյուղերի շահույթով աշխատող ամենաշատ կազմակերպությունների խմբի թափին է ընկնում շինարարության համապատասխանաբար՝ 47.8 և 48.9 տոկոս, արտադրության 13.8 և 14.2 տոկոս ճյուղերին:

Ֆեռմարկություններում ներդրումների ֆինանսավորման երկրորդ խոշոր աղբյուրը առևտրային հարկերից և ամօրտոկացիոն հատկացումները: Ֆեռմարկություններում արժեքային մաշվածությունը իրականացվում է պարբերաբար (ամենամսյա), այն դեպքում, երբ արտադրական արժեքի ֆոնդերը վերարտադրության ամեն մի ցիկլից հետո բնափրային ձևով հատուցման չեն ենթարկվում: Արդյունքում գոյանում են մշակող արտադրողներ (ամօրտոկացիոն հատկացումների ընդգրկումն արտադրության ծախսերի մեջ), որոնք կարող են ուղղվել ֆեռմարկության հիմնական կապիտալի արտադրության ընդլայնմանը: ԼՂՀ տնտեսությունում 1999թ. ամօրտոկացիոն հատկացումները կազմել են 1062362.3 հազ. դրամ, ընդ որում, նյութական ոլորտում՝ 403861.4 հազ. դրամ, ոչ նյութական ոլորտում՝ 658501.0 հազ. դրամ, իսկ 2000թ.՝ 1333206.9 հազ. դրամ, նյութական ոլորտում՝ 403085.7 հազ. դրամ, ոչ նյութական ոլորտում՝ 930121.2 հազ. դրամ: Ներդրումների ակտիվացման համար անհրաժեշտ է ներդրումային ծրագրերի բյուջետային ֆինանսավորում: Այդ տեսակետից պետական ներդրումները պետք է իրականացնել այն ճյուղերում, որն արտադրային ոլորտից ունեն տնտեսության զարգացման համար, հատկապես տարբեր ֆինանսական ձևերի զարգացման համար ներդրումային ընթացքի հաջորդաբար պահանջարկներ: Սակայն այդ ուղղությամբ դրական տեղաշարժեր չեն նկատվում: Բերենք հետևյալ օրինակը. ԼՂՀ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ճյուղերը զարգացնելու համար ունեն կարևորագույն ծրագիր: Սակայն, եթե ներկայացնենք այդ ծրագրի դինամիկան, ապա կատարվում է հետևյալ միտումը. 2000թ.-ին 1999թ.-ի համեմատ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության ճյուղերի վերականգնմանն ուղղված վարկերը նվազել են 9.8 տոկոսով, իսկ 2000թ.-ին 2000թ.-ի համեմատ՝ 77.9 տոկոսով: Նույն պատկերն է նկատվում նաև ԼՂՀ «Արդյունաբերության» հիմնադրամի շրջանակներում ընդունված վարկային ծրագրում: Սինչ տվյալների ֆինանսական տեղեկությունները, ասենք որ, 1997թ. ապրիլի 22-ին հաստատվել է ԼՂՀ «Արդյունաբերության» հիմնադրամի կողմից վարկերի տրամադրման կարգը, որտեղ ասվում է. «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման արևոտագույն խնդիրների լուծման նպատակով ԼՂՀ «Արդյունաբերության» հիմնադրամը տրամադրում է արժանապատիվ և երկարաժամկետ արտադրող վարկեր՝ տնտեսական գործունեության հետևյալ ոլորտներում՝

- ա. արդյունաբերական ապրանքների արտադրություն,
 - բ. գյուղատնտեսական մթերքների արտադրություն և վերամշակում,
 - գ. սպասարկման ոլորտի ծառայություններ:
- Վարկային միջոցները տրամադրվում է այն իրավաբանական անձանց, որոնք՝
- ա. հարկային վճարումների գծով պետական բյուջեին պարտքեր չունեն,
 - բ. ժամանակին մարել են վարկերը և չունեն ժամկետանց պարտքեր:
- Վարկերի տրամադրման նախապատվությունը տրվում է այն իրավաբանական անձանց, ովքեր
- ա. ստեղծում են նոր աշխատատեղեր,
 - բ. օգտագործում են տեղական հումք,
 - գ. աշխատողի հաշվով նախատեսում են տրամադրվող վարկի ավելի քիչ գումար
- Վարկերի տրամադրումը իրականացվում է բիզնես-ծրագրերի ներկայացման հիման վրա: 1997թ. «Արդյունաբերության» հիմնադրամի կողմից իրականացվել է 192455.0 հազ. դրամի վարկային ներդրումներ, 1998թ.՝ 8394.0 հազ. դրամ, 1999թ.՝ չի եղել, 2000թ.՝ 138742.0 հազ. դրամ, իսկ 2001թ.՝ 22332.4 հազ. դրամ: Ընդ որում ներդրումների 19.0 տոկոսն ուղղվել է արդյունաբերության

Հիշվածով գետնոված բյուր տվյալները վերցված են ԼՂՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական կոմիտեից: Պայմանավորված 2001թ. տարեկան ֆինանսական հաշվառությունների բացակայությամբ՝ 2001թ. ֆինանսական տվյալները չեն արտադրվում:

ճյուղերի զարգացմանը. 26.0 տոկոսը՝ գյուղատնտեսությանը, 26.0 տոկոսը՝ անտառապահությանը, 29.0 տոկոսը ծառայության ոլորտներին:

Ներկա դրությամբ, երբ ԼՂՀ տնտեսությունը գտնվում է անցումային փուլում, զարգացող փոքր ձեռնարկությունները, նրանց դիրքերի ամրապնդումը կարևոր նշանակություն ունի պետական կայուն զարգացման գործընթացում, բանի որ փոքր ձեռնարկությունները ոչ միայն ինքնուրույն հասնող հատման հետագայում խառնող ձեռնարկությունների ձևավորման և զարգացման համար, այլև կայուն երաշխիք են ստեղծում շուկայական զարգացման ուղիով ընթացող տնտեսական կայունացման գործում: Հաշվի առնելով վերոնշյալը՝ կարևորվում է փոքր բիզնեսի կայացման զարգացման ուղղությամբ պետության կողմից անհրաժեշտ մախաղայանների ստեղծումը: Վիճակավարչության կողմից անցկացվել է փոքր բիզնեսի ձևավորման և ընդլայնման հետ կապված հարցերի քննարկումները և քննարկումները: Ըստ որի, փոքր բիզնեսի ընդլայնման առավել գրավիչ է սննդի արդյունաբերության ճյուղը, որտեղ կենսալուծակալի մասով ձևավորվում են ձեռնարկությունների 56.5 տոկոսը, որոնց գերակշռող մասը գործունեություն են ծավալել արտադրության ոլորտում: Տվյալ հանգամանքին կարելի է տալ երկու բացատրություններ.

- տվյալ ճյուղը հանդիսանում է համեմատաբար քիչ կապիտալատար, որտեղ
- տվյալ ճյուղի գործունեությունը կողմնորոշված է սպառողների լայն շրջանակների վրա:

Ձեռնարկությունների հիմնական մասն ստեղծվում են այն ճյուղերում, որոնք բավարարում են սպառողական շուկայի արդեն իսկ ձևավորված պահանջները՝ փորձելով փակել չբավարարված պահանջները: Իսկ այնպիսի ճյուղերը, որոնք շուկայում կարող են ձևավորվել միայն ժամանակակից պահանջներով և դրանով իսկ բարձրացնել առկա պահանջարկի որակական և քանակական մակարդակը՝ բացակայում են: Այստեղ հարկ է ընդգծել պետության կողմից իրականացվող քաղաքականությունը, որը պետք է մոպատի և գործող ձեռնարկությունների արտադրության և արդյունավետ գործունեությանը, և տրամադրի ներդրումներ նոր ձեռնարկությունների ստեղծման համար:

Շատ կարևոր հարց է ներդրումային ոլորտում բնակչության միջոցների ներգրավումը: Այդպիսի ներգրավումն իրականացվում է ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման միջոցով կարող է դիտարկվել ոչ միայն որպես կապիտալ ներդրումների աղբյուր, այլ նաև որպես սոցիալական անձնակազմի խնայողությունների պաշտպանման ուղղություններից մեկը: 2001 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ սեփականաշնորհվել է 681 օբյեկտ, ընդ որում՝ 661 «փոքր», կիսավաճառական շինարարության օբյեկտներ ու վարձակալված տարածքներ, 11 ձեռնարկություն ձեռնարկությունների կազմից առանձնացված կառուցվածքային միավորներ: Նշված օբյեկտները սեփականաշնորհումից մուտքեղ կազմել են 317.2 մլն. դրամ, որից 73.7 մլն. դրամը 2001 թվականի Ընդ որում 2001թ. ընթացքում պետական բյուջեին վերադարձվել է 44.3 մլն. դրամ:

ԼՂՀ-ում օբյեկտների սեփականաշնորհումն իրականացնելն ունեյ նաև մեկ նպատակ՝ օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությունը հայրենական սեփականատերերի միջոցով բացակայության հետևանքով: Այդ դեպքում անհրաժեշտ է իրականացնել միասնական իրավունքներ օտարերկրյա և հայրենական ներդրողների համար: Ներկա փուլում օտարերկրյա ներդրողներին շատ հետաքրքրում է հողի սեփականաշնորհումը և դրա հետ կապված բնորոշատիկային ակտերը: Հիմնական պայդեմներն օրենսդրական բազան է: Ազգային օրենսդրությունը հիմնում օտարերկրյա ներդրողների վերաբերյալ կազմում են իրավական երաշխիքներ: Երաշխիքների նպատակն ընդունող երկրի և օտարերկրյա ներդրողների միջև շահերի ապահովումն է: Այսինքն, իրավական տեսանկյունից օտարերկրյա մասնավոր սեփականությունը հավասարեցվում է հայրենական մասնավոր սեփականությանը:

ԼՂՀ կառավարությունը մեծ կարևորություն է տալիս օտարերկրյա ներդրումներ գրավել քաղաքականության մշակման և իրագործման մեթոդներին, բացի այդ, այստեղ առկա են բազմաֆինանսական և ոչ ֆինանսական խթաններ, ինչպիսիք են, օրինակ, անշարժ գույքի ցածր գները, Էժան աշխատուժի առկայությունը, ոչ ֆինանսական խթաններից կարելի է առանձնացնել շուկայական մակարդակը, բարձր որակավորմամբ աշխատուժի առկայությունը, դարաբաղում գործարար օրին:

Օտարերկրյա ներդրողների համար բարենպաստ ներդրումային կլիմայի ստեղծումն էրդունային միջավայրի ակտիվացման եղանակներից մեկն է:

ԼՂՀ-ում 2001թ. մախող տարվա համեմատությամբ օտարերկրյա ներդրումներ ձեռնարկությունների թիվն աճել է 14-ով՝ կազմելով 39:

Բնակչության ներդրումային ակտիվության խթանումը կարելի է իրականացնել նաև խմելու անձնական ավանդներից բարձր բանկային տոկոսադրույթների հաստատման միջոցով՝ երբն տարիներին քնակչությունն սկսել է ավելի վատահել բանկային համակարգին, որպես չնդական միջոցների ապահովման աղբյուր, որի մասին է վկայում այն փաստը, որ բանկերու նակչությունից ներգրավված ավանդների մնացորդը 2002թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 925.4 մլն.դրամ և նախորդ տարվա հունվարի 1-ի համեմատ աճել է 495.0 մլն.դրամով կամ 34. տոկոսով:

Բնակչության խնայողությունների ներխոսը կապիտալի շուկա ապահովելու համա ւնիլածելու է ներդրումային բանկերի և հիմնադրամների, ապահովագրական ընկերությունների և նսարոշակային հիմնադրամների, շինարարական ընկերությունների և այլ միջնորդային րմանական կազմակերպությունների լայն ցանց:

Վարկերի տրամադրման քաղաքականությունը ևս մեծ կարևորություն ունի ներդրումներ արկացման և արդիականացման գործում: Մասնավոր հատվածում անհրաժեշտ կապիտալ ազակալությունը զրկում է արտադրությանը կապիտալ ներդրումների իրականացման արավորությունից, որը մեկ անգամ ևս շեշտում է պետության կողմից տնտեսության զարկացման րծծում ակտիվ մասնակցության անհրաժեշտությունը:

Վարկերի տրամադրումը իրականացվում է բիզնես-ծրագրերի հիման վրա, որոնց քննարկման ամար ստեղծվում է փորձագիտական աշխատանքային հանձնաժողով: Տվյալ կարգը նպաստում է լրիվի կողմից տրամադրվող միջոցների արդյունավետ տեղաբաշխմանը և տնտեսության ճյուղերի տավել արդյունավետ վարկավորմանը:

Առևտրային բանկերի վարկային ներդրումները (դրամով և տարադրամով) 2002թ. հունվարի 1 դրությամբ կազմել են 3633.0 մլն.դրամ և 2001թ. ընթացքում աճել են՝ 2072.8 մլն. դրամով կամ 2. րկամ:

Վարկային ներդրումների ընդհանուր ծավալում կարճաժամկետ վարկերի տեսակարալ շիղ կազմել է 46.4 տոկոս, իսկ երկարաժամկետինը՝ 53.6 տոկոս:

2002թ. հունվարի 1-ի դրությամբ երկարաձգված և ժամկետանց վարկերը կազմել ե ատապատասխանաբար՝ 1540.6 և 160.5 մլն.դրամ: 2001թ. երկարաձգված վարկերն աճել են 1190.6 մլն. դրամով (3.4 անգամ), իսկ ժամկետանցը՝ 124.5 մլն. դրամով (3.5 անգամ):

Մակրոմակալոդական ներդրումների կառավարման գլխավոր ռազմավարական խնդիրը ամց համար նպատավոր միջավայրի ստեղծումն է, մասնավորապես ներդրումային ղգվածության հարկային, դրամավարկային, ամորտիզացիոն քաղաքականության իրագործումը. ղատ տնտեսավարման ու տնտեսական կապերին նպաստող իրավական դաշտի ձևավորումը: ատկապես էական է հարկային քաղաքականության ազատականացումը, հարկերի (շահութահարկ, լատահարկ, ավելացված արժեքի հարկ և այլն) այնպիսի դրույթաավերի սահմանումը, որն ոլյունավետորեն է զուգակցում դրանց ֆիսկալ և կարգավորիչ գործառույթները: Այդ իսկ ատմառով, մեր տնտեսության պայմաններում ուշադրություն պետք է կենտրոնացնել հարկային աղաքականության խթանիչ ֆունկցիաների վրա, որը հնարավորություն կտա ներդրումային ջոցների ավելի լայն ու արդյունավետ օգտագործմանը: Այս ուղղությամբ իբրև առաջին քայլ կարելի համարել 2000թ. հունվարի 1-ից գործողության մեջ դրված հարկային օրենսդրության արիիխումներին ուղղված մի շարք հարկատեսակների գծով փոփոխությունների և րակումների արերը: Նշվածում հիմնական շեշտը դրվում է հարկային արտոնությունների դաշտի հիմնավորված տլայմանը և մի շարք հարկատեսակների գծով դրույթաափերի իջեցմանը: Խոսելով հարկային ւնսդրությունում կատարված բարեփոխումների մասին, կարելի է տարբերակել երկու հիմնական դրույթումներ՝ օտարերկրյա ներդրումների ներգրավում և տեղական ապրանք-ալտադրողի բանում:

Ներքին պահանջարկի կողմնորոշումը ներմուծվող ապրանքների նկատմամբ լուրջ խոչընդոտ արուցում տեղական արտադրության զարգացման ճանապարհին: Այդ իսկ պատճառով պետության րարագույն խնդիր է հանդիսանում հայրենական ապրանքների մրցունակության բարձրացման րաիվումը (տեղեկության համար նշենք, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին արալաջջանառության ծավալը 2001թ. հունվար-դեկտեմբերին, փաստացի գնելով, կազմել է 297.5 մլն. դրամ կամ 41851.9 հազար ԱՄՆ դոլար, այդ բվում ապրանքների արտաւանումը՝ 30571

լն. դրամ (5479.1 հազ. դոլար), իսկ ներմուծումը՝ 20240.4 մլն. դրամ (36380.0 հազ. դոլար): Առևտրա-
աշխատանքային բացասական է 17183.3 մլն. դրամով (30900.9 հազ. դոլարով):

Այդ խնդրի լուծմանն է ուղղված հարկային բարեփոխումներում տեղ գտած կա-
նախարարության կողմից դրույքաչափերի իջեցումը տեղական արտադրության մի շարք ոլորտներ
Ֆինույն ժամանակ հարկի է ընդունել արտաքին ներդրումների առումով մեր տնտեսության
հիսկայնությունը, որի չեզոքացման կարևորագույն նախապայման է հանդիսանում ճկուն և գր-
հարկային համակարգի առկայությունը:

Ելնելով վերոհիշյալից կարելի է ասել, որ ԼՂՀ-ում դրական փոփոխություններ են նկատ-
հարկային վարչարարության, հարկային օրենսդրության և ընդհանրապես հարկա-
քաղաքականության իրականացման բնագավառում: Սակայն այն դեռևս անբավարար
ներդրումների ակտիվության և օտարերկրյա ու ներքին ներդրումների հոսքի ներգրավման համարչե-
քանի որ ներդրումների և դրանց հատուցման միջև ընկած է որոշակի ժամանակահատված:

Ներդրումների գործընթացի հիմնական առանձնահատկություններից է հանդիսանում դեռ-
քանի որ ներդրումների և դրանց հատուցման միջև ընկած է որոշակի ժամանակահատված:
ԼՂՀ-ում իրականացվող բարեփոխումների ներկայիս փուլում արդիական է դարձել ներդրում-
միջավայրի բարելավման ու ներդրումային ռիսկի նվազեցմանն ուղղված ծրագրերի մշակումը
իրականացումը, քանի որ մեր հանրապետությունում առկա ինստիտուցիոնալ թերի դաշտ-
ոլորտայնության բարձր մակարդակը ետ են մղում թե՛ ազգային, և թե՛ օտարերկրյա ներդրողները:

Այդ իսկ պատճառով ինչ է անհրաժեշտ կատարել, որպեսզի ներդրումային ընթացքը լայն-
ապրի: Սկզբնական շրջանում ամենակարևորը երկրում հստակ իրավական բազայի ստեղծում-
պետական պարզ քաղաքականության և ինֆլյացիայի կարգավորման մեջ: Կարևոր դեր են խա-
նաև առևտրային թանկերը, որոնք կենտրոնացնում են բնակչության մոտ ժամանակավոր ապ-
դրամական միջոցները և ուղղում են ներդրումային ոլորտ: Սակայն ներկա տնտեսա-
պայմաններում առևտրային թանկերի մասնակցությունը ներդրումային գործունեության մեջ
շահավետ է: Բացի դրանից, առևտրային թանկերը մինչև երկրում ֆինանսական և քաղաքա-
կայունացում չլինի շահագրգռված չեն լինի ներդրումային վարկավորման մեջ: Այս իրավիճակ
օտարերկրյա ներդրողների դերն է բարձրանում, չնայած, որ նրանք չեն վստահում ստեղծված ներ-
վիճակին, ուստի անհրաժեշտ է հստակ ռազմավարություն:

Իսկաև նվազեցման գործում կարևորվում է պետական երաշխիքների համակարգի զարգաց-
դրական երաշխիքներ կտրամադրվեն միայն այնպիսի տարածքային և քաղաքական ռիսկա-
համար, որոնց թվում են.

- պայմանագրի դադարեցումը պետության կողմից,
- օրենսդրության փոփոխությունը,
- պետության կողմից տրամադրված որոշ իրավունքների վերացումը,
- պետական քաղաքական ռեժիմի փոփոխությունը,
- պատերազմը:

Պետական երաշխիքներ կտրամադրվեն միայն հաշվի առնելով.

- ներդրվող միջոցների ծավալը,
- ներդրվող միջոցների ժամկետը,
- ներդրումների համապատասխանությունը ներդրումային քաղաքականությու-
նազմավարությանը:

Երաշխիքների ստանդարտն գործընթացը ենթադրում է երկու կողմերի առկայությունը և կառավարություն և պոտենցիալ ներդրող:

Ռիսկերը լինում են տարբեր ձևերի և քաղաքական, և բնական, և ներդրումային, գույքային ա-
այն, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է ռիսկի աստիճանի կրճատմանն ուղղված նպատակա-
միջոցառումների իրականացում, որը նվազագույնի կհասցնի հնարավոր կորուստն
մասշտաբներն ամուրջ տնտեսական իրավիճակի պայմաններում: Մովորաբար կիրառվում են ռի-
վերացման և կրճատման զանազան մեթոդներ: Այդ մեթոդների մեջ են մտնում ռիսկից խուսափու-
ռիկալ ամբողջությամբ ներդրողին թողնելը, ռիսկի փոխանցումը և կրճատումը:

РЕЗЮМЕ

Темы, структура и эффективность инвестиций в НКР.

Инвестиция совокупность затрат материальных, трудовых и денежных ресурсов, направленных на расширенное воспроизводство, основных фондов всех отраслей хозяйства. Инвестиции относительно новый для нашей экономики термин. Инвестиции более широкое понятие, оно охватывает как реальные, так финансовые инвестиции.

Финансирование инвестиций осуществляется за счет внутренних и внешних источников. Внутренними источниками являются собственные ресурсы предприятий, сбережения граждан, ассигнований из государственных бюджетов, а также долгосрочные кредиты и заимствования. Внешними источниками являются прямые и портфельные иностранные инвестиции, а также иностранные кредиты и заимствования.

Инвестиционная деятельность на территории НКР может финансировать за счет:

- ⇒ собственных финансовых ресурсов и внутрихозяйственных резервов инвестора (прибыль, амортизационные отчисления, денежные накопления и сбережения граждан и юридических лиц и др. средства);
- ⇒ заемных финансовых средств инвестора (банковские и бюджетные кредиты и др. средства);
- ⇒ привлеченных финансовых средств инвестора (средства полученные от продажи акций паевые и иные взносы членов трудовых коллективов, граждан юридических лиц);
- ⇒ денежных средств, централизуемых объединениями предприятий в установленном порядке;
- ⇒ инвестиционных ассигнований из государственных бюджетов, местных бюджетов и внебюджетных фондов;
- ⇒ иностранных инвестиций .

Очень важным моментом является рассмотрение инвестиционного риска в республике. оценить его современное состояние, предложить решения для уменьшения риска в целях улучшения инвестиционной среды.

В статье даны статистические показатели социально-экономического состояния, которые более точно дают представление об инвестиционной деятельности в НКР.

Structure, tempo and efficiency of invests in NKR

Investments exhibit the aggregate of material, working and cash expenditures directed to expanded reproduction of all national branches.

«Investments» comparatively is a new term in economy. It is of broader meaning that includes real and financial invests as well, that is the securities and invested bonds with the right of having some income from ownership.

Investment financing is realized on base of domestic and external sources. The domestic source is represented as own funds of an enterprise and savings of the population, state subsidies, as well long-term credits and loans. And the external sources are foreign direct and portfolio investments, foreign credits and loans too.

It is important to regard the share of investment risk in the republic, to estimate its state in nowadays and have any decision proposal in order to make the risk minimal and the investment sphere improved.

The main indexes of investment activity by the sources of their use are given in the thesis following the examples of Nagorno Karabakh Republic.

ԼՂՀ-ում հարկային բարենպաստ պայմանների ստեղծումը

Տ.Ս. Հակոբյան

Հարկային քաղաքականության ներգործությունը տնտեսական գործընթացների վրա դրսևորվում է ազդեցության երկու հիմնական ձևերով.

- տնտեսական գործընթացներին ուղղակի ներգործություն.
- տնտեսական գործընթացներին անուղղակի ներգործություն՝ այդ գործընթացների վրա ազդող այլ լծակների ներգործությանը միջամտելու միջոցով:

Ունեությունների օգտագործման սահմանափակության և առաջնային պահանջմունքների ոչ լրիվ բավարարման պայմաններում, անցումային շրջանում գտնվող պետության բարեփոխումների իրականացման արդյունավետությունը մեծապես կախված է օտարերկրյա ներդրումներից, արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման մակարդակից: Ուստի ԼՂՀ հարկային համակարգը պետք է կարգավորի ներպետական տնտեսական այն պայմանները, որոնք օժանդակում են օտարերկրյա կապիտալի հոսքին՝ արտասահմանյան կապիտալի մասնակցությամբ արտադրական ձեռնարկությունների համար տարբեր հարկատեսակների գծով արտոնությունների սահմանման (կախված օտարերկրյա կապիտալի կշիռից՝ ամբողջ կապիտալի նկատմամբ) և այլ գործիքների միջոցով: Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ անցումային ժամանակաշրջանն ապրող ԼՂՀ հարկային համակարգը նպատակահարմար չէ ծանրաբեռնել արտոնությունների բազմաթիվ տեսակներով, որը կարող է ոչ այնքան նպաստավոր, որքան «խառնաշփոթ» գործոն հանդիսանալ:

Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ կապիտալի ոչ բավարար մակարդակի պայմաններում բարեփոխումների իրագործումը և կայուն տնտեսական աճի ապահովումը բավականին դանդաղ են ընթանում, և այլ երկրների եետ մրցակցության աստիճանը դեռ երկար ժամանակ ցածր է մնում: Ժամանակակից զարգացած պետությունները, ինչպիսին ԱՄՆ է, իրենց արմատական տնտեսական վերափոխումների շրջանում ուղղակիորեն կախված են եղել արտաքին կապիտալի ներգրավումից:

Այսպիսով, անցումային շրջանի տնտեսական վերափոխումների արդյունավետությունը մեծ չափով կախված է արտաքին ներդրումների ծավալներից: Ուստի ԼՂՀ առաջնային քայլերից մեկը պետք է լինի օտարերկրյա կապիտալի գործունեության օրենսդրա-իրավական բազայի ստեղծումը: Օտարերկրյա կապիտալի իրական հոսքն ապահովելու համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման գործընթացը ենթադրում է օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությամբ ձեռնարկությունների գործունեության համար հատուկ արտոնյալ տնտեսական մեխանիզմների մշակում: Այդ մեխանիզմներն ընդգրկում են արտասահմանյան ներդրումների ներգրավմանը նպատակաուղղված հարկային և ֆինանսավարկային արտոնությունների կիրառումը: Միևնույն ժամանակ, այս միջոցառումները պետք է համադրել դրանց տնտեսական նպատակահարմարության և երկրի հեռանկարային զարգացման հետ: Արտոնությունների տրամադրման գործընթացը պետք է իր մեջ ներառի օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությամբ տնտեսական գործունեության իրականացնող ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների կողմից ստացած շահույթի նկատմամբ համեմատաբար ցածր հարկադրույթների կիրառում, նորաստեղծ արտասահմանյան և համատեղ ձեռնարկությունների հարկերից ազատման ժամանակի երկարաձգումը, ներմուծման գործարքները մաքսատուրքերից ազատելու և այլ օրենսդրա-իրավական ու տնտեսական բարենպաստ պայմաններ ստեղծող միջոցառումների իրականացումը: Օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությամբ ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գործունեության

ապահովումը օրենսդրա-իրավական և տնտեսական նորմերով, պետք է ուղղված լինի ձեռնարկության գույքային իրավունքների, ներդրումային գործունեության ապահովմանը:

Ինչպես հայտնի է պետական գնումների ավելացման քաղաքականությունը առավել ճկուն միջոց է տնտեսական ակտիվության խթանման համար, քան հարկային ճնշման թուլացումը: Սակայն, ԼՂՀ-ում այս ռազմավարության ընտրությունը աննպատակահարմար է պետական բյուջեի միջոցների սակավության պատճառով:

Տնտեսության զարգացման նախապայմաններից է նաև արտադրության խթանումը: Արտադրական գործունեության համար անհրաժեշտ նախապայման է ֆինանսական միջոցների առկայությունը: Այդ միջոցների աղբյուրներ կարող են լինել վարկային միջոցները կամ արտադրական գործունեությամբ զբաղվող տնտեսվարող սուբյեկտների սեփական ռեսուրսները: Անցումային շրջանը բնութագրվում է խնայողությունների և ներդրումների չափազանց անհավասարակշռությամբ, որը մեծ խոչընդոտ է նկամանների և ռեսուրսների վերաբաշխման գործընթացների համար: Հետևաբար, ԼՂՀ-ն պետք է որդեգրի ձեռնարկությունների վարկավորման ռազմավարությունը կամ բարենպաստ պայմաններ ստեղծի տնտեսվարող սուբյեկտների ինքնաֆինանսավորման համար:

Անցումային շրջանում, որևէ տնտեսական գործունեություն ծավալելու համար անհրաժեշտ են դրամական միջոցներ կամ կապիտալ, որոնց բազմակայության փառսը հետադարձության գերակշռող հատվածում պայմանավորված է ռեսուրսների ծայրահեղ անհավասարաչափ բաշխման հանգամանքով: Դիտարկելով տնտեսությունը, որպես ամբողջական համակարգ, բնական է այն պնդումը, որ տնտեսության զարգացման հիմքը արտադրությունն է: Տնտեսական կառուցվածքների միջև բնականոն հարաբերությունների ապահովումը նրկրի բնական ռեսուրսների ներմուծումների հաշվին ու թե շուտ սպառում է իր արդյունավետությունը և խորը ճգնաժամին հաջորդող աշխուժացման միտումները, այս պարագայում, կարող են միայն թվագող առաջխաղացման տպավորություն ներշնչել: ԼՂՀ-ում ներկայումս տիրող տնտեսության տարբեր ճյուղերի մոնոպոլացման գործընթացի կանխմանը ուղղված արմատական միջոցառումները ենթադրում են հաշվառման աշխարհային լծակների կիրառումը: Հարկային քաղաքականության դերը այս ուղղությամբ արտացոլվում է նոր ձևավորվող տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության համար հարկային բարենպաստ պայմանների ստեղծումով:

ԼՂՀ ներկա տնտեսական վիճակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսության, շինարարության, արդյունաբերության բնագավառներում զարգացման մեծ պոտենցիալ գոյություն ունի: Գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության համար գյուղացին հարկատեսակներից վճարում է միայն հողի հարկը, սակայն եթե ավելացնենք հողի մշակման, ջրելու և այլ բազմաթիվ ծախսեր (որոնք տնտեսվարող սուբյեկտի տնտանկյունից կարելի է դիտարկել որպես հարկեր), ապա պարզ կդառնա, թե ինչպիսի ծանր վիճակում է գյուղացին այսօր: Նախկին տարիների փորձը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսության ոլորտում արտադրական մեծ պոտենցիալի օգտագործումը լուրջ խոչընդոտների է հանդիպում՝ կապված տնտեսվարող սուբյեկտների անվճարունակության, արտադրության ժամանակակից միջոցների բացակայության հանգամանքներով և, դրանով պայմանավորված՝ տնտեսական ակտիվության կասեցմամբ: Գյուղատնտեսության ոլորտում զրազվածների չնչին տեղոսն է միայն, որ կարողանում է իր ստացած շահույթի հաշվին արտադրություն ընդլայնելու նպատակով ձեռք բերել արտադրության լրացուցիչ միջոցներ: Իսկ եթե պետությունը ստանձնի այն գործառնությունը, որը ենթադրում է

տեխնիկայի, վաճառքի, լրացուցիչ հողատարածքների արտոնյալ պայմաններով տրամադրում՝ բերքահավաքից հետո միայն փոխհատուցում ստանալու ակնկալիքով, ապա գյուղատնտեսության զարգացման բնական ընթացքը միանգամից մի քանի տարով առաջ կրկնվի: Ամենապարզ հաշվարկներն անգամ ցույց են տալիս, որ եթե արտոնյալ պայմանների ստեղծման շնորհիվ արտադրության ծավալներն աճեն 10 անգամ, ապա հարկի դրույքաչափը 2 անգամ փոքրացնելու դեպքում այդ հարկատեսակից ստացվող մուտքերը կաճեն 5 անգամ: ԸՀՀ կողմից ստացված բազմաթիվ ոչ նպատակային վարկերը կարելի է օգտագործել գյուղատնտեսության բնագավառում: Գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման ուղղությամբ: Այդ բարենպաստ պայմանները ենթադրում են գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության բնագավառում արտադրության համար անհրաժեշտ միջոցների՝ տեխնիկայի, սարքավորումների, արտոնյալ երկարաժամկետ վարկերի տրամադրում, ինչը կնպաստի լրացուցիչ հողատարածքների օգտագործմանը, արտադրության ծավալների աճին և այլն: Պետության կողմից գյուղատնտեսությունում այսպիսի արտոնյալ պայմանների ստեղծումը հնարավորություն կտա հետագայում ունենալ հարկման սուբյեկտներ, որոնք կանոնադր կերպով հարկեր են վճարում պետությանը և միաժամանակ փոխհատուցում են իրենց տրամադրված արտոնյալ պայմանների հետ կապված պետության կողմից կատարված ծախսերը: Փաստորեն, պետությունը այնպիսի պայմաններ է ստեղծում, որոնք տնտեսվարող սուբյեկտներին խթանում են զբաղվել տվյալ գործունեությամբ, իսկ հետագայում ապահովում են այդ գործունեությունն իրականացվելուց հրաժարվելու աննպատակահարմարությունը: Կարևոր հանգամանք է այն, որ տնտեսվարող սուբյեկտի հեռանալու դեպքում, տվյալ գործունեությամբ զբաղվելու համար բազմաթիվ հավակնորդներ գոյություն կունենան, որոնք կստանան նախկին սուբյեկտի բոլոր արտադրությունները: Պետության կողմից իրականացվող այս քաղաքականությունը կիրառելի է տնտեսական գործունեության ցանկացած բնագավառում, սակայն ոչ բոլոր բնագավառներում միաժամանակ: Պետության տնտեսական քաղաքականության իրականացման այս ուղղությունը, մեր կարծիքով, կհանգեցնի բազմաթիվ խնդիրների լուծմանը, այն է.

- լրացուցիչ աշխատատեղերի ստեղծման շնորհիվ գործազրկության մակարդակի կտրուկ անկմանը,
- տնտեսական գործունեության ծավալելու համար բարենպաստ դաշտի ձևավորման միջոցով արտադրության տեմպերի գզալի աճին,
- տնտեսական զարգացման տեմպերին զուգահեռ՝ արտաքին շուկայում հայրենական արտադրանքի մրցունակության բարձրացմանը,
- արտաքին շուկայում մրցակցելու հանգամանքով պայմանավորված՝ ԸՀՀ-ում համառոտ ձևերով կազմակերպելու տնտեսական, արտասահմանյան ժամանակակից տեխնիկայի և սարքավորումների ներգրավմանը, գիտական փորձի փոխանակմանը,
- քաղաքականության «բեռ» նկատմամբ փոխանցելու ռազմավարությունը ստանձնելով արդեն իսկ ձևավորված արտադրական գործընթացի արագացման և սոցիալական անհավասարակշռվածության ստեղծմանի նվազեցման:

Հարկ է նշել, որ սկզբնական շրջանում, վերոհիշյալ միջոցառումների իրականացման անհրաժեշտ պայման է հանդիսանում պետության կողմից իր տնտեսության տակ որոշակի միջոցներ ունենալու հանգամանքը: Այս պայմանի բավարարումը սրբանշանավորված է տնտեսական քաղաքականության տարբեր

բնագավառների փոխակալվածությունը և դրանց մեկը մյուսին օժանդակելու ինտրավերությունը՝ արտահայտված սովերային տնտեսության ծավալների կրճատմանը, պետական փողերի յուրացման բացառմանը, պետական բյուջեից ֆինանսավերվող սուբյեկտների կողմից պետական միջոցների ըստ նպատակի օգտագործմանը, ինչպես նաև նոր հարկաւորների ստեղծմանը ուղղված միջոցառումների համակարգով: Սովերային տնտեսական գործունեությամբ զբաղվողների նկատմամբ պատժամիջոցների ուժեղացումը և զուգահեռաբար իրականացվող հարկային բեռի թեթևացումը արտադրության բնագավառում նիւնգնցի հարկման սուբյեկտների բազմության ընդլայնմանը՝ պետության հարկային մուտքերի հանրագումարը չխախտելով: Այսպիսով, մեր կարծիքով, իր զարգացման հեռանկարային ռազմավարության ուղին ընտրելով, կառավարությունը պետք է այնպիսի պայմաններ ստեղծի, որոնք կապահովեն հարկման սուբյեկտների կողմից եկամուտների մի մասը թաքցնելու անհատականարարությունը: Սովերային տնտեսությունը իր էությամբ պոտենցիալ հարկային մուտքերի հանրագումարի մասն է: Մեր կարծիքով, սովերային տնտեսության ղեկ ուղղված կարևորագույն միջոցառումներից է անկանխիկ հաշիվների կիրառման ընդլայնման քաղաքականությունը:

Ժամանակակից զարգացած պետություններում սովերային տնտեսության ծավալների փոքր լինելու հանգամանքը պայմանավորված է հիմնականում տնտեսական գործադրություն կանխիկ գործառնությունների գրեթե բացակայության փաստով: Մեր հանրապետությունում անկանխիկ շրջանառության կիրառելիության ցածր աստիճանը, մեր կարծիքով, պայմանավորված է ոչ պետական բանկերի նկատմամբ հասարակության կողմից իրականացվող գործառնությունների ճկունության բացակայության, բանկային համակարգի թերզարգացած լինելու հանգամանքով: Մեր կարծիքով, բանկային համակարգում պետական մրցակցության մեծացման և արևակալան երաշխիքների ստման միջոցով հնարավոր կլինի ինչպես ընդլայնել բանկային համակարգի վրա պետության ազդեցության շրջանակները, այնպես էլ երաշխավորել վճարման գործառնությունը բանկային համակարգի միջոցով իրականացնելու հուսալիությունը: Բանկային համակարգի զարգացմանը զուգընթաց՝ հետազայում հնարավոր կլինի առտիճանաբար հրաժարվել պետության կողմից բանկային համակարգի վրա արհեստական միջամտություն ցուցաբերելու քաղաքականությունից՝ ապահովելով այդ գործընթացի անընդհատությունը՝ սահմանված որոշակի պայմաններին բավարարող ոչ պետական բանկերի գործունեությունը պետական երաշխիքներով ապահովելու և այլ միջոցառումների կիրառման շնորհիվ: Մեր հանրապետությունում տնտեսական ակտիվության ցածր մակարդակի հիմնական պատճառներից մեկը օլիգոպոլիստական շուկաների գերակշռության փաստն է, որի գոյությունը անխաւսուդիելի է անցումային շրջանում՝ պայմանավորված եկամուտների վերաբաշխման խիստ դիֆերենցված լինելու հանգամանքով: Պետության կողմից տնտեսական համակարգում բարենպաստ պայմանների ստեղծումը ներկա ժամանակաշրջանում պետք է ուղղված լինի տնտեսության ճեղքվածքների «վերանորոգմանը», մրցակցության համար բարենպաստ պայմանների ձևավորմանը: Այս ուղղությամբ, մեր կարծիքով, առավել նպատակահարմար է ուղղակի հարկերին գերակայություն շնորհելու ռազմավարությունը:

Չսայած այն հանգամանքին, որ հարկային բարենպաստ պայմանների ստեղծումը և հարկային արտոնությունների սահմանում ծառայում են նայն նպատակին՝ հարկային ճնշման թուլացմանը, այնուամենայնիվ, այս միջոցառումների կիրառման ուղղությունները խիստ տարբերվում են միմյանցից: Բարենպաստ դաշտի

ստեղծումը ենթադրում է տնտեսական գործունեություն ծավալելու համար ընդհանուր բարենպաստ մթնոլորտի ստեղծում, իսկ հարկային արտոնությունների կիրառումը ուղղված է հիմնականում կոնկրետ տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցներից ազատմանը, այս կամ այն հարկատեսակի գծով հարկման օբյեկտի կամ հարկի նվազեցմանը, և այլն: Հարկային պարտնությունների դերը առավել մեծ է անցումային շրջանի նախնական փուլում, երբ տնտեսական սուբյեկտների միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններում առաջացած ճեղքվածքի պատճառով ի հայտ են գալիս այդ սուբյեկտների կողմից հարկային պարտավորությունների անկատարելիության բազմաթիվ դեպքեր: Անվճարունակ ձեռնարկությունների նկատմամբ հարկային արտոնությունների տրամադրման կիրառումը իր էությամբ հանդիսանում է հարկային բարենպաստ դաշտի ստեղծման առաջնային փուլը, սակայն արտոնությունների տրամադրումը նպատակ է հետապնդում բարելավել կոնկրետ սուբյեկտի տնտեսական վիճակը և հիմնված տնտեսության այս կամ այն բնագավառի զարգացման գործընթացում այդ սուբյեկտի ներգործության աստիճանը հաշվի առնելու սկզբունքի վրա: Մյուս կողմից, հարկային օրենսդրության պարզության սկզբունքից ելնելով, մեր կարծիքով, հարկային բարենպաստ դաշտի ձևավորմանը զուգընթաց, հարկավոր է հնարավորինս բացառել այս կամ այն սուբյեկտի արտոնություն տրամադրելու պրակտիկան: Հարկային արտոնությունների կիրառելիության աստիճանը կախված է հարկային բարենպաստ պայմանների ձևավորման և տնտեսական ակտիվության աստիճանից: Սակայն այս գործընթացների իրականացման նպատակահարմարությունը անմիջականորեն կախված է պետական բյուջեի մուտքային մասի հագեցվածության աստիճանից: Այսպիսով, տնտեսական գործունեություն ծավալելու համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման գործընթացը նախնական շրջանում պահանջում է պետական բյուջեում լրացուցիչ միջոցների կենտրոնացում: ԼՂՀ-ում գոյություն ունեն բյուջեի լրացուցիչ մուտքեր ասպառվելու բազմաթիվ աղբյուրներ: Նախևառաջ՝ ուսումնասիրենք մեր երկրի ռեզև սոցիալ տնտեսական իրավիճակում նոր հարկատուների ստեղծման հնարավոր ուղղությունները: Սոցիալական անհավասարակշռվածությունը բացահայտող ամենաակնառու ցուցանիշը հասարակության տարբեր շերտերի սպառման մակարդակն է: Այս առումով մի շարք ապրանքների և ծառայությունների ձեռք բերման նկատմամբ իմաստալից ենք համարում համապատասխան հարկերի կամ տուրքերի ներդրումը: Այդպիսի կարող են հանդիսանալ, օրինակ՝ բջջային հեռախոսների, արտասահմանյան թանկարժեք ամրոններնանների, գաղղղենի որոշ տնեակների և հասարակությանը համեմատաբար անապահով խավերի սպառողական զանբյուրում տեղ չգտած այլ ապրանքների ու ծառայությունների ձեռք բերումները: Նույնիսկ ամենաառաջնային հաշվարկները ցույց են տալիս նման միջոցառումների կիրառումից անկախվող իրական արդյունքները: Պետության այս եկամուտը ամենևին չի ենթադրում դրա լրիվ ընդգրկումը գույքահարկի մեծության մեջ: Այն կարող է սահմանվել հաստատագրված վճարների տեսքով: Պետական բյուջեի մուտքային մասի համալրման գործընթացում, բացի նոր հարկատուների ստեղծման և ստվերային տնտեսության դեմ ուղղված միջոցառումներից, գոյություն ունեն նաև այլ բազմաթիվ լծակներ, որոնցից ոչ պակաս նշանակություն ունի տնտեսվարող սուբյեկտների և պետական բյուջեի միջև փոխադարձ ակտիվ միջոցով պարտքերի մարման՝ հաշվանցումների, կասեցումը: Հաշվանցումների բացասական ներգործությունը մեր տնտեսության վրա դրսևորվում է հետևյալ երևույթներով.

- նախորդ տարիներին ձեռնարկությունների միջև առաջացած պարտքային հարաբերությունները արտացոլվում են տվյալ ժամանակաշրջանում պետական բյուջեի կատարման ընթացքի վրա,
- խախտվում են բյուջեից պետական սուբյեկտների ֆինանսավորման համաժամանակությունները,
- խախտվում է պետական բյուջեի մասին օրենքներով պաշտպանված հողվածներին (աշխատավարձ, պաշտպանության ծախսեր, դեղամիջոցների ձեռք բերման ծախսեր, ներկաներին տրվող նպաստներ և այլն), առաջնային և լրիվ չափով ֆինանսավորման պայմանի ռաբախվումը,
- բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում կեղծ փաստաթղթերի միջոցով բյուջեից գերավճարների վերադարձման, բյուջեից իրականացվող հատկացումների ոչ նպատակային օգտագործման համար:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, տնտեսական քաղաքականության ուղղվածության ներքո, հարկային քաղաքականության թափամպարությունը ներկա ժամանակաշրջանում առավել արդյունավետ կդրսեծրվի արտադրության բնագավառներում հարկման սուբյեկտների բազմության ընդլայնման, այդ սուբյեկտների կողմից իրականացվող տնտեսական գործունեության նկատմամբ հարկային ճնշման թուլացման պայմաններում գույքահեռաբար իրականացնելով սովորաբար տնտեսության ծավալների նվազեցմանը առկա միջոցառումներ, ոչ արտադրական ոլորտում ձևավորելով նոր հարկատուներին բազմություն, ապօրինի գործունեության նկատմամբ կիրառելով համապատասխան պատժամիջոցներ, կամ օրինականացնելով գործունեության այդ տեսակները համաարտադրության սահմանված հարկերի, տուրքերի և այլ վճարումների կիրառվման միջոցով: Այս գործընթացների արակտիկ իրականացման համար նախապայմաններ ստեղծելու թափամպարության հիմք է հանդիսանում հարկման օբյեկտների, սուբյեկտների, հարկային դրույքաչափերի կարգավորման համակարգի ենթակառուցվածքների միջև առավել բարենպաստ հարաբերակցության որոշումը:

Հարկման սուբյեկտների բազմության ընդլայնման և դրույքաչափերի իջեցման համաժամանակությունների որոշումը պահանջում է խոր հետազոտությունների գործընթաց, ապառն ակնհայտ է, որ այդ համաժամանակությունների հնարավոր տարբերակներից համաձայնադատը նպատակադիր հայտնաբերման և կիրառման դեպքում մեր հանրապետությունում կբարձրանա տնտեսական ակտիվության աստիճանը և դրանով պայմանավորված հարկային մուտքերը էականորեն կաճեն:

Յուրաքանչյուր պետություն իր տնտեսական քաղաքականությունը իրականացնում է գործող օրենքներով և դրանցով առաջնորդվող համաարտադրության պետական մարմինների միջոցով, իսկ օրենքը ենթադրում և պահանջում է պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից վավերացված վարքագծի կամ փոխադարձությունների օրոշակի համակարգի ապահովում: Այս պարագայում հատկապես սոցիալ-տնտեսական և իրավական բարեփոխումների ճանապարհին մեծ տնդ է հատկացվում հարկային մարմիններին՝ որպես ֆինանսա-իրավական նրաշխատորի:

Շուկայական տնտեսության անցման և արմատավորման գործընթացը ԼՂՀ-ում արդյունավետ հարկային քաղաքականության խնդիրներն ու նպատակներն իրականացվում է հարկային պետական մարմինների կողմից: Հանդիսանալով նոր կազմակերպված պետական մարմին, ինչպես նաև պետության կողմից օժտված ինքնով հարկային օրենսդրության բնագավառում հսկողական գործառնությունով, ԼՂՀ հարկային վարչությունն իր տարածքային ստորաբաժանումների հետ միասին, ստանձնեցին բարդ և պատասխանատու խնդիր՝ հոսարակական

հարաբերությունների ընդգրկումն մի շրջանակի իրավական կարգավորման պատասխանատվությունը:

ԼՂՀ հարկային վարչության կարևորագույն խնդիրն է՝ հարկատուների կողմից հարկային օրենսդրության պահպանման, հարկերի և այլ վճարումների գումարի հաշվառվման, պետական բյուջե ժամանակին և ամբողջական վճարման նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը:

Համակարգի ստորին օղակի հարկային մարմինները իրականացնում անմիջական փոխազդեցություն հարկատուների հետ՝ որոշակի գործառնություն միջոցով:

ԼՂՀ հարկային վարչության ստորին մակարդակի ստորաբաժանումներն հիմնական խնդիրներն են՝

1. հարկատուների հաշվառումը (ըստ կատեգորիաների, ըստ տարածքային հարկման եղանակների, հարկերի տեսակների, ըստ գործունեության այլ),
2. հարկային փաստացի մուտքերի հաշվառումը (ըստ հարկային կատեգորիաների, տարածքների, հարկերի տեսակների, ըստ գործունեության, ըստ բանկերի),
3. հարկերի փաստացի դինամիկայի վերլուծություն,
4. պետական կառավարման մարմիններին հարկային վճարումների վերաբերյալ տեղեկատվությամբ ապահովում,
5. հարկային համակարգի գործունեության կատարելագործում (օրենսդրական նախաձեռնություն, մեթոդական մշակումներ տեղեկատվական ապահովում, իշխանության մարմինների հետ համագործակցումը հարկային օրենսդրությանը վերաբերող հարցերով),
6. հարկատուների տեղեկատվական ապահովումը հարկային օրենսդրության և նրանց հարկային համակարգի պարզաբանմամբ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հարկային քաղաքականությունը պայմանավանդվում է կարելի է ստորաբաժանել հետևյալ փուլերի.

1. ԼՂՀ հարկային համակարգի ձևավորման սկզբնական փուլը, որն ընդգրկում է 1992-1995 թվականներն ընկած ժամանակահատվածը: Այդ ընթացքում ԼՂՀ Գներագույն խորհրդի որոշմամբ ԼՂՀ տարածքում գործողության մեջ մտան հարկային ոլորտը կառուցակարգող Հայաստանի Հանրապետության օրենքներն ու ենթաօրենսդրական ակտերը: Իսկ դրանից հետո, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում գործողության մեջ մտան «Հարկերի մասին», «Ավելացված արժեքի հարկի մասին», «Անկցիզային հարկի մասին», «Եկամտահարկի մասին» «Շահութահարկի մասին» օրենքները և բազմաքանակ ենթաօրենսդրական ակտեր:

Ուսումնական-պատերազմական գործողությունների պայմաններում ԼՂՀ կառավարության առջև դրված էին մի շարք լուրջ խնդիրներ, որոնցից արժե իշխանական տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության խիստ հաշվառումը, ՀՀ օրենքներով համապատասխան սահմանված հարկազանձման հիմնական բազաների ապահովումը (շահույթ, իրացման ծավալներ, ֆիզիկական անձանց եկամուտներ) և այլն: Խաղաղություն ՀՀ-ի, հողի հարկը և գույքահարկը ԼՂՀ-ում ներդրվեցին մի փառք ավել ու՜՜ 1995 թվականին:

2. Հարկային համակարգի զարգացման ներկրորդ փուլն ընդգրկեց 1995-1997 թվականները: Այդ ժամանակահատվածում պատերազմական գործողությունները հիմնականում կարելի էր համարել ավարտված և ԼՂՀ

իշխանությունները ինտենսիվորեն սկսեցին տնտեսական արմատական բարեփոխումները: Սկսած 1995 թվականից հանրապետությունում ներդրվեցին ևս երկու նոր հարկադրոսականներ՝ հողի հարկը և գույքահարկը: Ըսկան փոփոխությունների ենթարկվեցին ավելացված արժեքի մասին, ակցիզային հարկի և եկամտահարկի օրենքները: Դրա հետ մեկտեղ, ԼՂՀ կառավարության համապատասխան որոշումների համաձայն՝ ներառվեցին մի շարք նոր հարկազանձումներ ու պարտադիր վճարումներ, մասնավորապես՝ ավտոճանապարհների պահպանման ու վերանորոգման գծով հատկացումները, բնական ռեսուրսների օգտագործման և շրջակա միջավայրի աղտոտման տուրքերը և այլն:

Մասնավոր ձեռներեցիների համար ներդրվեցին նշանակալային նվազագույն անդամավճարներ, իսկ 1997 թվականից սկսած առևտրական գործունեություն իրականացնելու նպատակով ԼՂՀ իշխանությունների կողմից ներդրվեց հաստատագրված վճարումների համակարգը:

Այս փուլի ավարտին բուռն թափ ստացավ հողի սեփականաշնորհման, փոքր ձեռնարկությունների և պետական ձեռնարկությունների մասնավորեցման գործընթացները, որոնք իրենց հերթին հիմք հանդիսացան հարկման մեխանիզմի իրավական բազայի կառուրելագործման, ինչպես նաև, ընդհանուր առմամբ՝ հարկային քաղաքականության օրենսդրա-իրավական ապահովվածության համար:

3. Ի վերջո, հարկային համակարգի զարգացման երրորդ փուլը պայմանականորեն կարելի է համարել 1999-2000 թվականները, երբ սկսվեց այսպես կոչված ազատականացված հարկազանձման ջեժիմը: Դա առաջին հերթին իր արտացոլումը ստացավ շահութահարկի հարկազանձման դրույքի նվազման մեջ և 2000 թվականի հունվարի 1-ից բոլոր վճարողների համար սահմանվեց միասնական 15%: Բացի այդ, ներառվեցին հարկային մի շարք նորարարություններ և արժանություններ: Այսպես՝ 25 մլն դրամի չափով կանոնադրական կապիտալի համալրման ղեկքում ձեռնարկությունն առաջիկա երկու տարիներին ամբողջությամբ ազատվում է շահութահարկից: Ավելացված արժեքի հարկի շրջանառության չհարկվող միևիուրեմը հասցվեց մինչև 10 մլն դրամ, իսկ ամբողջական պարբերաշրջան անցած գյուղատնտեսական ապրանքները, ինչպես նաև ալյուրի ու հացի իրացման գործընթացները ազատվեցին ավելացված արժեքի հարկի վճարումից: Տեղական ապրանքարտադրողների համար սահմանվեցին մոտ կրկնակի անգամ ցածր ակցիզային հարկի դրույքաչափեր: Իսկ ֆիզիկական անձանց գծով սահմանվեց նկատմանհարկի միասնական, համամասնական դրույքաչափ՝ սկզբում 15%, իսկ 2001 թվականի հունվարի 1-ից՝ 5%:

Տնտեսական բարեփոխումների այս ժամանակաշրջանում հարկային մարմինների առջև ծառացած խնդիրների բազմազանությունը և բարդությունները ենթադրում ու պահանջում են աշխատանքների առավել հստակ կազմակերպում և կոորդինացում: Աշխատանքների պլանավորումը, ԼՂՀ առանձին վարչատարածքային միավորներում, հարկային օրինականության վիճակի վերլուծությունը, հարկ վճարողների օրենքով սահմանված իրենց իրավունքների և պարտականությունների հետ ծանոթացումներն ու պարզաբանումները, իրականացվող ստուգումների հիմնավորվածությունն ու կազմակերպվածությունը, այս բնագավառում կադրերի ճիշտ ընտրության և տեղաբաշխման հարցերը, հարկային ոլորտում գործող օրենսդրության շարունակական կատարելագործումը հարկային մարմինների կատարելագործման այն կարևորագույն նախապայմաններն են որոնցից մեծապես

կախված են այս մարմինների առջև ծառացած խնդիրների հաջող և արդյունավետ իրականացումը: ԼՂՀ հարկային մարմինների աշխատանքներում առաջնությունը պետք է լինի իրականացումը: ԼՂՀ հարկային մարմինների աշխատանքներում առաջնությունը պետք է լինի իրականացումը: ԼՂՀ հարկային մարմինների աշխատանքներում առաջնությունը պետք է լինի իրականացումը:

Խնդիր չհետապնդելով գիտական հիմնավոր վերլուծության ենթակելի հարկային մարմիններում տեղ գտած աշխատանքների ու կազմակերպման ու ղեկավարման տարաբնույթ եղանակները, այդուհանդերձ կարևոր ենք համարում անդրադառնալ մեր կարծիքով, բավականին սկզբունքային մի քանի հիմնական խնդիրների:

Պետության կողմից հարկային մարմինների առջև դրված կարևոր և բազմաբնույթ խնդիրներ այդ մարմիններից պահանջում են մեծ պատասխանատվություն, առաջին հիմնահարցերի և խնդիրների հստակ պատկերացում: Այս առումով, հարկային մարմինների աշխատանքները առավել հստակ և արդյունավետ կազմակերպելի համար կարևոր ենք համարում տալ դրանց հիմքում ընկած մի շարք կարևորագույն գործոններ՝

1. Հարկային օրենսդրական բազայի առկայություն,
2. Կադրային ճիշտ քաղաքականություն,
3. Հարկային օրինականության վիճակի վերլուծություն,
4. Աշխատանքների պլանավորում,
5. Հարկային մարմիններում իրականացվող աշխատանքների վերահսկում ու կառավարման հսկողությունը,
6. Հարկատուներին հարկային օրենսդրության պարզաբանումն ու պրոպագանդումը,
7. Հարկային մարմինների ստորադաս ղեկավարների հաշվետվողական վերադասներին,
8. Հարկային պետական ծառայության հստակ և երկրի վարչատարածքային բաժանմամբ սրայնավորված կառուցվածքի առկայություն,
9. Նյութատեխնիկական նվազագույն ապահովվածության նրաշխիքներ առկայություն,
10. Այլ գործոններ:

Աշխատանքների կազմակերպումից, կազմակերպման ձևերից և մեթոդներից է կախված ցանկացած օղակի արդյունավետ գործունեությունը: Կազմակերպման հիմքում առկա տեսականորեն և գործնականորեն հիմնավորված գործոններն արդյունավետ գործունեության նախադրյալներ են հանդիսանում և հնարավորություն են տալիս ճիշտ սահմանել իրականացվելիք միջոցառումների ժամկետները, դրանք անհրաժեշտությունը կամ իրականացման ձևերն ու մեխանիզմները: Ի վերջո՝ գործող հարկային մարմինների աշխատանքների նպատակային իրականացման գործում կարևոր նշանակությամբ է օժտված բաղադրար օրենսդրական բազայի առկայությունը քաղաքի առանց հստակ օրենքների և իրավական ակտերի, պարզապես անհնարին է աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպումն ու կատարումը:

Հարկային մարմինների աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման գործում կարևորվում է կադրային նպատակադրված քաղաքականությունը, քանզի այստեղ ներգրավված կադրերը այն պաշտոնատար անձինք են, որոնք կոչված են իրականացնելու պետության հարկային քաղաքականությամբ թելադրված խնդիրները: Այսօր, անցման փուլում գտնվող մեր երկրի համար կարևոր են կադրերի ճիշտ ընտրության և ուսուցման սկզբունքները:

Հարկային մարմինների վրա դրված է պետության կողմից սահմանված պատասխանատու մի խնդիր ևս, որին կառմնում ենք անդրադառնալ: Խոսքը հարկային օրենսդրության պահանջների կատարման նկատմամբ անհրաժեշտ

հակադրության ապահովման մասին է: Այս առումով հարկային համակարգի աշխատակիցներին ներկայացվում են կոնկրետ պահանջներ:

Հարկային մարմինների աշխատակիցների նեղ մասնագիտական որակավորման հետագա կատարելագործումը, պրակտիկ աշխատանքի ընթացքում կուտակված փորձը, քաղաքական և բարոյական բարձր պատրաստվածությունը կարևոր նախադրյալներ են՝ այս համակարգի աշխատանքները պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու, պետության կողմից նրա վրա դրված խնդիրներն իրականացնելու և հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում պետական ֆինանսական կարգ ու կանոնի ապահովմանը հետամուտ լինելու համար:

Հարկային մարմինների աշխատանքների կազմակերպման մյուս նախապայմաններից է աշխատանքի պլանավորումը: Կարևոր նշանակություն ունեն աշխատանքային պլանները, որոնց առկայությունը թույլ է տալիս կազմել որոշակի ժամանակահատվածում իրականացվելիք միջոցառումների գրաֆիկ, որոշակիորեն համակարգել ԼՂՀ հարկային մարմինների վարչատարածքային միավորներում օրինակնության ապահովման անհրաժեշտությունից բխող անհետաձգելի խնդիրները: Աշխատանքային պլանների բուցակադրության փաստը հանգեցնում է աշխատանքների լրացուցիչ ծանրաբեռնվածության, հնարավորություն չի տալիս հարկային տնտեսներին և նրանց վերադասին՝ արդյունավետ իրականացնել իրենց գործառնությունները:

Աշխատանքային պլանները կազմվում են՝ հարկային օրինականության և օպերատիվության սովորներից ելնելով: Դրանց նկատմամբ կիրառվում են մի շարք պահանջներ, որոնք կարելի է դասակարգել հետևյալ կերպ՝

Աշխատանքային պլանները պետք է լինեն՝

1. Հիմնավորված, այսինքն՝ բխեն օրենքներից և իրավական ակտերից,
2. Ժամանակագրական, այսինքն՝ ընթացիկ, կարճաժամկետ և հեռանկարային,
3. Հրատապ, այն է՝ բխեն օպերատիվ իրավիճակից (ուշացումով կազմված աշխատանքային պլանը ոչ միայն ժամանակավրեժ, այլև անարդյունավետ է դառնում),
4. Կոնկրետ, այն է՝ սահմանվեն պլանով նախատեսված միջոցառումների իրականացման ժամկետները, իրավաբանական հասցեները և այլն,
5. Արդյունավետ, այսինքն՝ կազմված պլաններով պետք է սահմանվի, ապա նաև հիմնավորվի վերջիններիս արդյունավետությունը, այլապես վերանում է պլանավորման անհրաժեշտությունը:

Աշխատանքային պլաններին ներկայացվող պահանջները սերտորեն փոխկապակցված են և արյանաավորված են միմյանցով:

Այսպիսով, հարկային մարմինների համակարգում աշխատանքային պլանավորումը, ճիշտ իրականացվելու դեպքում, կարող է ունենալ կարևոր նշանակություն՝ նրանց աշխատանքների կազմակերպման արդյունավետությունն ապահովելու գործում: Կարևոր է կարողանալ ճիշտ կազմակերպել և կորդինացնել աշխատանքները, դասավորակել դրանք ըստ բնույթի և բարդության, սահմանել կատարման պայմաններն ու ժամկետները, իրականացնել մշակված միջոցառումները. ահա հարկային մարմինների աշխատանքների պլանավորման էությունը, որն իրավացիորեն համարվում է անհրաժեշտ նախադրյալ՝ հարկային օրենսդրության պահանջների ապահովման գործում:

Հարկային մարմինների աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու գործում բացառիկ նշանակություն ունի նաև հարկային օրինականության միճակի վերլուծությունը, ըստ որում, այն պետք է իրականացնել նրկու հիմնական ուղղություններով: Առաջին՝ ավելի լայն իմաստով հարկային օրինականության

վիճակի վերլուծություն (այսինքն՝ հարկային օրենսդրության պահանջների խախտումների ընդհանուր վիճակի վերլուծություն): Այս պարագայում հարկային օրինակաչափության վիճակի վերլուծությունը ենթադրում է հարկային օրենսդրության պահանջների կատարման ընդհանուր քննարկում և ուսումնասիրություն, հարկային կարգապահության վիճակի քննարկում հիմնարկ-ձեռնարկություններում, հարկային պարտավորությունների կատարման վիճակի ուսումնասիրում: Եվ երկրորդ՝ առաջիկ տարածված հարկային իրավախախտումների, դրանք ծնող և դրանց տարածմանը նպաստող պայմանների ու պատճառների քննարկում:

Լրատվությունը, դրա ստացումն ու մշակումը կարևոր նախադրյալ են օրինակաչափության վիճակի ճիշտ վերլուծություն կատարելու համար: Կարևոր է նաև ստացված տեղեկատվության արդյունավետության ապահովումն ուսումնասիրության խնդիրը: Ենթադրենք՝ տեղեկություն է ստցվել, որ կազմակերպություններից մեկում տեղի են ունեցել հարկային օրենսդրության պահանջների կոպիտ խախտումներ, որոնցով էլ խոշոր չափերի վնաս է հասցվել պետությանը: Եթե տեղեկատվության տվյալ աղբյուրը հավաստի է, մատնանշում է հանցագործության օբյեկտը կամ սուբյեկտը, կամ լրատունն ապահովում ապացուցել է իր հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, ապա դրան հաջորդում է համապատասխան միջոցառումների իրականացում: Օրինականության վիճակի վերլուծությունն իրականացվում է մի շարք նդանակներով: Դրանք են՝

1. Իրավախախտումների վերաբերյալ տեղեկատվության բացահայտման, ստացման և մշակման նդանակ:
2. Ներգործության միջոցների ընտրման նդանակ (հաշվի առնելով հարկային օրինախախտման բնույթը, կրկնելիությունը և այլն):
3. Հարկային մարմինների տվյալ վարչատարածքային միավորում առկա տեղեկատվության բոլոր աղբյուրների և իրազեկության աղբյուրների հետ տարբերակված աշխատանքի նդանակ:

Հարկային մարմինների աշխատանքների կազմակերպման մյուս նախադրյալներն են՝ այդ մարմիններում վերահսկողությունը և ձեռնարկություններում, կազմակերպություններում հարկային հսկողությունը, որոնցից էլ կախված է հարկային տեսչությունների աշխատանքների արդյունավետությունը: Հարկային մարմինների կողմից իրականացվող վերահսկողությունը հստակ սահմանված միջոցառումների մի համակցություն է, որն ապահովում է կատարման արդյունավետ հսկողություն, հարկային մարմինների բարձր կազմակերպվածություն, կարգապահություն, թելադրում է աշխատանքային լարված և պատասխանատու մթնոլորտ:

Վերահսկողության առարկաներ են՝ համձնարարությունների և կարգադրությունների կատարման ամբողջականությունը, որակը և ժամկետները: Ելնելով հարկային մարմինների աշխատանքների կազմակերպման և գործունեության յուրահատկությունից, տարբերում են՝ վերահսկողություն օրենքների կատարման նկատմամբ և վերահսկողությունն ստորադաս հարկային մարմինների աշխատակազմի գործունեության նկատմամբ: Ինչպես պետական կառավարման, այնպես էլ հարկային մարմիններում կարևոր նշանակություն ունի հսկողության ժամկետների սահմանումը, զոր պարտադրում է որոշակի ժամկետներում կատարել, ապա՝ գնկուցել հսկողության կատարման մասին: Այս աշխատանդանակը ենթադրություն է տալիս բարձրացնել հարկային համակարգի աշխատողների պատասխանատվության աստիճանը՝ համձնաբարձրված գործի նկատմամբ, ինչպես նաև ստեղծել անհրաժեշտ նախադրյալներ՝ կատարված աշխատանքների վրա պատշաճ հսկողություն իրականացնելու համար: Վերահսկողության և կատարման հսկողության մեջ

ղրսևորվում է հարկային մարմինների գործունեության յուրահատկությունը, կենտրոնացվածությունը, խնդիրների և գործառնությունների միասնությունը և այլն:

Հարկային մարմինների աշխատանքները կազմակերպելու կարևոր նախադրյալ է նաև ստորադաս մարմնի և տեսուչների հաշվետվության մեխանիզմի առկայությունը: Հաշվետվությունը ենթադրում է կատարվածի, անելիքների կամ բացթողումների այն ամբողջական պատկերը, որը գեկուցվում է վերադասին: Հաշվետվություններն իրականացվում են նաև վիճակագրության տեսքով, այսինքն, թվերի ու փաստերի վերլուծությամբ, ներկայացվում է կատարված աշխատանքի պատկերը և տվյալ փառչական միավորի՝ հարկային մարմինների աշխատանքներում առկա օբյեկտիվ իրավիճակը:

Հարկային մարմինների աշխատանքների կազմակերպումն իրենից ներկայացնում է բավական քարդ կառուցվածք, որի իրավական բովանդակությունը քննորշվում է նրա վրա դրված հիմնական կարևորագույն մի գործառնությամբ՝ հարկային օրենսդրության պահանջների միատեսակ կատարման նկատմամբ հսկողության իրականացմամբ: Իսկ մեր երկրում հարկային օրենսդրությունն ու ռազմավարությունը հանդիսանում են արդյունավետ հարկային քաղաքականության իրականացման հիմքեր, որոնց նախնական մշակումն իրականացվում է ԼՂՀ գործադիր մարմինների կողմից:

СОЗДАНИЕ НАЛОГОВЫХ БЛАГОПРИЯТНЫХ УСЛОВИЙ В НКР

Т. С. Акопян

Резюме

Становление и развитие рыночного хозяйства, основанного на частной собственности, сопровождается расширением предпринимательской деятельности, созданием предприятий малого бизнеса, активизацией различных финансово-кредитных институтов, что способствует увеличению числа реальных налогоплательщиков. Расширение деятельности государства и быстрый рост его фиксальных потребностей выдвинули задачу создания эластичной налоговой системы, которая могла дать подвижный источник доходов.

Кардинальные изменения в сфере налогообложения НКР сделали налоговую политику страны более гибкой, динамичной и адаптивной к быстро меняющимся условиям внешней среды. Это создало благоприятные условия как для отечественных, так и для зарубежных инвесторов.

Таким образом, налогообложение в экономической системе страны должно выполнять не только фиксальную функцию, но и быть многосложной и многоуровневой воспроизводственной подсистемой. Оно призвано быть оптимальным, создавать высокую заинтересованность предпринимателей и одновременно формировать накопления для расширенного воспроизводства квалифицированной рабочей силы.

PRODUCING FAVOURABLE TAXING CONDITIONS
IN NAGORNO GARABACH REPUBLIC

Formating and development market economy based on private property is accompanied with expansion of business activity, working the enterprises of smal business, activating of different finansial-banking centres, which helping for increasing the quantity of real taxpayers. Importance of pole Government and quick growing of its fiscal needs make also important creating of "rubber band" taxing system, which can supply movable sources of incomes.

Fundamental changes in taxpaying system of country transform the tax system of Karabach to much flexible and dynamic system, that can quickly adapt to the quik changes of external environment. This fact make real chances and excellent conditions for local and foreign investors.

Thereby, taxpaying process in the economic system of country must perform not only fiscal function, but also sxist as a polysyllabic and layered reproductive subsystem. Thet must be optimal, motivate businessmen and enterprises and at the same time provide the high quality labour force for ewended reproduction.

Разработка, принятие Конституции России 1993

года и её содержание

Р. С. Арустамян

Ныне действующая Конституция России была принята 12 декабря 1993 года. Вопрос о ее подготовке был поставлен уже во второй половине 80-х годов, т.е. с первых дней начала глобальных реформ в стране.

Начиная со второй половины 80-х годов, когда был взят курс на обновление всех сторон государственной и общественной жизни, возникает объективная необходимость в решительном обновлении и всей системы законодательства, включая Конституцию.

В основе обновления Конституции на новом этапе развития российского общества и государства лежали, как и прежде, процессы глубинного характера, связанные с изменением соотношения социальных сил в обществе, формированием принципиально новых общественных отношений и, прежде всего, рыночных. Основными характеристиками этих процессов явились: а) решительный отказ от тоталитарной политической системы государственного социализма и формирование новой политической системы в соответствии с принципами плюралистической демократии, что приводило к деформации парламентского представительства интересов народа и превращало Съезд и Верховный Совет в слабоуправляемые органы; б) обновление всей системы отношений собственности, переход от государственно монополистической к рыночной экономике, основанной на множественности и равноправии всех форм собственности; в) возникновение на основе новых экономических и политических отношений новой социальной структуры общества. И само принятие новой Конституции могло стать важнейшим фактором консолидации различных слоев российского общества.

На конституционное развитие России оказали также процессы, связанные с распадом СССР и обретением Россией полной независимости как суверенного государства. Все эти факторы общественно-политического

развития должны были быть отражены в Основном Законе страны. Наконец, Конституция РСФСР 1978г. к этому времени претерпела значительные изменения в результате внесения в неё многочисленных изменений дополнений и в юридическом плане она фактически стала весьма далекой от реальной жизни. Достаточно отметить, что период 1989—1992 г.г. в неё было внесено около 350 поправок. В частности, в 1989г. законом был учрежден новый высший орган государственной власти — Съезд народных депутатов РСФСР, государство стало называться Российской Федерацией и был введен пост Президента. Всё это нашло отражение в Конституции. Одновременно все эти факторы общественно — политического развития предопределили основные параметры новой Конституции России.

Процесс осуществления конституционной реформы имел следующие этапы.

Первый этап конституционной реформы заложил правовую основу для развертывания демократических преобразований и слома партийно — государственной, административно — командной системы.

К этому историческому отрезку времени относится так называемый перестроечный период 1988—1990 годов, когда был осуществлен переход к демократической избирательной системе на основе альтернативных выборов и началось формирование на основе этих выборов новой системы высших представительных органов — Съезда народных депутатов РСФСР.

Второй этап конституционной реформы в России — это этап конституционного провозглашения государственного суверенитета РСФСР в условиях существования Союза ССР.

Начало этого этапа было положено I Съездом народных депутатов РСФСР и принятой на нем Декларацией о государственном суверенитете РСФСР. Была устранена конституционная основа монополии КПСС на политическую власть и признана многопартийность. В декабре 1990 года II Съезд народных депутатов РСФСР внес важные изменения в конституционные положения об экономической системе, был провозглашен принцип мно —

жественности и равноправия всех форм собственности, 24 мая 1991 года IV Съездом народных депутатов были приняты два важных Закона о внесении изменений и дополнений в Конституцию РФ. Одним из них была учреждена должность Президента России. Это говорит о том, что Россия от республики Советов постепенно переходила к президентской республике. Второй Закон был принят 24 мая 1991 года и касался реформы местного самоуправления. На его основе в России были начаты глубокие процессы преобразований местных органов власти и управления в направлении их постепенной муниципализации.

Третий этап конституционной реформы охватывает период, начиная с распада Союза ССР (августовский путч 1991 года) до эволюционно конституционного формирования новой российской государственности как самостоятельного суверенного государства (21 сентября 1993 года). На этом этапе путем ратификации беловежского Соглашения о создании Содружества Независимых Государств (Постановление Верховного Совета РСФСР от 12 декабря 1991 года) и денонсации Договора об образовании СССР, юридически был оформлен факт распада Союза ССР. Конституция 1978 года прекратила свое действие. В апреле 1992 года были внесены конституционные изменения в само название государства. Государство стало именоваться "Российская Федерация — Россия".

Важное значение имело также принятие двух документов конституционного характера. Это принятая Верховным Советом РСФСР 22 ноября 1991 Декларация прав и свобод человека и гражданина и подписанный субъектами федерации 31 марта 1992 года Федеративный договор.

22 июня 1990 г. на I Съезде народных депутатов была образована Конституционная комиссия председателем которой стал Б.Н. Ельцин — Председатель Верховного Совета Российской Федерации. Уже через четыре месяца проект новой Конституции был не только подготовлен, но и опубликован для широкого обсуждения. Однако быстрота подготовки проекта новой Конституции не свидетельствовала о наличии политического согласия по

вопросам содержания Основного Закона. На данном этапе в стране сложилась ситуация "конституционного параллелизма", когда две ветви власти (законодательная и исполнительная) подготовили в условиях политического противостояния свои взаимоисключающие варианты проекта Конституции РФ – парламентской и президентской.

Инициативу в деле завершения работы по подготовке проекта новой Конституции взял на себя Президент Российской Федерации. В его Указе "О мерах по завершению подготовки новой Конституции Российской Федерации" от 12 мая 1993 года была поставлена задача завершить подготовку новой Конституции в июле 1993 года, положив в ее основу проект, подготовленный Президентом.

Многие положения президентского проекта были подвергнуты критике участниками Конституционного Сопения, созданного в соответствии с Указом Президента РФ от 20 мая 1993г. В частности, участники Сопения отмечали, что в проекте не выдержан принцип равноправия субъектов Российской Федерации. Президент по проекту обладал широкими правами по роспуску Государственной Думы. Поэтому созданное Верховным Советом в конце мая – начале июня совещание двух тысяч депутатов полностью отвергло президентский проект, а 4 июня Верховный Совет предложил свой порядок согласования и принятия проекта Конституции. Конституционное Сопение работало более месяца. В его адрес поступали многочисленные замечания и предложения. В результате их обсуждения были изменены многие статьи. В разработанный Сопением проект вошли и статьи из проекта Конституционной комиссии.

12 июля 1993 года проект был Сопением одобрен. Однако и законодательная, и исполнительная власть имели свои проекты Конституции. Достижение согласия между ними стало невозможным. Возникавшие разногласия приобретали острый характер по основным вопросам разделения полномочий двух властей (законодательной и исполнительной). Поэтому ни VII (декабрь

1992г.), ни VIII (март 1993г.), ни IX (апрель 1993г.) Съезды народных депутатов не оказались в состоянии принять Конституцию.

Четвертый, заключительный этап конституционной реформы начинается с 21 сентября 1993 года и завершается принятием 12 декабря 1993 года новой Конституции Российской Федерации. 21 сентября Президент подписал Указ о поэтапной конституционной реформе в Российской Федерации N 1400, который, прервал осуществление законодательной, распорядительной и контрольной функции Съезда народных депутатов и Верховного Совета. Приостанавливалась также деятельность Конституционного Суда. Таким образом, выявилось противоречие между принципом законности и идеей следования высшим интересам России в соответствии с требованиями не Конституции, а некой высшей справедливости. Это обстоятельство признавалось и в Указе, в котором, в частности, говорилось: "принимая во внимание, что безопасность России и ее народов — более высокая ценность, нежели формальное следование противоречивым нормам, созданным законодательной ветвью власти", в стране вводится президентское правление. Противостояние между исполнительной и законодательной властью закончилось разгромом парламента.

Осенью 1993г. Указом Президента Российской Федерации "О проведении всенародного голосования по проекту Конституции Российской Федерации" от 15 октября 1993 г. устанавливается дата проведения референдума по проекту Конституции — 12 декабря 1993г.

Конституция Российской Федерации была принята всенародным голосованием 12 декабря 1993г.

Новая Конституция России — документ, который отразил характерные черты времени и условия, сложившиеся в стране. Она отразила кардинальные перемены, происшедшие в жизни российского общества, в его политике, экономике, духовной сфере с момента принятия Конституции РСФСР 1978г.

По структуре Конституция Российской Федерации состоит из преамбулы и двух разделов. Первый раздел состоит из девяти глав, включающих 137

статей. "Заключительные и переходные положения" являются вторым раз-
делом.

Конституция РФ как Основной закон государства занимает верховен-
ствующее место в правовой системе. Ее положения являются первичными,
исходными, основополагающими. Все остальные правовые акты, принимаемые
в государстве, в том числе федеральные законы, конституции республик, ус-
тавы краев, областей, городов федерального значения автономной области и
автономных округов, должны соответствовать Конституции Российской
Федерации.

В современном мире проводится деление конституций на две
разновидности: "мягкие" и "жесткие". К "мягким" конституциям относятся те,
которые изменяются и дополняются быстро и легко. Конституция РСФСР
1978г. была именно такой, поскольку поправки в ней вносились сразу же
после принятия соответствующего решения квалифицированным большинст-
вом на Съезде народных депутатов.

Конституция РФ 1993г. является жесткой. "Жесткость" российской
Конституции проявляется во многом. Пересмотр положений глав 1, 2 и 9
возможен только по решению специально созываемого в этих целях органа —
Конституционного Собрания. Предложение о таком пересмотре должно быть
поддержано тремя пятими голосов от общего числа членов Совета Федерации
и депутатов Государственной Думы. Поправки к остальным главам Консти-
туции принимаются в порядке, предусмотренном для принятия федерального
конституционного закона, однако нуждаются в дополнительном одобрении
органами законодательной власти не менее чем двух третей субъектов
федерации.

Конституция РФ 1993г. касается различных сторон жизни гражданского
общества. В ней определяются основы статуса человека и гражданина, отно-
шения государства и личности, закрепляется многоукладность экономики
страны, заложены принципы политического многообразия, многопартийности.
Конституция РФ 1993г. значительно полнее регулирует институт прав и свобод

человека. В действующей Конституции Российской Федерации четко проведена идея уважения к человеку. Человек — главная ценность государства и всего общества. Принципы, определяющие конституционный статус личности, отражают общемировой уровень, закреплённый в международно — правовых документах: в Уставе ООН, Всеобщей декларации прав человека, Международном пакте о гражданских и политических правах и Международном пакте об экономических, социальных и культурных правах.

По Конституции, государство гарантирует равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от пола, расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, а также от других обстоятельств. Запрещаются любые формы ограничения прав граждан по признакам социальной, расовой, национальной, языковой или религиозной принадлежности. Однако, конституционные права и свободы нередко игнорируются и нарушаются. В России еще нет системы эффективной защиты прав граждан от ведомственного и чиновничьего произвола.

Права и свободы человека, закреплённые в Конституции, могут быть условно подразделены на три большие группы: 1) личные права и свободы; 2) политические права и свободы; 3) экономические, социальные и культурные права и свободы.

Перечень личных прав и свобод в Конституции открывается правом на жизнь. Большая группа прав и свобод, закреплённых в Конституции, нацелена на то, чтобы обеспечить свободу и неприкосновенность личности.

В систему политических прав и свобод входят прежде всего избирательные права, назначение которых путем — выбора формировать органы государственной власти, а также органы местного самоуправления.

Самое кардинальное преобразование в сфере экономики — это утверждение права частной собственности в качестве конституционного принципа Российского государства. Конституция закрепляет фундаментальный принцип о признании и равной защите всех форм собственности.

В сфере образования Конституция гарантирует общедоступное и бесплатное дошкольное, основное, общее и среднее профессиональное образование как в государственных, так и в негосударственных, частных учебных заведениях. В сфере здравоохранения медицинская помощь в государственных и муниципальных учреждениях оказывается гражданам бесплатно за счет средств бюджета, страховых взносов, других поступлений. Нужно отметить, что медицинское страхование, по Конституции, должно быть обязательным.

В сфере социального обеспечения Конституция предусматривает государственные пенсии и социальные пособия, поощряет создание дополнительных форм социального обеспечения и благотворительность. Но в бюджетных организациях (больницы, школы) крайне низкая заработная плата и то выплачивается с задержкой. Не гарантировано также право на социальное обеспечение, на защиту от безработицы.

Российская Федерация — исторически сложившееся федеративное государство. После распада Союза ССР, в составе которого была РСФСР в качестве федерации (по действовавшей тогда Конституции), в России начались процессы суверенизации бывших автономных республик, изменений форм государственности бывших автономных областей. Известно, что после распада СССР о намерении стать самостоятельным субъектом федерации заявили края, области, города Москва и Санкт — Петербург. В настоящее время Российская Федерация представляет собой сложную систему государственного устройства, сочетающую федерализм, унитаризм и автономию. В ее составе находятся: 21 республика, 6 краев, 49 областей, 2 города федерального значения, 1 автономная область и 10 автономных округов — всего 89 субъектов федерации.

Суть российского федерализма выражена в Конституции следующим образом: федеративное устройство Российской Федерации основано на ее государственной целостности, единстве системы государственной власти, разграничении предметов ведения и полномочий между органами государст —

венной власти Российской Федерации и органами государственной власти субъектов Российской Федерации, равноправии и самоопределении народов в Российской Федерации.

Важным этапом становления новой российской государственности стал Федеративный договор 1992г., который включает три отдельных акта — догово —
ры о разграничении предметов ведения и полномочий между федеральными органами государственной власти и соответственно: 1) органами власти суве —
ренных республик в составе Российской Федерации; 2) органами власти краев, областей, городов Москвы и Санкт — Петербурга; 3) органами власти автоном —
ной области, автономных округов.

Федеративный договор не решил многих вопросов государственного устройства. Он не был учредительным актом и не создавал заново федера —
тивного государства. Его роль проявилась в том, что он способствовал реали —
зации идей федерализма в условиях, когда отношения между центром и субъектом Федерации еще испытывали сильное воздействие прошлого. Конституция принималась в изменившихся условиях, поэтому она оставила пространство для его развития.

Российский федерализм характерен тем, что республики, входящие в состав Федерации, заявили о своем суверенитете, т.е. сложилась ситуация для которой характерно сочетание двух суверенитетов в рамках одного государства.

Россия восприняла принцип разделения властей как условие построения демократического республиканского строя, правового государства, что четко закреплено в ст.1 Конституции.

По Конституции Российской Федерации 1993г. Президент — ключевой институт государственного механизма при соблюдении принципа разделения властей. Назвав Президента главой государства, Конституция наделила его широким кругом полномочий: представительство Российской Федерации внутри страны и в международных отношениях, охрана суверенитета страны,

ее независимости и целостности, обеспечение взаимодействия органов государственной власти, решение вопросов гражданства, право помилования и др.

Конституция определяет Президента как гаранта Основного Закона, гаранта прав и свобод человека и гражданина в качестве ведущего принципа. Она предоставляет Президенту важные инструменты воздействия на ход государственной жизни. Это относится прежде всего к организации и деятельности Правительства. Президент предлагает Государственной Думе кандидатуру Председателя Правительства, назначает его заместителей и федеральных министров (по предложению Председателя Правительства). При этом Президент не связан никакими оговорками и ограничениями.

Президент наделен функцией обеспечивать согласованное функционирование и взаимодействие органов государственной власти. Ему предоставлено право использовать согласительные процедуры для разрешения разногласий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти ее субъектов, а также между органами государственной власти этих субъектов.

Конституция Российской Федерации 1993г. делает упор на сильного Президента.

По Конституции исполнительную власть в России осуществляет Правительство. Правительство выступает как самостоятельный институт. Оно издает постановления и распоряжения на основе не только Конституции и федеральных законов, но и нормативных актов Президента. Председатель Правительства вправе вносить лишь предложения о назначении на должность своих заместителей и федеральных министров. Решение принимает Президент.

На иных началах строятся отношения между Президентом и Федеральным Собранием. По Конституции Президент и Федеральное Собрание трактуются как самостоятельные и независимые друг от друга властные институты. Но это не говорит о том, что они полностью разведены. С одной стороны, установлены обязательные связи между ними — это обращение Президента к Федеральному Собранию с ежегодными посланиями о положе —

нии в стране, об основных направлениях внутренней и внешней политики государства, представление Президентом законопроектов, подписание Президентом законов. С другой стороны, Конституция предусматривает систему сдержек и противовесов в виде возможности отрешения Президента от должности и роспуска Президентом Государственной Думы. Президент вправе принимать указы и распоряжения, но его акты не должны противоречить Конституции и Федеральным законам. Он может отклонить федеральный закон, принятый Государственной Думой, но в установленном порядке Государственная Дума и Совет Федерации способны преодолеть вето Президента.

Принципиальным для российского государства является организация деятельности парламента. Российский парламент, по Конституции, состоит из двух палат Государственной Думы и Федерального Собрания. Палаты разведены друг от друга. К ведению Государственной Думы, кроме вопросов, связанных с утверждением Председателя Правительства и выражением недоверия Правительству, относится также назначение на должность и освобождение от должности высших должностных лиц — Председателя Центрального банка России, Председателя Счетной Палаты, Уполномоченного по правам человека. В тоже время Совет Федерации назначает на должность судей высших федеральных судов: Конституционного Суда, Верховного Суда, Высшего Арбитражного Суда, назначает на должность и освобождает от должности Генерального прокурора Российской Федерации. Если Государственная Дума выдвигает обвинения против Президента Российской Федерации для отрешения его от должности, то в ведение Совета Федерации входит отрешение Президента от должности. К ведению Совета Федерации отнесено также обязательное рассмотрение принятых Государственной Думой законов по ряду важнейших вопросов.

Государственная Дума избирается. В Совет Федерации входят представители представительных и исполнительных органов регионов, которые также избираются на местах.

Особое место в механизме управления страной занимает местное самоуправление. Местное самоуправление осуществляется населением. В пределах своих полномочий оно самостоятельно. Органы местного самоуправления обособлены от органов государственной власти и не входят в их систему. Но это не означает, что местное самоуправление оторвано от государства и своей деятельностью противоречит ему.

Органы местного самоуправления наделяются и некоторыми государственными полномочиями. Государство может передавать им часть функций своих органов, отдавать в муниципальную собственность новые объекты.

Конституция РФ 1993г. первой из российских конституций использовала понятие "судебная власть", чтобы подчеркнуть ранее недооцененную роль и значение правосудия в жизни общества и государства.

Судебная власть по Конституции действует самостоятельно, независимо от законодательной и исполнительной власти. Она осуществляется только судом. Никто другой в Российской Федерации не вправе вершить правосудие. Конституция наделяет судей особым правовым статусом. В соответствии с Конституцией РФ (ст. 118, ч.2) судебная власть осуществляется посредством конституционного, гражданского, административного и уголовного судопроизводства.

Конституционное судопроизводство осуществляется Конституционным Судом Российской Федерации.

Впервые в Конституции РФ 1993г. дается прямое толкование. Оно открывает возможность уточнения конституционного текста без обращения к сложной процедуре внесения изменений в текст Конституции.

1993թ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱՄՇԱԿՈՒՄԸ, ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
Ռ. Ս. Առստամյան

Ա մ փ ո փ ու մ

Ներկայումս գործող Ռուսաստանի Սահմանադրությունը ընդունվել է 1993թ. դեկտեմբերի 12-ին: Դրա նախապատրաստման հարցը դրված էր դեռևս 80-ական թվականների 2-րդ կեսին:

Սկսած 80-ական թվականների 2-րդ կեսից, երբ ընդունվել է պետական և հասարակական կյանքի բանգմակողմանի նորացման կուրս՝ անհրաժեշտություն է առաջանում օրենսդրության ողջ համակարգի, նաև Սահմանադրության վճռական նորացման:

Սահմանադրության նորացման հիմքում ընկած են երևույթներ, որոնք կապված են հասարակության մեջ սոցիալական ուժերի փոխհարաբերությունների և շուկայական հարաբերությունների ձևավորման հետ:

Ռուսաստանի Նոր Սահմանադրությունը փաստաթուղթ է, որը արտացոլում է ժամանակի բնութագրական գծերը և պայմանները, որոնք ստեղծված են երկրում. ռուսական հասարակության կյանքում, նրա քաղաքականության մեջ, մշակութային ոլորտում կատարած արմատական փոփոխությունները՝ 1978 ՌՍՖՍՀ Սահմանադրության կիրառելուց հետո:

Elaboration, adopted of the Coustitution of Russia, 1993, and its
maintenance

R.S. Arustamyan

Summary

At present acting Russians Coustitution was adopted December 12, 1993. The question about its preparation had already put up in the second past of 1980-th.

Begining mith the second past of 1980-th. When a course of renewed of all sides of state and social life was taken, arises the necessity of decisive renewed and the whole system of legislation including the coustitution.

In formation of renewed the Coustitution were such processes which connected with changes of correlation of the social forces in the society and the formation of a new market relations. The new Russian Coustitution is a document, which reflects the typical frait of time and conditions turned out in the country. The essential changes which took place in the life of Russian society in its politics, economics, spiritual sphere when the Coustitution of R, S, F, S, R, 1978, was adopted.

При внимательном изучении истории карабахского конфликта становится очевидным, что он не является религиозным. В своём выступлении в Москве в октябре 2001 года (Москва, 26.10.01.СНА—Каспийское новостное агентство) президент НКР Аркадий Гукасян однозначно заявил о том, что "карабахская проблема—это результат конфликта между населением НК и правительством Азербайджана". Иными словами, конфликт имеет государственно—правовую природу. Справедливо замечает по этому поводу профессор Александр Манасян: "Государственно—правовой спор между областью и республикой превратился в этнополитический конфликт двух основных народов Азербайджана..." (1)

С другой стороны, с самого начала карабахского конфликта заметно желание определённых сил придать ему религиозную окраску. Уже 5 апреля 1921 года Пленум Кавбюро ЦК РКП (б) решает "оставить" НК в пределах Азербайджана, "исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами". Во—первых, прав Г.Геворкян в том, что неверным является само противопоставление армян и мусульман. Очень многие народы и этнические группы, объединённые понятием "мусульмане", относятся к армянам с симпатией (2). Во—вторых, мусульмане не составляют единой нации и, следовательно, утверждение о "необходимости национального мира между мусульманами и армянами" является, мягко говоря, дилетантским.

Большинство трагических и экстремистских страниц истории карабахской проблемы связаны именно с активизацией пропаганды религиозной вражды и нетолерантности. Именно религиозный фанатизм мог привести к антигуманным (антиармянским) погромам в Сумгаите, а затем и в других районах Азербайджана. Один из организаторов сумгаитской резни Ахмед Ахмадов, приговорённый в ноябре 1988 года к смертной казни Верховным судом СССР, кричал в мегафон: "Азербайджанцы! Если вы хотите считать себя истинными мусульманами, то укажите, где живут армяне". (3) И не случайно, на сентябрьском (1989г.) Пленуме ЦК КПСС по национальному вопросу Генеральный секретарь ЦК КПСС Михаил Горбачёв констатировал, что "в прошлом крупные столкновения, враждебность и распри между людьми различных наций во многом были следствием религиозной нетерпимости", и что "этот фактор и сейчас даёт нередко о себе знать".

Итак, с одной стороны, казалось бы, если бы армяне не были христианами, то не было бы проявленной к ним со стороны турок и азербайджанцев жестокости. С

другой стороны, "турки держат под тяжелейшим прессом и своих курдов — мусульман (им запрещено говорить в этой стране на своём родном языке) (4).

Армянский мыслитель 19 века Микаэл Налбандян квалифицировал религию как одну из составляющих нации. Народы по-разному воспринимают цели, интересы, духовные ценности, обладают отличными друг от друга традициями, воспитанием, оценкой исторического прошлого. Но это не означает оправдания религиозной вражды. Именно противопоставлением и непримиримостью экстремистские силы в Азербайджане сумели разжечь в своём народе вражду к армянскому народу и придали конфликту бескомпромиссный характер. Но есть ли доля правды в утверждениях о враждебности ислама и христианства? Быть может, прав А.Карсеци, "азербайджанские мусульмане.... придерживаются той же враждебной интерпретации Корана в отношении христианских народов, что и турецкие мусульмане...(5). Ведь, на самом деле, Коран объявляет священную войну "джихат" не христианам, а многобожниками — язычникам. Другое дело, что Турция (а с её лёгкой руки и Азербайджан) используют воинственные идеи ислама против христианских народов. А как быть с тем обстоятельством, что 4 из пяти исламских пророков заимствованы из христианства?

Видимо, именно "турецкую интерпретацию" ислама критиковали азербайджанские ученые последних двух веков. К примеру, доктор юридических наук Агабаба Рзаев, констатируя, что "среди всех мировых религий исламская религия подвергалась наименьшему влиянию науки и мировой цивилизации" вплоть до середины 19 века, убежден, что "в этом свою пагубную роль сыграла реакционная идея о - превосходстве мусульман над немусульманами и попытка отчуждения восточных мусульманских народов от... немусульманских народов" (6). Ученый приводит и мнение К.Маркса по этому поводу: "Коран и основанное на нём законодательство сводят географию и этнографию различных народов к простой и удобной формуле деления их на две группы: правоверных и неверных... Ислам ставит неверных вне закона и создаёт состояние непрерывной вражды между мусульманами и неверными" (6). Так что, мусульмане во все времена были более привержены к религиозному фанатизму, нежели христиане. В ходе карабахского движения если и упоминалась религия армянской стороной, то подразумевались политические требования. Положим, в своей книге "Предыстория карабахского движения" историк Ваан Арутюнян пишет о закрытии в Карабахе в годы советщины христианских церквей при одновременном функционировании мусульманских мечетей. Безусловно, учёный использует вышеуказанный факт лишь в качестве доказательства попирания прав армян НК, а не с религиозным подтекстом.

Попытки противопоставить армян и азербайджанцев с учётом их религиозной принадлежности делались лишь отдельными лицами (кстати, в основном представителями интеллигенции) и небольшими группами людей. К христианству и

исламу обращались и в том случае, когда необходимо было доказать происхождение и характер имеющихся на территории НК религиозно — культурных памятников. Армянские учёные успешно доказали, что основная масса исторических памятников Нагорного Карабаха принадлежит к христианской культуре, в то время как "нет на всей территории Карабаха ни одного памятника исламской или специфически тюркской культуры, датированного ранее второй половины 18 века" (7) Если во втором случае всё объяснялось научно — исторической необходимостью, то чисто пропагандистские лозунги с целью углубления конфликта играли однозначно отрицательную роль. Президент фонда защиты гласности России Алексей Симонов отмечает, что "статья Эмиля Золя "Я обвиняю" по поводу дела Дрейфуса предотвратила антисемитскую истерию во Франции". (8) К сожалению, некоторые деятели культуры своими высказываниями в период обострения карабахского противостояния приблизили его вооружённый этап.

Ещё в 1988 году доктор экономических наук А.Заргаров безосновательно, но с прицелом утверждал, что именно "армянская церковь возглавила движение армянского народа и стала требовать включения НКАО в состав Армении", Дальше — больше: "Армянское духовенство заявило, что если Михаил Горбачёв не решит этот вопрос для армян положительно, то они предпримут более решительные меры". (9) К счастью, примерно в то же время нашлись в среде азербайджанской интеллигенции и трезвомыслящие люди. Депутат Верховного Совета Азербайджанской ССР, писатель Максуд Ибрагимбеков в своём выступлении на заседании Совета по межнациональным отношениям журнала "Дружба народов" в Москве начисто отверг, что причиной межнациональных столкновений является религиозная нетерпимость. В этой связи он приводит пример событий в Фергане, "где ферганские узбеки — потомки мусульман — суннитов устроили кровавую бойню для своих единоверцев, таких же суннитов — турок — месхетинцев" (9).

В ходе встречи с автором этих строк профессор Гамлет Геворкян (Институт философии и права НАН РА) заметил, что рядом живущие народы всегда жестоки по отношению друг к другу. Более того, война есть составляющая цивилизации. Однако есть социальный предел, который переходят лишь менее цивилизованные народы. Стоит подумать над словами ученого и признать, что армяне, если в редких случаях и отвечали жестокостью на жестокость азербайджанцев, то это был действительно ответ, который, тем не менее, не выходил за рамки "геворкяновского" социального предела. В своём выступлении на международной конференции "Журналисты против терроризма и насилия" президент Армении Роберт Кочарян заявил: "Нечеловеческая жестокость не может быть ничем оправдана. Не может быть объяснена идеологическими или, что более кощунственно, религиозными мотивами" (8).

Нам кажется, что пройдёт этап физической жестокости карабахского конфликта. Настало время, когда религиозная нетерпимость "устарела" и ослабела

настолько, что решить карабахскую проблему можно совершенно цивилизованным путём — путём переговоров по всем спорным вопросам на правовой основе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Манасян А.С. Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода. — Ереван, 1998.
2. Геворкян Г.А. Нация, национальное государство, национальная культура. — Ереван, 1997.
3. Геворкян П.С. Дневник судебного процесса по уголовному делу о преступлениях, совершённых против армянского населения в городе Сумгаите с 27 по 29 февраля 1988г. — Степанакерт, 1988.
4. В. Агаджанян. — Турки в XXI веке. — Степанакерт, 2000.
5. Карсеци А. Конфликты между народами и пути их преождения: (К проблеме Нагорного Карабаха). — Ереван, 1990.
6. Рзаев А.К. Этюды из истории политико — правовых учений. — Баку, 1986.
7. НКР: путь к вершине. — Степанакерт, 2001.
8. Журналисты против терроризма и насилия. Материалы международной конференции. Ереван, 25 — 26 октября 2000г. — Ереван, 2000.
9. Конфликт в Нагорном Карабахе: Сборник статей. — Баку, 1990.

Ս.Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պարաբայան հակամարտության կրոնական երանգավորման հարցի մասին

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում հերքվում են Պարաբայան հակամարտությանը կրոնական երանգավորումներ տալու փորձերը:

Ուղեգծվում է հակամարտության պետաիրավական բնույթի գիտակցման անհրաժեշտությունը, ինչը դրականորեն կանդրադառնա նրա կարգավորման գործընթացին:

Տ.Տ. KARAPETIAN

About the religious colour of the karabakhian conflict

SUMMARY

The article regects the attempts of giving the religious colour to the karabakhian conflict.

There is marked the necessity of understanding of the state-legal nature of the conflict, wich will positively affect the process of its settlement.

Նորաբանություններն արցախյան պոեզիայում

Հ. Ս. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Նորաբանությունները հասարակական կյանքի, գիտության, տեխնիկայի զարգացման հետևանքով կամ անհատական-ոճական նկատառումներով առաջացած բառեր են, ինքնուրույն լեզվական և անհատական¹, որոնք Ս. Ա. Էլյայանը բնորոշում է հետևյալ կերպ. «Լեզվական նորաբանությունները ստեղծվում են արտալեզվական գործոնների ազդեցությամբ, հասարակական կյանքում առաջացած նոր առարկաների, երևույթների, հասկացությունների անվանման պահանջով և ունեն անվանողական նպատակադրում»:

Անհատական նորաբանությունները մեկուսացած նորաբանություններ են, ստեղծվում են հիմնականում ոչ թե լեզվի բառապաշարը հարստացնելու, այլ ոճական նպատակադրումով և իրենց անվանողական գործառնությամբ էլ առավելապես անհատական վերաբերմունքի դրսևորման արտահայտություններ են²:

Արցախյան պոեզիայում կան և՛ լեզվական, և՛ անհատական նորաբանություններ: Հետաքրքրություն են ներկայացնում առանձնապես անհատական-ոճական նորաբանությունները, որոնց դերը ասելիքը բանաստեղծական մտածողության յուրահատկությամբ, վառ պատկերավորությամբ, հուզական և զգայական հագեցվածությամբ արտահայտելու մեջ է: Անհատական նորաբանությունները շատ են հատկապես 90-ական թվականներին գրված ստեղծագործություններում: Հայրենասիրական ջերմ զգացումով, գեղարվեստական մեծ ներշնչանքով գրված երգերում նոր բառերի կերտումն ու գործածումը ամենևին էլ պատահական չպիտի համարել: Դրանք տեղին ու մեծ լիցքով հանդես եկած բառեր են՝ միանգամայն հասկանալի ու ընդունելի հայոց լեզվի բառապաշարի համար:

Արցախի բանաստեղծները, հմտորեն օգտվելով հայերենի բառակազմական հարուստ հնարավորություններից, հիմնականում ստեղծել են բանաստեղծության բառապաշարին համահունչ բարդ և ածանցավոր բառեր՝ կազմված ժամանակակից հայոց լեզվում շատ կենսունակ հիմնական կաղապարներով: Նշենք այդ կաղապարներից մի քանիսը.

ա) Շատ է տարածված այն կաղապարը, որի մեջ գոյականը զուգորդվում է գոյականի հետ: Օրինակ՝ *լացերոց, արևաբիր, ծոցածաղիկ, ծաղկահավ, ծաղկահույս հանդահուտ, ձեռքացողուն* (Վ. Հ.), *աճյունափողի, փետրաբույլ, աստղատարափ, աստղացող, պողպատառիկ, լուսակոհակ, քարանձավաշունչ* (Ռ. Ե.), *հանձարաշուրթ* (Ս. Խ.), *երախտահուր* (Գ. Գ.) և այլն:

բ) Հանդիպում է ածականի բաղադրություն ածականի կամ գոյականի հետ՝ *արագնաթեծ, թանձրաթով, առատաքաջ, առատափշտ, նրբալույս, թարմերամ* (Վ. Հ.) և այլն: գ) Առանձին կաղապար է կազմում գոյականի բաղադրությունը բայարմատի կամ բայարևի հետ: Օրինակ՝ *բերդախոս, արցախաղարծ, թերթաթափ, ամառասուն, երկնքախոս* (Վ. Հ.), *որդեհմա, երկնաողող* (Ս. Խ.), *թախծապարուր, հուսազեն* (Ռ. Ե.) և այլն:

Բառաբարդմամբ կազմված նորաբանությունների մեջ անհատական դրոշմով և ուժեղ արտահայտչականությամբ աչքի են ընկնում բարդության բաղադրիչների որևէ եզրի համաբանությամբ կազմված և նույն բանաստեղծության մեջ գործածվող նորաբանությունները: Այս եղանակով նոր բառեր են կերտել Գ. Գաբրիելյանը, Վ. Հակոբյանը, Ռ. Եսայանը: Այսպես՝ *արցախաբույր, արցախաթուր, արցախամուլ* (Գ. Գ.),

¹ Ունենք նորաբանությունների նրբու տեսակներն այսպես նաև տեղիքնավորում՝ ընդհանրացող և մեկուսացած (Է. Աղաջան, Հնդկաստանը ինչպե՞ս պատկերել, էջ 170) կամ բուն անվանողական և անվանողական-աճական (Տն. Գալչոյան-Փեդրոս Ե. Մ., Գորիշկովա Կ. Ե., Մալախյան Խ. Մ., *Современный русский язык*, 1957, стр. 77)

² Ս. Ա. Էլյայան, Ժամանակակից ինչպե՞ս պատկերել, ռեալիզմի ճանաչողություն, Եր., 1989, էջ 182/83:

մարմնամարմանդ, մարմնամոմիկ, մարմնածոմիկ, մարմնաշողիկ, ծաղկատաճար, ծաղկաբերդիկ, ծաղկատոսիկ, թոնրաշուրթիկ, թոնրաթեժ, թոնրապսակ, թոնրապղդիկ (Վ. Հ.), ցավահարույց, ցավանոռաց, հանքառե, գալիքառե, արշալուսառե, արեգակնառե, լուսավոհակ, քարակոհակ (Ռ. Ե.) և այլն:

Նշված կաղապրներով կերտված բարդ բառերը արտացոլում են բանաստեղծների ներաշխարհը, արտաքին աշխարհի, իրականության և մարդկային հարաբերությունների նրանց ընկալումը, գեղարվեստական խոսքը դարձնում ավելի յուրահատուկ և տպավորիչ: Բարդ բառերը լիովին արտահայտում են հայոց լեզվի բառակազմական միջոցների ճիշտ և կանոնավոր գործադրումը:

Արցախյան պոեզիայում անհատական նորակազմությունների մեջ ածանցումն այնքան էլ ակտիվ բառակազմական եղանակ չէ: Եղած ածանցավոր նորակազմությունները հիմնականում բայեր են կամ բայափոխով կազմված այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր: Օրինակ *անհունամալ, թռչնամալ, երգանալ, աստղանալ, ժայռանալ, մենակվել, փետուրվել, աստղոտվել, մորոտվել, սաղմոսվել, վրեժվել, ծիլվորվել, երկնքվել, երկրորդվել, խարույկվել, մատաղվել, ամարասվել հանդավորվել, սրտավորվել, տղավորվել, հավքավորվել, երգավորվել (Վ. Հ.), դարաբաղվել, արցախվել, արմատվել ցորենվել, վարդանվել, ավոյանալ (Ս. Խ.), գաղտնիքվել, արցունքվել, անահիտվել (Ա. Ք.) և այլն:*

Գոյական+վ+ել, գոյական+ան+ալ(ել), գոյական +ավաոր+վել կաղապարով բառեր կազմելը համարվում է Արցախի բանաստեղծների նախասիրած բառակազմական հնարաններից մեկը: Նշված կաղապարով կազմված բառերը ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որ հատուկ են իրենց մեջ պարունակող գոյականական բաղադրիչին: Արանց իմաստն ուղղակիորեն անցնում է բային, որով և առարկային մի տեսակ տրվում է գործողության կամ շարժման բնույթ:

Արցախյան պոեզիայում կան նաև քիչ թվով ածանցավոր նորակազմություններ՝ կազմված *ոտ, իկ, ավուն, ավոր, որեն, ենի, երեն* ածանցներով: Այսպես՝ *երզոտ, երկնոտ, վարդոտ, անցյալոտ, խաղաղիկ, թանձրիկ, երանիկ, թախտիկ, քնարավուն, պարվոր, երգավոր վերքավոր (Վ. Հ.), հուսավոր (Գ. Գ.), առվորեն (Վ. Հ.), արևորեն (Ա. Ք.) հոտաղորեն (Գ. Գ.), երգենի, հրենի, շարենցենի, լեռներեն (Վ. Հ.) և այլն:*

Գորդի բառապաշարի նորաբանություններն ուսումնասիրելիս պետք է հաշվի առնել ոչ միայն նոր բառերի կազմության ճշտությունն ու կանոնավորությունը, դրանց համապատասխանությունը լեզվի տվյալ բառակազմական օրենքներին ու սկզբունքներին, այլև այդ բառերի տեղն ու դերը գրական լեզվի ընդհանուր բառապաշարի մեջ, ինչպես նաև դրանց գեղարվեստական ոճական կոնկրետ գործառնությունը, գեղարվեստական տվյալ խոսքի մեջ ունեցած ոճական արժեքը:

Այս չափանիշներով ուսումնասիրելով արցախյան պոեզիայի բառապաշարի նորաբանությունները՝ եկել ենք այն եզրակացության, որ նորակերտ բառերի գործածությունը բնագրում խորապես հիմանավորված է ու պատճառաբանված, որ նման բառերն ունեն իմաստային որոշակի նրբություն, հանդես են եկել ոճավորման բնորոշ գծերով ու երանգներով, արտահայտել բանաստեղծների ապրումները, բարձրացրել խոսքի գեղագիտական արժեքը: Ասվածի լավագույն արտահայտությունն են Վ. Հակոբյանի «Սեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» պոեմում արցախյան տառապած, բզկտված, բայց քաջերով հայտնի հողը միանգամայն դիպուկ ձևով որակող *առատավիշտ* ու *առատաքաց* բառերը:

-Առատաբուր է այս հողն, իսկապես,
առատաբերք է այս հողն, իսկապես,
բայց ավելի շատ
առատավիշտ է ու առատա...քաց:

Համառոտագրություններ

Գ.Գ.- Գուրգեն Գաբրիելյան

Ս. Ն.- Սոկրատ Նանյան

Վ. Հ.- Վարդան Հակոբյան

Ռ. Ե. – Ռոբերտ Եսայան

Ա. Ք. - Անահիտ Քոչարյան

ГАЗАРЯН АСМИК

НЕОЛОГИЗМЫ В АРЦАХСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

В данной статье подвергаются анализу известные в арцахской поэзии индивидуально-авторские неологизмы, которые образованы по традиционным в современном армянском языке моделям. Подчёркивается их особая роль в формировании поэтического мышления, яркого воображения и в выражении эмоциональной насыщенности.

HASMIK KHAZARYAN

NEOLOGISMS OF ARTSAKH POETRY

Summary

This article analyses the known individual – authorical neologisms of Artsakh poetry, which are made according to the traditional models. First of all are stressed their special role in forming of poetical thought, impressive imagination and in expression of emotional richness.

Գեղագիտական հետաքրքրությունը պատմական անցյալի նկատմամբ հատկապես բորբոքվում է պատմության շրջադարձային պահերին, այսինքն, երբ մի արտասովոր ուժով է դրսևորվում ազգային ինքնագիտակցությունը, երբ ժողովուրդը, հետադարձ հայացք նետելով անցյալին, փորձում է նրանից քաղել իր պատմական իմաստությունը, որի արդյունքում «ապագայի սերունդը կրթվում է զգուշանալով յուր նախորդների սխալներից և հետևում նրանց լավ գործերի օրինակին»¹:

Ի տարբերություն նման պատմավեպերի Պ. Զեյթունցյանի «Արշակ Երկրորդ»-ը բնավ պատերազմի ծնունդ չէր. այն գրվեց 70-ականներին, այսինքն գրական նոր սերնդի զարթոնքի տարիներին և, հիրավի, ապացույցն էր այն բանի, որ արդեն հաղթահարվել են 30-ականների մտավախությունները, թերահավատ պատկերացումները մեր պատմական բացառիկ անցյալի և ազգային արժեքների ու նշխարների մասին: Անդրադառնալով «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպին ակադեմիկոս Սևակ Արզումանյանը գրում է «Գրական ճշմարիտ գործը ծնվում է ազնիվ ներշնչանքով: Այդ ներշնչանքը հատուկ է տաղանդավոր գրողներին: «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպը ազնիվ ներշնչանքի պտուղ է»²:

Սակայն ինչպես պատմավեպերի մեծամասնության, այնպես էլ «Արշակ Երկրորդ»-ի երևան գալուց անմիջապես հետո մամուլը հեղեղվեց բազմաթիվ ընդդիմախոսների քննադատական հոդվածներով, որոնցում հիմնականում արժարժվում էր այն միտքը, թե իբր հեղինակը շատ է մարդկայնացրել Արշակ թագավորին և, հեռացնելով նրան պատմականությունից ինքն էլ հեռացել է բուն պատմությունից: Այս առումով կարելի է մեջբերել բանասիրական գիտությունների ղեկավար Արտաշես Մարտիրոսյանի մեկնաբանությունը պատմավեպի վերաբերյալ. «Հեղինակը չափազանց ազատ է վարվում պատմության հետ: Իրադարձությունների ամբողջ ամառոճը սխալ է հանգուցված: Դա ինքնին թույլատրելի չէ...»³: Նրա կարծիքով «վեպի բոլոր հերոսները հակառակ են ավանդույթին և հանդես են գալիս իբր նեց պատմական նախատիպերի հակոտնյան»: Եվ ուշագրավ է, որ Ա. Մարտիրոսյանի այս մոտեցման հետ համամիտ էին շատերը: Սակայն, ըստ էության, հարցին միակողմանի մոտեցումը նույնպես սխալ կլիներ, քանզի Զեյթունցյանն այստեղ ոչ միայն չի հերքել ու դեմ գնացել ավանդականին, այլև լրացրել ու զարգացրել է այն ժամանակաշրջանի պատմագրության իրողություններն ու գեղարվեստական գրականության նախորդ փորձերը: Իսկ դրանք շատ էին և բնականաբար ամեն մեկն էլ յուրովի էր նկարել Արշակին, բայց գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում էլ, լինի դա դրամա կամ պատմավեպ, ողբերգություն կամ չափածո, Արշակը՝ զոհ գնալով ավանդական պատմագրության հանիրավի կոտորածներին, ներկայացված է որպես դաժան, սաստկաբարո, արնածարավ, սեփական կրքերին և քմայքներին գերի տիպար, որն էլ հետևաբար հանգեցրել էր քաղաքական բացառիկ գործչի իսկական դեմքի աղավաղմանը:

Պ. Ջեթյունցյանը ժամանակի պարտադրանքով փորձեց վերագնահատել անցյալը, գտնել այնտեղ նոր օրերի համար պիտանի գանձեր և հոգեհարազատ գծեր: Նա դիմեց IV դարի 60-70-ական թթ անցքերին, դարաշրջան, որն, ըստ ամենայնի, շատ նշանավոր էր, թերևս այնքանով, որ վճռվում էր հայ պետականության հարցը:

Արշակի գահակալության շրջանի անցքերը բավական լայն արտացոլում էին գտել դեռևս հայ կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի դրամատուրգիայում: Տեղին է հիշել Արմենակ Հայկունու «Ողորմախաղա», Սարգիս Վանանդեցու «Մեծն Ներսես կան Հայաստանի բարերարը», Սեպուհ Մինասյանի, Մկրտիչ Պեշկեպաշյանի, Խորեն Գալֆայանի, Թովմաս Թերզյանի «Արշակ Երկրորդ» նույնանուն դրամաներն ու ողբերգությունները: Այս ժամանակաշրջանին էին դիմել նաև Րաֆֆին «Սամվել», Ստ. Զորյանը «Պապ թագավոր», «Հայոց բերդը» և ուրիշներ, ժամանակաշրջան ,երբ Հայաստանը կրկին դարձել էր թատերաբեմ և կռվախնձոր Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև:

Արդեն ձևավորված և կայացած պարսկասեր ու հունասեր անմիաբան նախարարների, հարստացած և իշխանության դեկին ծգտող կղերականության, արտաքին և ներքին թշնամիների անընդհատական հարձակումներից և միջնախարարական անվերջ կռիվներից բզկտված ու

քայքայված երկիր-ահա Հայաստանի ամբողջական պատկերը, երբ գահին նստեց Արշակ Երկրորդ արքան, վերջապես ժամանակաշրջան, որին վիճակված էր լինել մեր բազմադարյա պատմության ամենաողբերգական և ամենադաժան շրջաններից մեկը:

Ինչպես նշեցինք, այս դարաշրջանին արդեն անդրադարձել էր Ստ. Զորյանը «Հայոց բերդը» պատմավեպում, սակայն այստեղ Զորյանին, ի տարբերություն «Պապ թագավորի», չի հաջողվել գեղագիտորեն լիարժեք մարմնավորել նյութը, հատկապես զխավոր հերոսների, մասնավորապես Արշակ Երկրորդի կերպարի պատկերումը, որի պատճառով էլ «Հայոց բերդը» բազմիցս ենթարկվել է սուր քննադատությունների: Արշակի արարքները և պատմական հայտնի դաժանությունը դժբախտաբար վեպում չեն գտել բաղաբալան և հոգեբանական արդարացում, որի պատճառով 4-րդ դարի նշանավոր արքան զրկվել է մարդկային բարեմասնություններից: «Օրինակ պատմությունից հայտնի է, որ Արշակը բնաջնջում է Կամսարականների տոհմը, սակայն վեպում այն ներկայացվում է որպես սովորական, հերթական մի չարագործություն: Միաժամանակ նույնը կարելի է ասել Գնելի սպանության պատկերի մասին: Զորյանը փորձել է կյանքը վերցնել իր բարդության մեջ, պատմական մեծ անհատի գործն ու վարքը ներկայացնել պատմական հանգամանքների լույսի տակ, հայտնի արարքները և դաժանությունները բացատրել արտաքին գործոնների ազդեցությամբ: Այսպես է, բայց կատարումը նկատելիորեն թույլ է, հերոսների անողոքությունները երբեմն հակակրանք են առաջացնում մարդու մեջ, քանի որ գեղեցիկի սկզբունքը չի պահպանվում դաժան արարքներին նվիրված հատվածներում», - գրում է ակադեմիկոս Հ. Թամրազյանը⁴:

Այո, հիրավի, ինչպես «Հայոց բերդում», այնպես էլ «Սամվելում», հեղինակները զգալիորեն պակաս ուշադրության են արժանացրել հերոսի ներքին մարդկային կյանքի ներաշխարհի պատկերմանը և, ընդհանրապես, այդ շրջանի մեր պատմությունը ժանրային այլևայլ ձևերով արտացոլող հեղինակները հիմնականում ուշադրություն են դարձրել իրական-պատմական հերոսների թաղաքական-հայրենասիրական վարքագ-

ծին, այլև նրանց արտաքին հարաբերություններին և գրեթե բոլոր հեղինակների մոտ էլ նպատակը մեկն է եղել՝ պատմական փաստերի գեղարվեստական վերակենդանացման ճանապարհով արծարծել հայրենիքի պատմական ճակատագրի հետ կապված հարցերը, ժամանակակից սերնդի մեջ բորբոքել հետաքրքրություն հայ անցյալի դրվագների նկատմամբ, նախահայրերի հերոսական արարքների օրինակով ժամանակակիցների մեջ դաստիարակել հայրենասիրություն, քաղաքացիական պարտքի գիտակցություն և այդ ճանապարհով նպաստել ժողովրդի ազգային ինքնաձանաչողության մշակմանը, որ այնքան կարևորություն ուներ 19-րդ դարի հայ իրականության համար :

Պերճ Ջեթունցյանը բոլորովին նոր սկզբունքներով մեկնաբանեց անցյալի իրողություններն ու նրանց գեղարվեստական ընկալումը: Հաղթահարելով գրականության մեջ, հատկապես հայ կլասիցիստական ու ռոմանտիկական դրամատուրգիայի ակնառու թերություններն ու սահմանափակությունները Ջեթունցյանին հաջողվեց մի բացառիկ հաղորդելով՝ վերակենդանացնել անցյալի մշուշում կորած իրականությունն ու նրա հերոսներին : Իրականում հեղինակի նպատակն այստեղ պատմական դեմքերի ու դեպքերի վերականգնումը չէ, այլ գեղարվեստական տարբեր հնարներով դրանց գաղափարական - գեղագիտական նորոթյա մեկնաբանությունը :

Հեղինակի ըմբռնմամբ կարևորը ոչ թե արտաքին ճշմարտացիությունն է, այլ ներքին ճշմարտությունը, - գրում է Հակոբ Մարգարյանը⁵: «Հեղինակը, - հավաստում է Պ.Ջեթունցյանը, - սկզբում այնքան հավատարիմ մնաց փաստին, որ վավերականությունը դադարեց հավատ ներշնչելուց և դարձավ հեքիաթ: Այդ ժամանակ հեղինակը դիմեց հակառակ քայլին, գրեց ժամանակակից հեքիաթ»:

«Արշակ»-ի նվաճումներից մեկն էլ այն է, որ Ջեթունցյանն այստեղ առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացրել կենտրոնացած պետականության հակոտնյա գլխավոր ուժի՝ կենտրոնախույս նախարարների առանձին ներկայացուցիչների տիպականացման վրա՝ պատմավեպի գրեթե բոլոր հատվածներում կերտելով ուժեղ, շեշտված ու կենդանի անհատականություններ: Եվ, ըստ ամենայնի, մասամբ նման կերպարների միջոցով է փառասանին հաջողվել ներկայացնել դարաշրջանի իրականության էական գծերը, այս ճանապարհով միաժամանակ կարևորելով Արշակունի թագավորի պետականության կայացման կենսական առաքելության իրականացման աննկարագրելի խոչընդոտները, նրա

հասարակական - քաղաքական առաջադիմական ընթացքի նշանակությունը հայոց աշխարհի պատմական ճակատագրի համատեքստում: Միով բանիվ, Արշակի կերպարը անտարակույս չէր ունենա արտահայտչական այն ուժը, եթե նրա հակառակորդ թևի հերոսները հանդես գային որպես ճղճիմ և կամազուրկ ամենավորություններ: Այս առումով պատմավեպում հաճախ կարող ենք հանդիպել նախարարների հաջողված կերպարների, որոնցից յուրաքանչյուրը յուրովի վերակենդանացում է իր դարին ու դասակարգին հատուկ գծերը, մարդկային փոխհարաբերությունները, բնավորության ու հոգեբանության տիպական հատկությունների վերածնունդ: Առավել հաջողված կերպարներից են օրինակ՝ Մերուժան Արծրունին, Ներսես Կամսարականը, Կենան Ամատունին, Վարձա Ապահունին, Վահե Վահունին, Մանեճը, Սուրակը և ուրիշներ: Սակայն հարկ է ընդգծել հատկապես Մերուժան Արծրունու կերպարի կերտումը :

Վերջինիս կերպարը իրոք գեղարվեստական խոր ընդհանրացում է, Ջեյթունցյանի արվեստի առիավատչյան :

Իր դարի ու դասակարգի ծնունդն է Մերուժանը, Արշակունյաց կենտրոնածիղ պետականության երդվյալ ախոյանը, նախարարական կենտրոնախույս ձգտումների և ինքնազվխության կենդանի մարմնացումը: Ինչպես վիպական գործողությունների մեծատաղանդ պատկերումով ու մեկնաբանությամբ ընդհանրապես, այնպես էլ մասնավորապես Մերուժանի կերպարի միջոցով հեղինակը փայլուն կերպով տվել է ընդդեմ Արշակունյաց դինաստիայի նախարարական բախումների ճշմարտացի պատկեր՝ ու պատմական պատճառները, ընդգծելով և գեղարվեստորեն մեկնաբանելով այդ անգիջում պայքարի հասարակական – քաղաքական շարժառիթները, միաժամանակ չանտեսելով թերևս անձնական գործոնը : Կասկած չկա , որ հատկապես այստեղ Ջեյթունցյանն իրավամբ մի քայլ առաջ է անցել հայ գրականության մեջ իր նախորդներից, որոնք նման դեպքերում հիմնականում պատկերում էին սուբյեկտիվ համգամանքն և հուզական պահը :

Սակայն , այնուամենայնիվ , Ջեյթունցյանի ստեղծագործական ինքնատիպ տաղանդի արգասիքը , առաջին հերթին , Արշակի կերպարի կերտումն է: Ջեյթունցյանի Արշակը առաջին հերթին մարդ է, սովորական մահկանացուն բնորոշ թերություններով և առավելություններով. մերթ դաժան և անզուսպ , մերթ չնչին ուրախությունից մանկան պես հրձիղ, մերթ էլ թագավորական տիտղոսով զոռոզացող, ակամա իր սպասավորին և հպատակին նախանձող... :

Նրան նստեցրել է զահին պարսից արքան , որը և ենթադրում է, որ նա խոցելի է բյուզանդացիների կողմից , և , ընդհակառակը, խոցելի կլիներ պարսիկների կողմից , եթե թագն ընդուներ Բյուզանդիայից: Այսինքն, այսպես թե այնպես Արշակը միևնույն է խոցելի է, որը և գեղագիտական հանճարեղ նրբագեղությամբ պատկերել է Ջեյթունցյանը Արշակի մենախոսության մեջ. «Հայոց արքան միշտ է խոցելի: Մոր արգանդից, իր ծնունդից, իր առաջին ճիչից, իր առաջին ինքնուրույն քայլից, երբ բոլորին թվում է, թե նա այն չի կառչում շրջապատի իրերից: Եվ հիմա արքան պետք է կայսրի սիրտն առնի՝ հոգևոր իշխանությունը տալով բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող Լուսավորչի տոհմին , պետք է ինչ որ չափով թոթափի իր մեղքը կայսրի առաջ: Նորից այդ հավասարակշռությունը: Երկիրը վխտում է լարախաղացներով , որոնց դրամ և ուտելիք են բաշխում ապրուստի համար , իսկ գլխավոր լարախաղացին փոխարենը տալիս են այ այս թագը , տես ինչ գեղեցիկ է»⁷:

«Արվեստի գործ է «Արշակ Երկրորդը», - գրում է Ս. Արզումանյանը , - որի մեջ երևում է կյանքի, պատմության, մարդկային հասարակական երևույթների խոր ճանաչողությունը, իրական – պատմական փաստի մեջ գեղարվեստական փաստը հայտնաբերելու հմտությունը, ընդհանրացման վարպետությունը և այլն: Կարելի է շեշտել նաև գեղարվեստական հնարանների բազմազանությունը, զուտ տեխնիկայի կառուցվածքի մանրամասնի և ընդհանուր համաչափություն, պատումի տարբեր ձևերի կիրառում, պոետիկայի ժամանակակից գինանոցի պաշարների օգտագործում և այլն»⁸:

1. Րաֆֆի, Խամսայի մեյիքությունները, Երևան, 1964թ, էջ161
2. Ս. Արզումանյան, Խորհրդահայ վեպը, Երևան, 1990թ, էջ 564
3. Ս. Մարտիրոսյան, Խորհրդահայ արվեստ, 1978թ, թիվ 7, էջ48
4. Հ. Թամրազյան, Գրական դիմանկարներ, հոդվածներ, Երևան, 1975թ, էջ71
5. Հ. Մարգարյան, Ժամանակակից վեպը, Երևան, 1981թ, էջ 30
6. Պ. Ջեյթունցյան, Կատակերգություն առանց մասնակիցների, Երևան, 1975թ, էջ 5
7. Պ. Ջեյթունցյան, Արշակ Երկրորդ, Երևան, 1977թ, էջ17-18.
8. Ս.Արզումանյան, Խորհրդահայ վեպը, Երևան, 1990թ, էջ 531

THE HISTORICAL NOVEL OF PERCH ZEITUNTSIAN „ ARSHAK THE SECONDS “

A.K. Ghouljian

Summary

The given article presents an analysis of Perch Zeituntsian's historical novel „ Arshak II “.

The writer managed to justify and reconstruct the figure of Arshak II, who had been misrepresented in the armenian annalistic literature. The revealed his true identity and the activity of a unique politician on the basis of documentary facts.

ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН ПЕРЧА ЗЕЙТУНЦЯНА „ АРШАК ВТОРОЙ “

А.К.Гулян

Резюме

Проанализирован известный исторический роман Перча Зейтунцяна „ Аршак Второй, “ в котором писателю удалось на основе документальных фактов оправдать и воссоздать образ царя Аршака Второго, искаженно истолкованного армянской летописной литературе, раскрыв реальное лицо и деятельность уникального политика.

Կ.Ա.ՀԱԿՈՅԹԱՆ

Բանաստեղծ, թարգմանիչ, մանկավարժ-գրականագետ Ա.Խանյանի ստեղծագործությունը արդի հայ պոեզիայի արցախյան հատվածի ինքնատիպ էջերից է: Ընթերցող հասարակությանը նա հայտնի է մեկ ու կես տասնյակ բանաստեղծական ժողովածուներով, որ պարբերաբար լույս են տեսել «Կարկաչ», «Սիրտս ձեզ հետ է», «Լեռների երգը», «Կարոտի կրակներ», «Արցախյան դողանքներ», «Իմ ծիածանը» և այլ խորագրերով: Բանաստեղծի համար արտակարգ բեղուն ու ընդգրկուն են եղել 20-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակները: Նա երգել է իր ժողովրդի հերոսական անցյալը և այդ անցյալից ճամփորդություն կատարել դեպի մարտնչող ներկան ու լուսավոր ապագան: Արցախի ազգային ազատագրական պայքարի տարիներին նա հավատ ու հույս է ներշնչել «հազար ու մի դավ և փորձանք» տեսած հայրենակիցներին, ոգևորվել նրանց ձեռքբերումներով ու վերելքներով: Նա 1988-ին տառապել է ու դառնացել բնության կողմից մատուցված արհավիրքի համար, դրան հակադրել մայր ժողովրդի ապրելու և արարելու կամքը, հիացել փորձություններին դիմակայելու նրա անսպառ ուժով, հոգեկան կորովով, անընկճելի ոգով: Արցունքի միջից հավատով տրոփող սրտով բանաստեղծը դիմել է.

Իմ մայր ժողովուրդ,

Քո կամքի ուժով ապրել ես դարեր,

Կապրես և հիմա:

Ա.Խանյանը տարիների ընթացքում անընդհատ խորացրել է ստեղծագործական իր նախասիրությունները, հարստացրել ասելիքն ու կատարելագործել բանաստեղծական արվեստը: Նա հմտորեն օգտվել է մեր լեզվի արտահայտչական հնարավորություններից՝ խոսքին հաղորդելով մաքուր ու լուսավոր երանգներ: Այդ երևույթը ժամանակին նկատել է արձակագիր Մկրտիչ Արմենը: Գրախոսելով Ա.Խանյանի «Սիրտս ձեզ հետ է» գրքույկը, ականավոր գրողը ընդգծել է. «Սոկրատի մոտ պայծառ են ոչ միայն տրամադրությունները, այլև բնության կողմերն ու երևույթները, պայծառ են բառերը... Հանելի է կարդալ Սոկրատին, որի մոտ այնքան արև կա և լավատեսություն՝ հակառակ մի քանի երիտասարդ և ոչ երիտասարդ բանաստեղծների, որոնց մոտ ոչ միայն մոռալ է ընդհանուր

տրամադրությունը, այլև, դրա հետ սերտորեն կապված համեմատություններն ու բառային մատերիալը” (“Գրական Աղբյուրացան” ամսագիր, 1966թ. N 5):

Ս. Խանյանի պոեզիայի պատկերավորման համակարգում լայնորեն օգտագործվում են կրկնությունները, որոնցով արտահայտվում են հատկանիշի սաստկություն, բազմակիություն, հուզականություն, մտքերի իմաստային խորություն: Կրկնությունները ստեղծվում են տարբեր մակարդակներում ու տարբեր չափերով: Նրա բանաստեղծական խոսքին բնորոշ են բառերի, բառակապակցությունների կրկնությունները.

Երեք գլխարկ տեսանք այնտեղ,

Երեք սև թուղթ - երեք ցավ,

Երեք որդու կորուստն ահեղ

Մեր սրտերին ծանրացավ:

(“Այրող հուշ”)

Այս բանաստեղծությունը ձոնված է մեր բարի տատիկների հիշատակին, որոնք տեսել են Հայրենական Մեծ պատերազմի սարսափները, խորապես տառապել իրենց որդիների կորստի ցավից: Հեղինակը երեք հատկանշական թվականի կրկնությամբ րնդծել է երևույթի ծանրությունը և ստեղծել հոգեկան ապրումների, անսփուփ կսկիծների ու վշտահար տրամադրությունների ցնցող պատկեր:

Խանյանի բանաստեղծությունները հարուստ են տարբեր ձևի ու կառուցվածքի կրկնություններով: Գործածության հաճախականությամբ գերազանցում են վերջակրկնությունները (անաֆորներ) ու սկզբնակրկնությունները (էպիֆորներ).

Աշխարհը լավ,

Աստղերը լավ,

Երգը լավ,

Ծիծաղը լավ,

Երթը լավ,

Լավի տենչով, լավի սիրով քեզ գտա,

Լավին փարված, կյանքի գիրկը ես մտա:

Բանաստեղծը կապակցությունը նույնությամբ չի կրկնում, փոփոխում է լավ բառի առարկայական հատկանիշները՝ ուժեղացնելով բանաստեղծական խոհաիմաստային երանգները, այն դարձնում լավ/պատկերավորման ամբողջական հիմք:

Հեղինակային ոճի անհատականացման խոսում չափանիշներից են կրկնավոր բառերի մի այլ փունջ, որոնք կազմում են կրկնավոր բարդություններ: Կրկնավորները վաղուց ի վեր հատուկ են բանավոր խոսակցական լեզվին, ուստի նման միջոցները առատությունը հավաստում է Խանյանի խորը կապվածությունը ժողովրդական մտածողությամբ:

Նրա պոեզիան հարուստ է կրկնավոր բարդությունների ամենաբազմազան ձևերով: Դրանք արտահայտված են տարբեր խոսքի մասերով և ունեն տարբեր շարահյուսական կիրառություններ: Թվարկենք որոշ կրկնավորներ՝ *մասունք – մասունք, կուտակ-կուտակ, կամաց-կամաց, կաթիլ-կաթիլ, երամ-երամ, շերտ-շերտ, երանգ-երանգ, փունջ-փունջ, պես-պես, ուրախ-ուրախ* և այլն:

Բանաստեղծը արտահայտչականությունը ուժեղացնելու նպատակով օգտագործում է բավականին հարադրություններ՝ անվանական և բայական, հակադրություններ, որոնք ավելի են ամբողջացնում երևույթների իրական արտահայտությունը տեսնելու, զգալու, վերլուծելու գաղափարը: Նախադասության մեջ կատարում են միևնույն պաշտոնները՝ դառնում բազմակի անդամներ: Ահա մի քանի օրինակներ. *երազ-սեր, աստղ-մարդ, մարդ-աստված, արև-հրաշք, ցուրտ ու տապ, կոպիտ ու նուրբ, սեր-արև, ծառան ու զավակը* և այլն:

Ս. Խանյանի պոեզիայի պատկերավորման համակարգում քարմ ու դիպուկ մակդիրները, գեղեցիկ, հյութեղ փոխաբերություններն ու համեմատությունները միաձույլ ու անվերջ շղթա են կազմում, որոնք գործածության բազմազանությամբ արտացոլում են հեղինակի բանաստեղծական բառապաշարի ճոխությունն ու շքեղությունը: Նրա օգտագործած մակդիրները բանաստեղծական խոսքը դարձնում են պատկերավոր, ներգործում, գեղեցիկ ու տարողունակ, մտքերին հաղորդում են նոր լիցք, ստիպում ընթերցողին հրճվել ու հիանալ, խորհել ու մտածել: Այսպես՝ *աստղոտ տանիք, կապույտ երազ, ոսկեկամար երկինք, արևային փառք, ժայռեղեն կուրծք, ճերմակ կանչեր, հավերժ բաբախում խարույկներ, ոսկե ալիք* և այլն:

Ս. Խանյանի պոեզիայում ուրույն տեղ ունեն համեմատությունները, որոնք իրենց հերթին հարստացնում են հեղինակի արտահայտման բանաստեղծական միջոցները, նոր լույսով բացահայտում նրա ինքնատիպությունը:

Քիրսա սարը հավերժական զանգի նման,
Դողանջում էր պապիս հոգում...

(“Պապս”)

կամ

Ջրերիդ նման անվերջ հոսեցի
Քո սրտի միջով...

(“Ջրույց Հայաստանի հետ”)

կամ

Թող ցորենվե՛մ՝ միայն ոսկե հաշանի տակ
Թե՛ն մոլորվե՛մ՝ ինչպես տարում արևն անմար:

(“Իմ սուրբ օջախ”)

կամ

Արևն ահա մայր է մտնում,
Ինքն իրենից գոհ է այնպես.
Փայփայել է հողագունդը
Օջախ ու տուն պահող մոր պես:

(“Արևն ահա...”)

Ս. Խանյանի պոեզիան աչքի է ընկնում անձնավորում - փոխաբերություններով:
Առարկաներին վերագրվում են այնպիսի գործողություններ, որոնք իրականում նրանց
հատուկ չեն: Նման դեպքերում բայ- ստորոգյալները գործածվում են ոչ թե սովորական,
ուղղակի իմաստով, այլ փոխաբերաբար:

Ամպերը հալչում են,
Ջրերը կանչում են,
Լեռները ժպտում են,
Վազերը լացում են:

Հեղինակը ստեղծել է զարման անզուգական պատկեր՝ զարմանալի շնչով ու
բույրերով լի:

Բանաստեղծի լեզվամտածողության մախասիրած միջոց է համարվում երևույթների,
առարկաների բնութագրությունը բառակապակցություններով արտահայտելը: Դրանք
խոսքը դարձնում են դիպուկ, պատկերավոր և ավելի ներգործուն: “Իմ օրորոց”
բանաստեղծությունը մի սրտառուչ երգ է՝ ձոնված մայրիկին, որի էության ու գաղափարի

բացահայտման առաջնքը օրորոցն է: Վերջին քառատողը բանաստեղծի կողմից կարծես հարցադրում- բողոք է օրորոցին, որը չի կարող չրջել կյանքի անիվը, հետ բերել բանաստեղծի մանկությունն ու մայր մտած մահացած մայրիկին:

Դու չես կարող, օրորոց իմ,

Մանուկ դարձնել ինձ կրկին,

Այն, չես կարող դու ետ բերել

Իմ մայր մտած մայրիկին...

(“Օրորոց իմ”)

Ս. Խանյանի բանաստեղծություններից շատերն ավարտվում են ասացվածքային ընդհանրացումներով: Ս. Կորյունը այդ կապակցությամբ դեռևս 1963-ին գրել է. “Ս. Խանյանը բանաստեղծական մի լավ սովորության է հետևում. աշխատում է իր բանաստեղծությունն ավարտել աֆորիստիկ տողերով, հակիրճ ու ավարտուն մտքով” (“Գրական Աղբյուր” ամսագիր, 1963, N 6):

Դրա հետաքրքիր վկայություններից են.

Ժող ծովերը հար ծփան,

Մեր Սևանն էլ նրանց մեջ:

(“Սևան”)

կամ

Ով չի հասկացել, թող որ իմանա,

Որ գեղեցկուհի մայր ունեցողը

Միշտ էլ հերոսի պատիվ կունենա...

(“Արցախ”)

կամ

Ավյունս կարող է քնել,

Արյունս չի քնում երբեք:

(“Կրծքիս տակ”)

Ես իմ աչքերի լույսը տվել եմ

Աշխարհի խղճին,

Աշխարհի խիղճը էլ չի կուրանա.

(“Աշխարհի խիղճը”)

կամ

Քանի դու կաս իմ կրծքի տակ,

Կյանքն ինձ համար աստղոտ գետ է:

(“Դու...”)

Ս.Խանյանը, օժտված լինելով ժողովրդական մտածողությամբ, ուշադրություն է դարձրել ժողովրդական շեշտ ունեցող բառերի առատ գործածությանը: Դրանք նոր շուր ու բարնություն են տալիս հեղինակի բանաստեղծական մտածողությանն ու երևակայությանը: Ահա մի քանի արտահայտություններ՝ *հանդ ու չղեր, օճորք, կճախաշ, խաշամ, պատառ, տուտ, ճաք, օջախ, շամանդադ, կանուխ, շափաղ, ջրատված* և այլն:

Ս. Խանյանի բանաստեղծությունները գերծ են պաճուճանքներից, գունագեղությունից, բայց բխում են սրտից, ջերմ ու քնքուշ են, շաղախված բարու, կարոտի, սիրո ու լույսի քրքիռներով: Տեղին է հիշել մեծամուն երգիծաբան Հ. Պարոնյանի դիպուկ խոսքը. “Ամենեն գեղեցիկ զարդը անզարդությունն է”:

Ս. Խանյանի գեղագիական կողմնորոշումը խոսքի սեփական բույրը, համը, գույնը պահելու մեջ է: Հեղինակը համոզված է, որ արարումներով անցած ճանապարհին գտել է ինքն իրեն:

Ես հաստատ գիտեմ, անվանն իմ բարի

Մոռացման փոշին երբեք չի չորի,

Երգիս տվեցի շունչը իմ դարի,

Հայրենի հողին՝ իմ սիրտն ու հոգին:

Красота языкового свособразия

К.А.Акопян

Резюме

Статья посвящена изучению языковых средств произведений поэта —литературоведа С.Ханяна — автора 15 сборников стихотворений и поэм. В своих произведениях поэт умело использовал выразительные возможности армянского языка, обогащая свою речь чистыми и светлыми оттенками. Это явление в поэзии С.Ханяна в своё время заметил знаменитый писатель Мкртич Армен. В поэзии С.Ханяна использованы эпитеты, повторы, сопоставления, метафоры, сравнения, которые показывают его лексическое богатство. Поэтическое мышление С.Ханяна близко к народному, поэтому в его стихах встречаются выражения, звучащие как пословицы.

The Fineness of the Linguistic Originality

K. A. Hacopian
Summary

The article is dedicated to the study of the linguistic means, used in the works of the poet and literary critic Socrat Khanian. He is the author of 15 collections of poems and verses. In his poems he used expressive means of the Armenian language, which enriched his poetry with pure and light nuances. His verses are full of epithets, repetitions, similes, metaphors. This phenomenon was noted by the famous writer Mkrteech Armen. Khanian's poetical thinking is close to the Armenian folklore in his poems we find many expressions sounding like proverbs.

**ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ Հ. ՊԱՐՈՆՅԱՆԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆԵՐՈՒՄ**

Ն. Գ. Խաչատրյան

Հակոբ Պարոնյանի խոսքի ինքնատիպ ոճը պայմանավորված է նաև նրա համեմատականության հարթությանով: Համեմատությունը նրկու տարբեր առարկաների, նրկույթյաների անուններ գոգորդումն է, որը կատարվում է համապատասխան առարկաների որևէ հատկանիշի նմանության կա նույնացման հիմքի վրա: Համեմատությունը անձների, առարկաների և նրկույթյաների հատկանիշներ հետևանքով, ճանաչելի դարձնելու կարևոր միջոց է: Համեմատության միջոցով համեմատվող առարկան նրկույթյան տեսանելի են դառնում: Ըստ հաճախ համեմատության հիմքում դրվում է առարկաների, նրկույթյան ոչ թե առարկայական հատկանիշը, այլ դրա սուբյեկտիվ, անհատական ընկալումը:

Հակոբ Պարոնյանը մեծ վարպետ է համեմատությունների ստեղծման բնագավառում, որոնցով նա խառնազանում է ժամանակի հասարակական, կենցաղային բացասական նրկույթյանը, ապագային ազգային ներկայացնելու, դիմացինին մոլորեցնելու համար ջանքերը: Դրանք ավելի հաճախ արտահայտում են հեղինակի վերաբերմունքն ու գնահատականը նկարագրվող նրկույթի նկատմամբ, որը կարող է լինել դրական կամ բացասական: Հեղինակն, ծաղրական գույները խտացնելու նպատակով հեղինակը գործածում է ստեղծագործության բովանդակությունից բխող, նրա տրամադրություններին համապատասխան համեմատություններ: Համեմատություններով պատկերում է իր կերպարների հոգեբանությունը, գործողությունները: Նրբեմն նրկույթները ներկայացնում է նոր կողմերով, նոր կապակցությունների մեջ և օգնում իրականությունը խոր և բազմակողմանի ճանաչելուն:

Համեմատության կազմում առկա են համեմատվող, համեմատելի առարկաներ իրենց այն հատկանիշներով, որոնք դրվում են համեմատության հիմքում: «Մոխրաբար համեմատության հիմքը նրկու նրկույթների միջև եղած որևէ նմանությունն է կամ նրանց նկատմամբ հեղինակի մոտեցումը, որի շնորհիվ կապ է ստեղծվում նրանց միջև, մեկի օգնությամբ բացատրվում է բնութագրվում է մյուսը...»¹:

Բերենք օրինակներ: Հ. Պարոնյանը «Ազգային ցոլեր» աշխատության մեջ ծաղրում է հասարակական գործիչ, բախտախնդիր Մկրտիչ Նապանին, դատապարտում նրա հասարակական գործունեությունը շահամոլությունն ու ստորաբարձությունը. «Պարագանք կան, հորում *սոխակին շափ* քաղցրախոս կը կտրի...» (2, 241): «Ատանմաբայժն արևելյան» կատակերգության մեջ ատանմաբայժի ազդիկը Երանյակ Լևոնի նկատմամբ ունեցած իր սերն արտահայտում է այսպես. «Քու շունչը *գնդուղի պես* քաղցր է...» (1, 203): «Երկու տներով ծառա մը» կատակերգության մեջ տներինք մեկը՝ վաճառական Անտոնը, իր ծառային հեղինակն բնութագրում է այսպիսի հատկանիշներով. «*Սրբյունի պես* օրաչան, *ճագարի մը պես* մաքուր և շունն ավելի հավատարիմ» (1, 19): *Պես* կապը կապվող բառերի հետ գույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է այն առարկայի հատկանիշի նման, որի անվան հետ գործածվում է: Իբրև կապի խնդիր գործածվել են *սոխակ, գնդուղի, մրցուն, ճագար, շուն* բառերը:

Կան համեմատություններ, որոնք բաղկացած են նրկու ներքինի. այս դեպքում չի նշվում համեմատության հիմքը: Որպես համեմատելի նոր հանդես են գալիս այնպիսի առարկաներ, որոնց մեջ իրական հատկանիշը որոշակիորեն է դրսևորված: Սրանք առարկայական իրականությունը խորհրդանշող ներկայացնող համեմատություններ են: Այսպիսի համեմատություններում համեմատվում են իրականում ընդհանրություն ունեցող առարկաներ ու նրկույթներ: Օրինակ. «Այս նախնաց խոսքերուն մեջ շատ աղվոր խոսքեր կան, *մարգրիտի պես* խոսքեր կան, բայց մենք չենք ճանաչար» (3, 307): «Մարգրիտ» բառն

1. Լ. Պ. Պարոնյան, Գրականության տեսություն, Երևան, 1980, էջ 228:

արտահայտում է *արծնրավոր, թանկագին* հատկանիշներ: Հնդինակը տրված համեմատությամբ, հաշվի առնելով մարզերի արժեքը, գնահատում, կարենություն է նախկյաց խոսքերի, արտահայտությունների արժեքը:

Նման համեմատություններ շատ են գործածվում հերոսների խոսքում, որով վեր է հանվում կերպարի լիզված տաճորությունը, կրթական և դաստիարակչական ամակարգակը: Այսպես, «Պոռուս մը Պոլսո թաղերու մեջ» նրկում Թոր Բաբուի թաղականների միմեմանության մեջ գործածած պաշտոնական լեզուն հետևյալն է. «*Ամանակի պես* կը վարվի իրարու հետ, *արջու պես* կը խոսի»» (3, 165): «Երկու տներով ծառա մը» կատակերգության մեջ տիրոջ աղջիկը, նկատի ունենալով արջի փնթփնթալու, էշի գալու հատկանիշները, ծառային բնորոշում, ծաղրում է այսպես. «Երբեմն ալ անանկ պարտախաններ կը տա, որ կը վախցնեն զիս, *արջու պես* կը խոսի, *իշու պես* կը պոսա» (1, 34): Լլամ «Ձեր աջենը *ռշապի մը պես* է. բայց երբ դուք կ'երթաք, գայլի կնրպարանք կ'առնու» (1, 35): Այս համեմատությունը կատարվել է ոչխարի անճարակ, գայլի զիշտառի լինելու հատկանիշների հիման վրա, որոնցով ծաղրում է, թե սնիփական դեմք չունեցող գործիչն ինչպես կարող է կնրպարանափոխվել ռոտ տարբեր հանգամանքների:

«Ատամնայույժն արնեմյան» կատակերգությունում առտմնաբայով Թափառնիկոսը դավաճանում է իր «ծերով կնոջը»։ Իր սիրելեանի՝ Սոֆիին բնորոշում է այսպես. «*Սոխակի պես* կը խոսի թշվառականը, *տաղրակի պես* կը նայի գաղչելին, *սիրամարգի նման* ալ պնասներ է ստատան»» (1, 123): Այս համեմատությունները կատարվել են քաղցր ծայր ունենալու, թախծոտ ու մղով նայելու, զննցիկ ներնալու արտաքին հատկանիշների հիման վրա: Բերված համեմատությունների մեջ միաժամանակ առկա է հակադրություն. սոխակի պես քաղցրախոս է, բայց թշվառական է, թախծոտ ու մղով է նայում, բայց գաղչելի է, սիրամարգի նման է, բայց ստատան է: Այս հակադրության շնորհիվ համեմատությունը ձեռք է բերում նրգիծական, բացասական, ժխտողական իմաստ:

Վերևում բերված օրինակները արդո համեմատություններ են՝ արտահայտված *պես, նման, չափ* կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով:

Ամլիացնենք, որ համեմատության դեպքում կարող է նշվել նաև համեմատվող առարկաների, կրնոյթների տարբերությունը: Պարոնյանի ստեղծագործություններում հանդիպում ենք այնպիսի համեմատությունների, որոնց մեջ համեմատվող առարկան իր հատկանիշներով առավել կամ պակաս է ներկայացվում համեմատույալից: Տարբերությունը արտահայտվում է հետտառակական նախադասություններով:

Այսպիսի նախադասություններում համեմատույալը դրվում է բացառական հսկովով, իսկ հատկանիշից (ածականից) առաջ գործածվում են *ավելի* կամ *նվազ* բառերը, որոնք ցույց են տալիս համեմատության աստիճանը: Հնդինակը ազգային ժողովի անդամ, կեղծ սահանանաղորդական Ստեփան Փափագյանի ձևանալությունը, պաշտոնի չարաշահումները ծաղրել է հետևյալ համեմատությամբ. «Կինեմալի մը քոնն *ավելի կարմիր սառնանաղորդական* և ժողովրդյան իրավունքներուն տնեղն մը *ավելի ջերմ* պաշտպան ըլլալով՝ նախապես հասկնալ ուզեց, թե մի գուցե իր աշխարհ գալն վնաս է ազային շահերուն» (2, 117): «Եթե խոսքերը տկար գտնվին» կը դիմեր ձեռննրուն, որ խոսքերն *ավելի գորավոր* էին, ձեռնեղովը կը գաղներ աջենը դրված գրաւերունին և կը կոտրեր գայն» (2, 122): Այս համեմատությամբ քննադատում է Ստեփան Փափագյանի գործի ու խոսքի հակառակությունը, ծաղրում նրա մեծամտությունն ու պառտախոսությունը, ժողովրդականություն վայելելու համար գործադրած բոլոր ջանքերը, սնամեջ նկոյթներն ու ճաշերը: Լլամ՝ Մ.Փափագյանի համբավը համեմատելով փորի հետ, ցույց է տալիս նրա սնապարծությունն ու ոչնչությունը, արքաւզով ժխտում նրա գործունեությունը. «Փորը *ոչ նվազ մեծ* է արն համբաւին, գոր կը փայլն իբրեւ գործող մարդ» (2, 126):

Հ.Պարոնյանի կրգիծանքի հատկանիշներից է այն հնարը, որ նա, սպանի ծաղրով խորագանելով բացասական կերպարներին, ընթերցողի հակադրութն ու մեղացում է նրանց արտաքինի,

գործողությունների ծիծաղելի նկարագրությամբ: Վարպետ երգիծաբանի այդ հնարը դրսևորված է վեր-
բերված օրինակներից վերջին երկուսով:

Այս բնույթի համեմատություններում հաճախ երկրորդական նախադասությունը միանում
գլխավորին *քան* կամ *քան թե* շաղկապներով, իսկ ստորոգյալը գլխավոր նախադասության ստորոգյալի
հետ լինելով նույնը հաճախ գեղջվում է: Դեղինակը «Ազգային ջոջերում» Համբարձում Իփեքճյանի
նվիրված դիմանկարում մերկացնում է մի շարք դպրոցների կրթական ու դաստիարակչական
մակարդակը, նրանց անմխիթար ու վատբարագույն վիճակը. «...դպրոցին շենքն *ավելի* ախոռի ձևով
շինված է,¹ *քան թե* դաստիարակության շենքի մը ձևով» (2, 199): Այս ձևով կազմված
համեմատությունները իմաստային մուրբ տարբերություններ են հանդես բերում, որը արտահայտվում
հատկանիշի աստիճանը ընդգծելու եւ միաժամանակ հեղինակի ծաղրական վրաբերմունքը
սաստկացնելու մեջ:

Հակոբ Պարոնյանի ստեղծած համեմատությունները աչքի են ընկնում իրենց կառուցվածքային
բազմազանությամբ: Նրա լեզվում հանդիպում ենք նաեւ ստորադասական կապակցության ձեւով
քերականորեն դրսևորված, ընդարձակ պատկերների ձեւով արտահայտված ծավալում
համեմատությունների: Առարկայի կամ երեւույթի հատկանիշներն ավելի խորը եւ լրիվ բացահայտելու
համար գործածում է այդպիսի համեմատություններ:

Նշենք, որ հեղինակի գործածած ծավալուն համեմատություններում համեմատվող առարկան
երեւույթը նկարագրվում են ընդարձակորեն, մանրամասնորեն: Սրանց հիմքում ընկած է առաջին
հայացքից ընդհանրություն չունեցող առարկաների եւ երեւույթների ոչ սովորական համադրում, որն
հնարավորություն է տալիս հասնելու կոմիզմի: Ծավալուն համեմատություններն ունեն հետևյալ
քերականական կառուցվածքը. դրանք բարդ ստորադասական նախադասություններ են, երկրորդական
նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է մի շարք քերականական միջոցներով. միանում
են գլխավորին *ասես*, *կարծես*, *կարծես թե* շաղկապական բառերով, *ինչպես*, *ինչպիսի*, *ինչքան*, *որքան*,
որչափ հարաբերական բառերով: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են ունենալ
համապատասխանաբար *այնպես*, *այնպիսի*, *այնքան*, *այնչափ* հարաբերյալները:

«Պտույտ մը Պլուտ թաղերու մեջ» երկում հետևյալ համեմատությամբ քննադատում է Ազգային ժողովը
նրանում տիրող մթնոլորտը, խառնակությունը. «Ահա վիճաբանելու, հայիոյելու եւ իրարու գլուխ
պատռելու հարմարություն ունեցող թաղ մը, որու մեջ մարդս եթե վայրկյան մը մնա՝ ինքզինքն Ազգային
երեսփոխանական ժողով մեջ *կը կարծես* եւ դուրս ելնելու ճար մը կը մտածե» (2, 154):

Պարոնյանը մեղմ հուժկորով է պատկերել թատերագետ, դերասան Հակոբ Վարդույան
դիմանկարը: Նրա մասին գրել է. «Մորն արգանդեն դերասանական ամանկ ձեւով մը դուրս նետվեցավ, որ
կարծես քուլիսեն տեսարան կուգար» (2, 253):

Ազգային ջոջ Հովհաննես Տերոյենցը հետադիմական հայացքների տեր էր: Նա պայքարում էր առաջավոր
հոսանքների դեմ՝ իր խմբագրած «Երեւակ» հանդեսում տպագրելով բազմաթիվ սին հոդվածներ ու
ամսարժեք աշխատություններ: Պարոնյանը ծաղրում է այս ջոջի գործունեությունը. «Զայն *այնչափ* բարձր
էր, *որչափ* յուր ոճը, *այնչափ* անուշ, *որչափ* յուր հոգվածները եւ *այնչափ* բարակ, *որչափ* «Երեւակին»
թուղթը» (2, 42): Սարգիս Պեյ Պալյանի դիմանկարում խարազանում է փառասեր եւ ունայնամիտ
պաշտոնյաներին: Նրանց ատելությունը, արհամարհական վերաբերմունքը աշխատավոր ժողովրդի
նկատմամբ Հ. Պարոնյանը ցույց է տվել հետևյալ տողերով. «Ասոնց համար ամենեն սովորական բան մ.
արհեստավորի մը հետ *այնպես* վարվել, *ինչպես* կը վարվի կռամն երկաթի հետ, դաստիարակի մը հետ
խոսիլն ավանակի մը վրա հեծնելով Երուսաղեմ մտնել է իրենց հետ» (2, 233): Այս համեմատությունները
շնորհիվ համեմատելին հավասարվում է համեմատյալին, ստորացվում, իջեցվում նրա չափ եւ ստանալ
բացասական բնութագրություն: Անսպասելի եզրերի զուգադրումով՝ համեմատությունը դառնում է ուժեղ

ա տպավորիչ:

3. Պարոնյանի ստեղծած բազմաճյուղ համեմատությունները ունեն ծաղրական, տոգորական բնույթ: Այդ համեմատություններում առարկան, երեւոյթը տվյալ պահի ու համագամանքների պահանջով նմանեցվում, հավասարեցվում է մյուս առարկային, երեւոյթին: Հենց նման համեմատությունները կարող են լինել ծիծաղաշարժ, նպատակասլաց: Ազգային ջոջերի գործունեությունը ավելի որոշակի ու ցայտուն պատկերելու համար՝ հեղինակը դիմել է այդպիսի համեմատությունների: Մուսուցի Յամբարծում էփեքճյանի տգիտությունն ու խավարանքությունը ցայտուն է դառնում հետեւյալ համեմատության միջոցով. «Իփեքճյան էֆենտին մանկավարժության մեջ գերմանական դպրությունն կը պորե *այնպես՝ ինչպես* կը սիրեն ես սիսեռով միսը եւ կը սիրես դուն ծեթով լուբիան» (2, 204): Հակոբ Պարոնյանը խարազանում է ազգային ջոջ Անտոն Հասունյանի ազգադավ գործունեությունը, որն ռենեյալով հռոմի Պապի աջակցությունը՝ թշնամանք էր սերմանում հայերի մեջ. «Յուր անունը անմահացնելու համար կը փափաքեր հռովմեական հայերուն բարություն ընել, *այնպես* վարվելով անոնց հետ, *ինչպես* կը վարվի կոշկակար մը իր աշակերտին հետ» (2, 109): Սրանք անդրադարձ համեմատություններ են, որտեղ համեմատության երկու անդամներն էլ փոխադարձաբար բնութագրվում են:

Ինչպես վերելում նշեցինք, համեմատություններ կազմելու գործառնությամբ հանդես են գալիս կապեր, վերաբերականներ, դերանուններ: Բացի այդ, համեմատություններ են կազմվում որոշ բայերի միջոցով: Համեմատությունը արտահայտվում է այնպիսի բայերի միջոցով, որոնց բառական իմաստի մեջ սա համեմատության իմաստ: Բայական իմաստի շնորհիվ տվյալ համեմատությունը ծեռք է բերում գործընթացի իմաստ՝ ի տարբերություն կապերով արտահայտված համեմատության, որոնք գործընթաց չեն արտահայտում, այլ ցույց են տալիս համեմատության կայուն վիճակ: Բերենք օրինակներ. «Վաքքին այս ընթացքը *կը հիշեցունեն* մեզ չփացած տղաները, որոնք խնդրո մը մեջ երբ չկարենան իրենց մեկ ընկերին հաղթել՝ կ,սկսին լալ ու վարժապետին վազել» (4, 361): Այս համեմատությամբ «խտրտունի» մեջ քննադատում է թուրքական «Վաքք» թերթը՝ նրանում տպագրվող հակասական հաղորդումների համար: «Ատամնաբույժն արեւեյան» կատակերգության կերպարներից է երիտասարդ Մարգարը, որը հանդես է գալիս այնպիսի մերկացումներով, որից իմանում ենք Պարոնյանի ժխտական, բացասական վերաբերմունքը ազգային սահմանադրության նկատմամբ. «Սահմանադրությունը ծուլ մարդու *կը նմանի*, որ եթե ծեռքեն չընես, չը քալեր...» (1, 121):

Երգիծաբանի տաղանդը փայլում է հատկապես անձի դեմքի արտահայտության նկարագրությունների մեջ: Պատկերել դեմքի արտահայտությունը նշանակում է՝ թափանցել անհատի հոգու խորքը, տեսնել ներաշխարհը պարզ ու հստակ: Սա երելուն է հատկապես «Ազգային ջոջերուն» դիմանկարների քանդակման ժամանակ, որտեղ հեղինակը տալիս է յուրաքանչյուր ջոջին հատկանշական բնութագրություն: Այդպիսի համեմատությունների նպատակը անհատի էության բացահայտումն է: Բերենք օրինակներ ազգային ջոջերի դիմանկարներից, որոնցում երելուն է հեղինակի վերաբերմունքը տվյալ անձի նկատմամբ:

3. Պարոնյանը հումորով է պատկերում Սիմոն Ֆելեկյան բանաստեղծի դիմանկարը: Գմահատելով նրան՝ միաժամանակ գտնում է, որ նա պատկերի մեջ դեռ չի հասել ձեւի ու բովանդակության ներդաշնակության: Հեզնում է նրա անճարակությունը գրական աշխարհում. «Ֆելեկյան էֆենտին դեմքը այն մարդուն դեմքին *նմանություն կը բերե*, որ կամուրջին վրա կեցած՝ քովիներուն կը հարցունե թե կամուրջը ո՞ւրկից կ,երթցի» (2, 267):

Պարոնյանական այս համեմատությունները ինքնատիպ են, տրվում են ընդարձակ պատկերների ձեւով: Ինքնին հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ դիմանկարները սովորաբար վերջացնում է դեմքի արտահայտության նկարագրությամբ:

Պետք է նկատի ունենանք, որ Պարոնյանի ստեղծած համեմատությունները չեն սահմանափակվում վերը նշված կադապրներով եւ ունենում են դրսեւորման բազմազան ձեւեր: Մի շարք ծավալուն համեմատություններուն երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է գլխավոր նախադասության մեջ *նման, այն ձեւով* բառերի հետ գործածակած լրացուն բառի ցույց տված առարկայի հատկանիշը: Այսպես. Գ.Պարոնյանը ծաղրել է ազգային ջոջ Նար-Պեյի փառասիրությունը՝ երեւակայությամբ ստեղծված «արքայական երազը» այն մասին, որ ինքը «Լուսինյան թագավորական շառավղից է սերված», որը «քանի մը տարիներ Նար-Պեյով շատանալէ վերջը ուզեց, որ Լուսինյան ալ հորջորջվի, *նման այն ավազակին*, որ ուրիշի մը գույքը հափշտակելէն ետքը կը փափաքի անոր հայրերն ալ կողոպտելու» (2, 14-15): Երգիծաբանը հեզմանքով ու ծաղրով մերկացնում է խմբագիր Կարապետ Ս.Ռթուճյանի ինքնահավանությունը, ամբարտապանությունը. «1831-ին ուսում եւ գիտության առնելու համար Պալատու վարժարանը մտավ *այն ձեւով*, որով կը մտնէ այսօր մրգավաճառներու խանութը խմոր առնելու համար» (2, 52):

Նշենք նաեւ, որ մի շարք համեմատություններ կազմվում են *իբրեւ, իբր թե*, ինչպես նաեւ համեմատությունը որոշակի դարձնող այլ կարգի բառերով: «Ազգային ջոջերուն» Տիգրան Յուսուֆյան երեսփոխանի սնամեջ ճառերը, դատարկաբանությունները Գ. Պարոնյանը ծաղրում է այսպես. «Թեպետեւ շատերը կը հարգեն Յուսուֆյան էֆենտիին ատենախոսություններն *իբրեւ...* քրտնեցուցիչ դեղ» (2, 25): «Ատամնաբույժն արևելյան» կատակերգության մեջ Երանյակը իր սիրած էակին բնութագրում է այսպիսի համեմատությամբ. «Երբ քաղցրաբույր շուրթերեղ սկսի փչել անուշ բուրուճն, կը ծավալի շուրջանակի. *իբր թե* անուշահոտ յուղի սրվակի բերանը բացվեր» (1, 203): Այս համեմատությամբ հեղինակը ցույց է տալիս կերպարի լեզվամտածողությունը, մակարդակը: Համեմատության հետ զուգակցված է յուրատիպ փոխաբերություն: Հեղինակը ծաղրում է ազգային ջոջ, ազգային երեսփոխան, բանաստեղծ Խորեն Գալֆայանի ճառերի սնամեջությունը. «Յուր ճառերն *նույն* ազդեցությունը կ. ղնեին երեսփոխաններու վրա, *ինչ* ազդեցություն որ կ. ղնեն Հատընտիր քաղվածք դպրոցական աշակերտներու վրա» (2, 16):

Վերը քննարկեցիք համեմատությունները կառուցվածքային առումով, այժմ անդրադառնանք նրանց բովանդակային կողմին: Գ. Պարոնյանի լեզվում կան այնպիսի համեմատություններ, որտեղ ամեն համեմատվում է անձի հետ: Սրանք սուբյեկտիվ համեմատություններ են, որտեղ երեւում է հեղինակի դրական կամ բացասական վերաբերմունքը տվյալ դեմքի նկատմամբ:

Երգիծաբանը քննադատել է հայ լիբերալների հասարակական գործունեությունը, որոնք ցանկանում էին «փոխել» հայ իրականությունը: Նրանցից մեկը՝ Ռուսինյանը, սովորելով Փարիզում, վերադառնում է հայրենիք եւ ձեռնարկում նոր ռեֆորմներ՝ առանց հաշվի առնելու հայ իրականության տնտեսական պայմանները. «Եվ նահապետը գրիչը ձեռքէ չէր ձգեր. կը նմաներ այն դերձակին, որ փոխանակ կերպասը մարմնույն համեմատ ձեւելու, մարդը իր շինած զգեստին հարմարեցնելու կաշխատի եւ անոր ձեռքերն ու ոտքերը կը կտրտն մկրատով (2, 273): Ազգային ժողովի երեսփոխան Ստեփան Ասլանյանը ծառայություններ է մատուցել թուրքական կառավարությանը եւ քիչ բան է արել իր ժողովրդի համար: Երգիծաբանը մերկացնում է նրա անսկզբունքայնությունը, շահամոլությունն ու մորթապաշտությունը. «Երբեմն ալ ատենապետությունը վարեց այն *նավապետին պես*, որ նավուն մրրիկի բռնված ժամանակը թթյակը կը քաշվի եւ հրաժարական կը գրե նավուն տերերուն» (2, 38):

Այս օրինակներում գլխավոր նախադասության բովանդակությունը բացահայտվում, պարզ է դառնում համեմատելով այնպիսի գործողության, երեւոյթի հետ, որը պատկերված է երկրորդական նախադասության մեջ՝ մի դեպքում՝ նմանության հիման վրա, մյուս դեպքում՝ արդեն թվացյալ, կարծեցյալ նմանության ու համապատասխանության հիման վրա: Այս համեմատությունները կառուցված են ոչ այնքան համեմատվող երեւոյթների միջեւ եղած արտաքին նմանությունների, որքան

հեղինակային վերաբերմունքի տեսակետից նրանց միջև եղած հնարավոր նմանությունների վրա: Պրանք անմիջապես գտնելով դարձնում են կարծես տեսանելի ու շոշափելի:

Մի շարք համեմատություններ կառուցվում են ոչ թե արտաքին, այլ ներքին հատկանիշների նմանության հիման վրա: Համեմատվող երեւոյթների նկատմամբ հեղինակի մոտեցման միջոցով կապ է ստեղծվում նրանց միջև: Որեւէ կերպարի եւոյթունը ավելի պատկերավոր դարձնելու համար այն համեմատում է կենդանու հետ: Հ.Պարոնյանը մտահոգված էր հայ գրականության վիճակով: Իր արհամարհական վերաբերմունքն էր արտահայտում ժամանակի գրական քաղաքականների նկատմամբ: Ազգային ջոջ հաջատուր Միսաքյանի ճոռն ու վերամբարձ ոճը, գրչի անշնորհքությունը ցույց տալու համար՝ այն համեմատում է սագի փետուրի հետ. «Սյապես, Միսաքյան գրական ասպարեզին վրա հարստահարիչ քյուրտի մը պես ուրիշներու ստացվածքն հափշտակելով, *իբրեւ մի սագ* պուտի փետուրներով զարդարվելն վերջը, ճեմարանի աշակերտներուն դաս տալու տեղ սկսավ ապտակ տալ» (2, 130-131): Այս համեմատությունը զուգորդված է հակադրության հետ (դաս տալու տեղ ապտակ տալ), որով ամբողջացնում է բացասական հերոսի կերպարը:

Հ.Պարոնյանը բացասական կերպարներին ծաղրելիս՝ համեմատում է ինքնին հակակրանք ու զգվանք առաջացնող կենդանիների հետ: Նկատենք, որ հեղինակը կենդանիներին բնորոշ հատկությունների անվանումները գործածում է մարդկանց նկատմամբ մեծ մասամբ արհամարհական վերաբերմունք արտահայտելու համար:

Սուրբ Աստվածածնա թաղամասի բնակիչների վախկոտությունն ու անողնաշարությունը ծաղրում է այսպես. «Աստուծո մոտ եւ սատանայե հեռի են եւ այնչափ երկյուղած են, որ եթե սուրբ եղիա անդիի թաղին մեջ երկաթյա տախտակն քիչ մը ուժով շարժե՛ անենքն ծակծակ կը փախչին *մուկի պես*» (3, 227):

Մի շարք համեմատություններում անձը համեմատվում է իրերի, երեւոյթների հետ եւ ընդհակառակը: Հ.Պարոնյանը ծաղրելով ժամանակի ընտանիքի վարքն ու բարքը՝ խարազանում է փողի, շափի վրա հիմնված ամուսնությունը. «...Ամուսնության մը մեջ միմիայն մետաղ կա՝ երկին պարզապես համք բանեցնելու՝ համար կառնե այդ կին, իբրեւ գետին մը. կը փորե գետինը, մինչեւ, որ համքն սպառի. սպառեցավ համքը, կը թողու գետինը» (1, 430):

Հեղինակը ծաղրել է գրողների մանվածապատ, խրթին լեզուն. «Ես ալ օր մը փորձեցի լեզուս պննել, բայց վերջն հուսահատեցա, տեսնելով տգեղ կին մը՝ զոր զարդերն ավելի տգեղուցած էին» (4, 480): Մեծ երգիծաբանը ոչ միայն լեզվի հարստությունն ու ճոխությունը վարպետությամբ օգտագործում է՝ ծաղրելու համար բացասական կերպարներին, անբարո բարքերը, այլև հաճախ երգիծանքի առարկա է դարձնում բացասական կերպարի և նույնիսկ որոշ գրողների ոճը, վերջինիս անհարկի պննանքը, մանվածապատությունը:

Հեղինակը «Պտույտ մը Պոլտ թաղերու մեջ» երկում ծաղրել է գյուղի բնակիչների անտարբերությունը. «Գյուղիս կլիման չեզոք է. ոչ բարիք կը գործե եւ ոչ չարիք, բնակիչներին ալ իրենց կլիմային պես են» (3, 110): «Ատամնաբույժն արեւելյան» կատակերգության մեջ Թափառնիկոսը (ի դեմս իր կնոջ ու աղջկա) կանանց մասին արտահայտվում է այսպես. «Դուք կանայքդ նոր լաթերը անուսիններեդ ավելի կը սիրեք, եւ անոնց քսակը կը պարպեք...» (1, 126): Այս համեմատությամբ խարազանում է ժամանակաշրջանի կնոջ քաղցենիությունը, նյութապաշտությունն ու ցուցանդությունները: Հեղինակը հաճախ համեմատում է անձի հատկանիշը իրի, առարկայի հատկանիշի՝ հետ: «Պտույտի» մեջ Թոր Քաբուկի բնակիչների գինեմոլությունը խարազանում է այսպես. «Այնքան օդի եւ գինի խմեցին, որ չկոցան քալել եւ *տակառի պես* գլտորվելով չկոցան իրենց տունները մտնել» (3, 165): Սերկացնում է ազգային ջոջ, փաստաբան Տիգրան Յուսուֆյանի հասարակական արատավոր վարքագիծը, նրա շահամոլությունն ու պաշտոնամոլությունը. «Ո՛չ անցյալ եւ ոչ այս դարուս մեջ չկա

ընկերություն մը, որուն կամ ատենապետն կամ անոնք չըլլա, եւ ինչպէս որ վարդն առանց փուշի չըլլար, ընկերությունն ալ առանց Յուսուֆյանի չկրնար չըլլալ...» (2, 24):

Հաճախ կերպարներին բնութագրում է՝ համեմատելով նրանց երկնային մարմինների, թանկագին քարերի հետ: «Ատամնաբույժն արեւելյան» կատակերգության մեջ Երանյակը, հափշտակված Լեւոնի գեղեցկությամբ, նրան համեմատում է լուսնի հետ. «...Անդին լուսնո պէս երիտասարդ մը հափշտակեր է իմ սերս» (1, 127): «Պաղտասար աղբար»-ում փաստաբան Կիպարը իր սիրեկանին բնութագրում է հետեւյալ համեմատությամբ. «...բարձր դասու ընկերության մեջ գոհարի պէս փայլելու կոչված էիր...» (1, 302):

Անձը համեմատելով մի դեպքում որեւէ անձի, կենդանու, մյուս դեպքում՝ առարկայի, երեւոյթի հետ, ավելի շոշափելի ու տեսանելի է դարձնում նրան, նրա գործունեությունը:

Վերը քննարկվեց համեմատության այնպիսի դրսեւորումներ, որոնցում անձը համեմատվում է անձի հետ, կենդանին անձի հետ, անձի հատկանիշը առարկայի, իրի հատկանիշի հետ: Բացի նշված համեմատություններից Պարոնյանի մոտ հաճախակի ենք հանդիպում այլ կարգի համեմատությունների: Անդրադառնանք դրանց.

Հ.Պարոնյանը ստեղծել է այնպիսի համեմատություններ, որտեղ իրար հետ համեմատվում են իրեր, երեւոյթներ, գործողություններ, վիճակներ: Այսպես՝

1. Իրը համեմատում է իրի հետ (թանձրացական գոյականը թանձրացականի հետ):

Ազգային ջոջ Ստեփան Ապանյանի արտաքինը նկարագրում է այսպես. «*Վարդի պէս* կարծիր այտեր եւ *ածուխի պէս* սեւ հոնքեր ու մազեր ունի» (2, 39):

2. Իրը, առարկան համեմատում է երեւոյթի հետ եւ ընդհակառակը (թանձրացական գոյականը վերացական գոյականի հետ):

Հեղինակը ծաղրում է հասարակական գործիչ Քրիստոստուր Ղազարոսյանի մտքի սահմանափակությունը, սմանեջությունը. «Մորուքը մտքին պէս կարճ է» (2, 177):

Պարոնյանը մի շարք ջոջերի փոփոխամտությունը, անողնաշարությունը ծաղրում է այսպես. «...*կարծիք ըսվածը լաթի պէս է*, մեկը շատ լաթ ունենալու է, որ շաբաթն անգամ մը կարենա փոխել» (2, 55):

3. Երեւոյթը համեմատում է երեւոյթի հետ (վերացական կամ թանձրացական գոյականը վերացականի հետ):

Պերասանուհի Երանուհի Գարագաշյանի դիմանկարը գրել է մեղմ հումորով՝ բարձր գնահատելով նրա բեմական արվեստը. «Այս վերջերս տեսնվեցավ, որ երաժշտության մասին ալ հարմարություն ունի, *ծայրը բնավորության պէս* մեղմ է, եւ ունի այլ ելեւէջներն, որ երգիչի մը պէտք են» (2, 270):

Երգիծաբանը մերկացնում է Նար-Պեյի անսկզբունքայնությունը, ըստ հարմարության կարծիքները փոխելը: Հեղինակը թվարկում է նրա բոլոր մականունները եւ հետեւյալ համեմատությամբ ծաղրում նրան. «Հարկ կը համարինք իոս հիշել, թե խորեն եպիսկոպոս յուր կարծիքներուն հետ ալ այնպէս կը վարվի, ինչպէս յուր մականուններուն հետ, միայն սա տարբերությամբ, որ կարծիքներն ինն օրը անգամ մը կը փոխե, մինչդեռ մականունները ինը տարին անգամ մը» (2, 15):

4. Գործողությունը համեմատում է գործողության հետ.

Հ.Պարոնյանը մերկացրել է Հակոբ Վարդուկյանի թատերական գործունեությունը. այս գործիչ խաղացանկերը լցված էին օտար, թարգմանական թատերախաղերով, որոնք չէին թափանցում ազգային թվառությունների լուծյան մեջ. «Խուճը կազմելուն պէս թարգմանիչներ բռնեց եւ օտար խաղերով սկսավ ազգին գեղծումներն հարվածել, ճիշտ այն մարդուն պէս, որ ապտակն օտարին գլխուն իջեցնելով՝ տղան ծեծած ըլլալ կը կարծե» (2, 254):

Սարգիս Պեյ Պալյանի դիմանկարում մերկացնում է փառասեր, քուս «Ազգայիների»

ությունը, շողքորթությունը, քծնանքը պաշտոնյաների առաջ. «խմբագրի մը բարեւ տալն աւարտականն տալու չափ արժեք ունի իրենց ցովը» (2, 233):

5.4իմակը համեմատվում է վիճակի հետ.

Տրված համեմատությամբ ծաղրել է Քրիստոսոստուր Ղազարոսյանի պաշտոնամոլությունը, առաքիլությունը. «...առանց պաշտոնի ապրիլն անհնար է, ինչպես որ ծուկին առանց ջուրի» (2, 305):

Նկատենք, որ անձերի, երեւոյթների, նրանց որոշակի հատկանիշների նմանության հիմքով ածած համեմատությունները զգալի տեղ են գրավում Գ.Պարոնյանի ստեղծագործություններում:

Համեմատությունները ոչ միայն բազմազան են իրենց դոսևորումներով, այլև կարող են զուգորդվել «մական» այլ միջոցներով՝ ոճավորման առավել բարդ խնդիրներ լուծելու համար: Հակոբ Պարոնյանի ստեղծագործություններում հաճախակի են հանդիպում այնպիսի համեմատությունների, որոնք կազմվում են չափազանցության հետ զուգորդվածով: «Մեծապատիվ մուրացկաններ» երկում Մանուկ աղայի կնոջ լեզվի նկարագրությամբ արտահայտել է իր ծաղրը այն գրողների նկատմամբ, ովքեր անտաղանդ են, մի տղ զրելու համար՝ հազար անգամ սրբագրում են այն: Այսպես. «Բեռնակիրների դուռը զանգեւում պես ջաղը բացվեցավ եւ ներկայացավ իրենց թուխ եւ երկար դեմքով կին մը, որուն դեմքին վրա ժամանակն այնքան գծեր գծած էր զայն սրբագրելու համար, որքան որ կը գծէ Մասիսի խմբագիրն յուր չորս տող մեկ նետագիրն վրա, որ կամ մեկուն վախճանիլը կիմացունէ եւ կամ ուրիշի մը կարգվիլը»: Ազգային ջոջերից Սիմոն Յազգճյանին ծաղրում է այսպես. «Քիչ մը կրակոտ է, այնպես որ քիթին ծակերն շունչ արտադրած ժամանակը կը կարծիք թէ Շիրքեթի խայրիէի շոգեմալերեն մեկուն ծխնելույզն է, որ կը ծխէ»:

Սի շարք ծավալուն համեմատություններ ստեղծված են հակադրության հիմքի վրա: Սիս թէ ինչպես է Պարոնյանը սպանիչ ծաղրի ենթարկում մեծ տերությունների դիվանագիտական խաղերը. «Ինչպես որ ես իմ բալթոս լայն կուզեմ. դուն քուկինդ նեղ կուզես, ուրիշ մը երկար կուզե, ուրիշ մը՝ կարճ, այնպես ալ կառավարությունը կուզեն, որ այս արեւելյան բալթոն լայն, նեղ, կարճ եւ միանգամայն երկար ըլլա»: Բավական հետաքրքրություն են ներկայացնում եւ ընկալվում են ներդաշնակորեն հետեւյալ համեմատությունները. «Գլուղիս հայ տուներուն թիվը որոշ չգտցվիր. վասնզի օրե օր ավելնալու վրա է, ինչպես նաեւ՝ ազգասերներու թիվն, որ վայրկյանն վայրկյան պակսելու վրա է» (3, 243): «Այս գործը ղովար է, խիստ ղովար է եւ վերջապես անչափ ղովար է, որչափ դյուրին է ֆրանսերենն արիեստական կամ գիտական հողված մը թարգմանելով հրատարակելն, ինչպես որ կ'ընէ Ծաղկաքաղն» (4, 387): Հեղինակը ստեղծել է այնպիսի պատկերներ, որոնք հիմնված են ժխտման վրա: Ժխտելով եզրերի ընդհանրությունը՝ հաստատում է հենց նրանց նմանությունը, նույնությունը: Այսպես. «Չվարկեցա այն խմբագիրներուն պես, որք օտարականին մը պոլիս գալն իմանալուն պես՝ վազելով անոր տունը կերթան բաժանորդ գրելու համար» (3, 14):

Հաճախ համեմատություններում, որպես համեմատյալ եզր վերցվում են պատմական ու դիցաբանական երեւույթներ:

Գ.Պարոնյանը «Պոտյոյ մը Պոլտ թաղերու մեջ» ստեղծագործությունում մերկացրել է որոշ «ազգայինների» անհոգությունը, անտարբերությունը ժողովրդի ծակատագրի, դպրոցների կործանման ու դաստիարակչական մակարդակի նկատմամբ: Նրանց փոխադարձ անվստահությունը, խառնակությունները երգիծել է ամենախիստ կերպով: Սիս այդպիսի համեմատություններից մեկը. «Ինչքան որ աշտարակը շինողներն իրարու լեզու չհասկնալու համար չկրցին աշտարակին շինությունն ավարտել, այնպես ալ ասոնք դեռ չհաջողեցան իրենց վարժարանին շինությունն ավարտել» (3, 168):

Ազգային ջոջ Գրիգոր Իմֆինճյանի քարոզչական գործունեությունը ծաղրում է՝ համեմատելով Դիոգինեսի կարասին հետ. «Ժողովուրդն, որ շատ անգամ կը խաբվի, սիրեց այս ազգասեր քարոզիչն, որուն բերանը Դիոգինեսի կարասին բերանին պես երբեմն հարավային կողմը, երբեմն ալ հյուսիս կողմը կը դառնար» (2, 181):

3. Պարոնյանը դիմել է համեմատության մի այլ տեսակի՝ զուգահեռականությանը: 1 Սա ներկայումս համեմատություն է, որն ըմբռնվում է մտքերի զարգացման միջոցով: Սրանք կազմվում են առանց նախադասություններով:

Երգիծաբանը խարզաբանում է Դովհաննես Տերոյենցի հասարակական արատավոր վարքագիծը, որ Դովհաննես Տերոյենց «պատվելիին վարդապետություններն հետեւյալներն ըլլալուն են» «Ժամանակին հարմարիլը փոքր մարդերու գործ է, մեծ մարդն այն է, որ գիտն ժամանակն իր հարմարիցնել. վասնզի հագուստը պարտավոր է մարդուս հարմարիլ եւ ոչ թե մարդս հագուստին» (50):

«Շատ մը խնդիրներ կան, որ անասուններու մեջ լուծված են եւ մարդերու մեջ դեռ վիճաբանություն տակ են»:

Լեզվի խնդիրը, օրինակի համար:

2 պիտի քննենք, թե ոչխարը գրաբար՝ կը խոսի, թե աշխարհաբար, թե գավառաբարբառներ ունի թե ոչ, թե ոչխարի լեզուն հնդիկ-եվրոպական է թե ո՛չ, ասոնք քննելու բնավ պետք չունիմ. վասնզի Բաղիշի մեջ ծնած ոչխարին լեզուն շատ աղել կը հասկնա այն ոչխարի, որու հայրենիքն է Սպանիան: մինչդեռ մշեցիի մը հայերենը չհասկնար Պոլսո հայն, որու լեզուն չհասկնար վանեցի հայն, որու լեզուն չհասկնար եւ այլն եւ այլն» (4, 402):

Վերջին պարբերության միտքը որեւէ դեր չի խաղում, այլ զուգահեռաբար բերվելով առաջինի հետ հանդես է գալիս որպես համեմատություն:

Մեծ երգիծաբանը ունի այնպիսի համեմատություններ, որոնք այնքան դիպուկ բնորոշումներ են, որ գրեթե աֆորիզմի դեր են կատարում: Այսպես. «Առանց կովու ամուսնությունը անլի կերակուրի կը նմանցեն խոհարարները» (1, 79): «Ինչպես առանց գործքի հավատքը մեռյալ է» (4, 470): «Նախանձոտ կանանց հետ ապրիլը կատուններու հետ խաղալու պես է, պանիր տված ժամանակը կը ճանկռտեն» (1, 103):

Օժտված լինելով պատկերավոր մտածողությամբ՝ Դ. Պարոնյանը ստեղծել է խիզախ ու նպատակասլաց, ինքնատիպ երգիծական համեմատություններ:

Сравнение в творчестве А. Пароняна

Н. Г. Хачатрян

Резюме

В представленной статье обсуждаются сравнения, встречающиеся в языке А. Пароняна. Автор при помощи сравнений анализирует общественные, бытовые негативные явления времени. Сравнения анализируются в структурном и сюжетном (содержательном) спектре. Сравнения, созданные А. Пароняном, имеют разнообразные формы проявления. Обсуждаются простые сравнения, которые выражены посредством союзов и их дополнений, а также просторные сравнения, которые расположены в форме подчинительной связи. Далее рассматриваются новые употребления сравнений в смысловом аспекте.

Анализируются также проявления сравнений, где одушевленное сравнивается с одушевленным, животное с человеком, одушевленное с неодушевленным. А. Паронян создал и такие сравнения, где сравниваются вещи (предметы), явления, действия, состояния.

Nune Khachatryan

SUMMARY

In the given article the author discusses the similes which we can meet in the language of A. Paronian. A. Paronian stigmatizes negative social occurrences and conditions of life with the aid of similes. The author analyzes the similes in their structural and subject aspect. The similes, created by A. Paronian, have various forms. The simple similes, which are expressed by conjunctions, and wide similes, which are arranged in the form of subordinating connection are also discussed in the article. Then the author touches upon the new use of similes. He analyses such displays of similes where an animated object is compared with the other animated one, an animal is compared with a man and an animated object is compared with inanimate one. A. Paronian created similes in which he compares things, phenomena, actions and states.

In the works by A. Paronian we also meet the similes which are accompanied by other stylistic methods for the solution of difficult problems of stilization.

**ՀԱՅԿ ԽԱՀԱՏՐՅԱՆԻ «ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ԹՈՒՂԹԸ»
ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ՈՇԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ**

Ը.Պ. ՍԱՂՅԱՆ

XX դարի հայ պատմավիպասանության ճշանավոր դեմքերից է Հ. Խաչատրյանը: «Գրիգոր Մագիստրոսի վերջին թուղթը» պատմավեպը, որը լույս է տեսել 1999թ., նրա կենդանության օրոք տպագրված վերջին երկն է:

Նկարագրելով 11-րդ դարում Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանը և թուրքական ու բյուզանդական ճնշումներից թուլացող Հայաստանը՝ հեղինակը երկի հիմքում դրել է Գրիգոր Մագիստրոսի կերպարը, որը քայլ առ քայլ բացահայտվում է իր իմաստասիրական որոնումների ու խորհրդածությունների ոլորտում: Ինչպես իր նախորդ պատմավեպերում, այստեղ էլ հեղինակը գործածել է պատմական ժամանակաշրջանը կերտող լեզվաոճական հարուստ համակարգ: Սրա մաս կազմող պատկերավորման միջոցներից փոխաբերությունների քննությանն է նվիրված սույն հոդվածը:

Փոխաբերությունը¹ առարկաների կամ երևույթների նմանության հիման վրա մի բառի կամ արտահայտության փոխարեն այլ բառի կամ արտահայտության գործածությունն է: Իբրև գեղարվեստական խոսքի անխուսափելի տարր՝ փոխաբերությունը նպաստում է ոճի հարստությանն ու արտահայտչականությանը: Հ. Խաչատրյանի ճշված երկը փոխաբերությունների, ինչպես նաև պատկերավորման այլ միջոցների առատ գործածությամբ աչքի չի ընկնում, սակայն եղած փաստերն էլ բավականին գունագեղ ու ինքնատիպ են: Քննարկենք դրանցից որոշները:

Ազոխ բառը գործածված է *ոչ հասուն* իմաստով. «Գագիկ արքան հաշիվ չէր տալիս իր ոչ մի սխալ քայլի համար: Նրա խելքը *ազոխ* էր» [3, 231]: *Խեղկատակություն* բառը գործածված է *անլուրջ արարք* իմաստով. «Դա պատմական ամոթալի *խեղկատակություն* էր: Հայազգի կայսրը իրեն չպատկանող հայկական հողերը խոստանում է նվիրել հայ իշխան Դավթին՝ հուսալով, որ բախտի անիվը մի տասնամյակի պտույտ էլ չկատարած, այդ

.....
1. Լեզվաբանության մեջ փոխաբերությունն ընդունվում է նաև լայն իմաստով, այդ դեպքում նրա տեսակներն են համարվում փոխաբերությունը, փոխանունությունը, համըմբոնումը, շրջասույթը և այլն (տե՛ս 1, 173, 2, 37): Թվագրված գրականությունը տե՛ս վերջում:

հողերը նորից կանգնեն Բյուզանդիային»[3,13]: Նշված փոխաբերությունը գործածելով հեղինակային խոսքում՝ Հ. Խաչատրյանն իր վերաբերմունքն է տալիս տվյալ պատմական իրադարձության հանդեպ՝ հեղինակային խոսքը դարձնելով անմիջական:

Կացնահարել բառը գործածված է *վճասել* իմաստով՝ միջնադարյան Հայաստանում մասնատված թագավորությունների վնասակար ազդեցությունը նշելու համար: Այս կառույցում միասնական պետությունը դիտարկվում է իբրև մեկ բուն ունեցող ծառ՝ ի դեմս Բագրատունիների, և այդ միասնականության դեմ տարվող ամեն մի պայքար դիտարկվում է իբրև կացնով այդ բունը վնասելու երևույթ. «Հաճախ փոքրերը հավակնել են մեծ արքաների թագերին, *կացնահարել* Բագրատունյաց տոհմածառի բունը» [3,43]:

Կտցահարել բառը գործածված է *ասպատակել, նվաճել* իմաստներով. «Լոռու թագավորիկը դա համարեց բարեպատեն առիթ և սկսեց *կտցահարել* Գազիկի թագավորության արևելյան եզրերը՝ Ուտիքի մի քանի ամրոցներ կցելով իր թագավորությանը»[3,43]: Նշված նախադասության մեջ նվաճելու երևույթը *կտցահարել* բառով ներկայացնելով՝ հեղինակն իր արհամարհական վերաբերմունքն է արտահայտում միասնական պետականության դեմ պայքարող Դավիթ Անհողիճի վերաբերյալ՝ նրան որակելով իբրև թռչուն, իսկ նրա իրականացրած ռազմական գործողությունները՝ իբրև թռչունի անգոր ու աննշան կտցահարում: Կառույցին արհամարհական երանգ է տալիս նաև *թագավորիկ* բառը, որը ևս ընդգծում է Դավիթ Անհողիճի տիրույթների փոքրությունը: Հ. Խաչատրյանը բացատրական բառարաններում առկա *թագավորիկ* (մասուր) բառի համար ստեղծել է իմաստային նորաբանություն², իսկ *արքայիկ* բառի համար՝ հոմանշային տարբերակ՝ տեքստին տալով լուրատիպ երանգ:

Հարբած բառը գործածված է *ոչ կանոնավոր, ոչ բնական* իմաստներով. «Քնքշակերտ շենքերի ճակատներն աչրող բազմաբոց լուսատուները Անիի գիշերները դարձրել են *հարբած* ցերեկներ»[3,32]:

Այստեղ հեղինակին հաջողվել է հազարավոր կանթեղների բեկբեկուն լույսերի առաջացրած խաղի տեսքը տեսանելի դարձնել՝ դրանք հարբած

2. Համեմատված է հետևյալ բառարանների հետ՝ ա)Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վնեստիկ, 1836-37թ.թ., 2հ., վերահրատ. 1979-81թ.թ., Երևանի պետ. համ-ի հրատ., բ)Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, վերահրատ., 4հ., Եր., 1971-80թ.թ., գ) Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, 2հ., Եր., 1976թ., դ) Հայկական խՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան, 4հ., Եր., 1969-81թ.թ., ե)Հ. Բաքսեղյան, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական տեքստիմաբանական բառարան, Եր., 1973թ.:

մարդու ոչ սահուն քայլքի հետ համեմատելով: Այստեղ նաև ընդգծվում է ասեն գիշեր հազարավոր կանթեղներով քաղաքը լուսավորելու ոչ բնական, վտանգավոր լինելը:

Շաղախվել բառը գործածված է *առաջանալ, սերվել* իմաստներով՝ պատկերավոր դարձնելով տարբեր ցեղախմբերից ու տներից տոհմերի կերտման նկարագրությունը. «Պահլավունիների տոհմը միայն հայկյաններից է *շաղախվել*» [3, 27]:

Քոթոթ բառը գործածելով *զգուշացնող երևույթ* իմաստով՝ հեղինակը հետաքրքիր թաքնված համեմատություն է կատարել, որտեղ աշխարհի վերջը՝ որպես հզոր ու վտանգավոր երևույթ, համեմատվում է արքի հետ, իսկ նրա նախանշանները՝ հաճախակի կրկնվող երկրաշարժերը, համեմատվում են քոթոթների հետ: Այս հետաքրքիր կառույցում մանուկյան հիմքը քոթոթների շարժում ու միշտ իրենց մորից առաջ ընկնելն է. «Հակառակի պես սկսեցին իրար հաջորդել աննշան երկրաշարժերը, որոնց համարեցին աշխարհակործան մեծ շարժի առջևից վազող *քոթոթներ*» [3, 6]:

Ինչպես երևում է վերը նշված օրինակներից, Հ. Խաչատրյանի գործածած փոխաբերություններում կան բառային և խորքային (հասկացվում են տվյալ իրադրության մեջ) տեսակները, որոնք ինքնատիպ կիրառությամբ հետաքրքիր են դարձնում պատմական ժամանակաշրջանի կերտումը:

Հ. Խաչատրյանի լեզվի ոճական առանձնահատկություններից է նաև մեկ կամ նրան հարակից մի քանի նախադասություններում երկու և ավելի փոխաբերությունների գործածությունը, որը ինչ-որ տեղ մոտենում է այլաբանությանը: Հետևյալ նախադասության մեջ *աղվես* և *փիղ* կենդանիների օրինակով ներկայացվում է ռուս- բյուզանդական կապը: 10-րդ դարում Ռուսաստանում քրիստոնեությունը տարածելիս բյուզանդական կայսրը նպատակ ուներ կրոնի հետ բյուզանդական մշակույթ և մտածելակերպ ներարկել ռուս մարդու մեջ: Սակայն տարածքով ու բնակչությամբ հզոր Ռուսաստանում նրա ծրագիրն անհաջողության է մատնվում. «Իրավ է՝ հավատացյալ ռուսների համար Կոստանդնուպոլիսը դարձավ սրբազան քաղաք: Բայց միայն այդքանը: Բյուզանդական *աղվեսը* չէր կարող ռուսական *փղի* քթից բռնել ու քարշ տալ իր հետևից» [3, 14]:

Հետևյալ օրինակում *դարպաս* բառը գործածվում է Գրիգոր Մագիստրոսի խոսքում՝ ավելի դիպուկ ներկայացնելու համար հայերի դերը Արևելքի հրոսակներից Բյուզանդիան պաշտպանելու համար. «-Կա՛յսրդ Մոնոմախոս, պատմությունը չի ների քեզ. վերացնելով հայոց թագավորությունը՝ դու գործում ես այնպիսի սխալ, ինչպիսին մինչև հիմա չի գործել ոչ մի խաչադրոշ տիրակալ: Հայոց աշխարհը առաջին և ամենահուսալի *դարպասն* է թուրքերի

ճանապարհը փակելու համար: Կրճակահան մի՛ արա այդ *դարպասը*, մի՛ հանիր այդ *դարպասի սողնակը* »[3,253]:

Նման օրինակների կիրառությունը հարստացնում է Հ. Խաչատրյանի երկերի լեզուն և դրանք արժեքավորում գալիք սերունդների համար:

ԹՎԱԳՐՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Վ.Առաքելյան,Ա.Խաչատրյան,Ս.Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, I հատոր,Երևան,1979թ.:
- 2.Օ. Բաբայան, Փոխարեությունը արդի հայերենում, Երևան, 1998թ.:
- 3.Հ. Խաչատրյան, Գրիգոր Մագիստրոսի վերջին թուղթը, Երևան,1999թ.:

НЕКОТОРЫЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА ГАЙКА ХАЧАТРИАНА „ПОСЛЕДНЕЕ ПИСЬМО ГРИГОРА МАГИСТРОСА,,

Շ.Ս. Տադյան

Резюме

В историческом романе Гайка Хачатряна „Последнее письмо Григора Магистроса,, метафоры использованы умеренно и выделяются выраженной выразительностью и своеобразием.

SOME STYLISTIC PECULIARITIES IN HAIK KHACHATRIAN'S HISTORIC NOVEL „GRIGOR MAGISTROS'S LAST LETTER,,

Sh. P. SAGIYAN

Summary

Metaphors in Haik Khachatrian's historic novel „Grigor Magistros's last letter” are used moderate and have a particular and characteristic expression.

Այո՛, պատերազմի փոշոտ ճամփաներով անցած երիտասարդը խորապես ցանկանում էր «Քլոմեյ» աշխարհը պատերազմի հիվանդությունից, և բժշկի սրտացավությամբ, որ ցանկանում է իր հիվանդին ժամ առաջ փրկել կործանումից, վերցրեց գրիչը և ստեղծագործեց: Ստեղծեց սիրո, երազանքների ու մարդկային մասին բանաստեղծություններ, որոնք ամփոփվեցին բանաստեղծական երեք ժողովածուներում «Երգեր», «Գետակ», «Կարոտի երգ» վերնագրերով:

Եշմարտության դեմ չնեղանչելու միտումով ասենք, որ չափածոն Մ. Սարգսյանի տարերքը չէր: «Կյանքը կրակի տակ» վեպը դարձավ ոչ միայն Մ. Սարգսյանի, այլև մեր գրականության նվաճումներից մեկը:

Նա, նորագույն շրջանի շատ գրողների նման, իր մկրտությունը ստացավ Զայրենական մեծ պատերազմում և պատահական չէ, որ նրա ստեղծագործական կյանքում պատերազմը շարունակվեց տասնամյակներ: Զայտնի գրող Սերգեյ Բարուզդինի պես նա էլ կարող է ասել. «Պատերազմը ինձ կենսագրություն տվեց, իսկ առանց կենսագրության իսկական գրող չի լինում»: Նախկին ԽՍՀՄ քաղաքացու հայրենասիրությունը, նրա հոգեկան ուժերի վերելքը, նրա մեջ ամրապլած վսեմ հատկությունների հայտնաբերումը, բնականաբար, դարձավ գրականության հիմնական բովանդակությունը:

Գրականության զարգացման բոլոր փուլերում, ժամրային առումով տիրական է վեպը, որը յուրովի կամուրջ է հին ու նոր ժամանակների միջև:

XX դարի անվանի վիպասաններից մեկը՝ Զ. Այթմատովը, գրել է. «Քանի գնում, ավելի ու ավելի ենք համոզվում, որ վեպը մնում է գեղարվեստական արձակի գլխավոր, առավել զարգացած ու հասուն ձևը, առաջատար ժանրը: Առայժմ գրողները դեռ չեն հայտնագործել վեպից ավելի նշանակալից որևէ այլ ձև: Ճիշտ է, փորձեր են արվում միախյուսելու դրաման, արձակն ու բանաստեղծությունը, բայց փորձերից այն կողմ դրանք չեն անցնում: Ընթերցողների բազմաթիվ սերունդների մեջ մշակված պահանջներին համապատասխանող կատարյալ ստեղծագործությունը կրկին ու կրկին մնում է վեպը»:

(Ս. Արզումանյան «Սովետահայ վեպը» հատոր 3)

Զարց է ծագում ինչու՞ վեպը: Քանի որ հասարակության ներքին շարժումը հետազոտելու և ժամանակակիցների հոգեբանությունը բացահայտելու, ժողովրդի կյանքի, նպատակների, նրան բնորոշ մտածողության ու լեզվի բազմակողմանի դրսևորման համար արձակն ընդհանրապես (վեպը մասնավորապես) ունի բացառիկ նշանակություն: Վեպը ծավալուն ստեղծագործություն է կյանքի այս կամ այն հատվածի մասին, որը հեղինակը գրում է՝ հենվելով իր կենսագրական տպավորությունների վրա:

Զայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ գրողները և՛ հայրենիքում, և սփյուռքում գրչով ու արյունով մարտի ելան ֆաշիստական հորդանքների դեմ: Նրանցից շատերն ընկան պատերազմում, շատերն էլ վերադառնալով՝ լծվեցին խաղաղ աշխատանքի՝ շարունակելով իրենց ներդրումը հայրենական գրականության պատմության մեջ:

Զայրենիքի կանչով պատերազմի առաջին իսկ օրից Մ.Սարգսյանը հագավ ռաճակաճակ համազգեստ և մտավ պատերազմական առօրյա: Ամենիցաճակ շփումը ռազմաճակատին և շփումը բազմազգ հերոսների հետ, նրանց հոգեբանությունը մոտիկից ճանաչելը կենսական առատ մյուս եղան գրողի համար, որը կերտեց պատերազմական քննադատական իր հրաշալի ստեղծագործությունները:

Բոլոր մեջերսներն արված են Մ. Սարգսյանի « Ընթերցողներ » հատոր I գրքից:

և 1942–45 թվականներին մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, վարել հրածգային վաշտի հրամանատարի, գումարտակի հրամանատարի պաշտոնները, պարգևատրվել Հայրենական պատերազմի I և II աստիճանի շքանշաններով և բազմաթիվ մեդալներով:

Գերադասական շարժումը անընդհատ պրոցես է՝ վերելքներով և վայրէջքներով, կանգառներով ու նահանջներով: Նա ուղեկցում է մարդկությանը՝ միաժամանակ տալով նրան իր լույսն ու ջերմությունը, դառնալով նրա իդեալների, տվայտանքների ու երազների մարմնացումը:

Պատերազմը մարդկության հիշողությունն է, մարդկային հասարակության կենսագրության մի զգալի մասը: Եվ, չնայած փակվել է այդ էջը, գրող արվեստագետն այդ հիշողությունն արթնացնում է յուրովի, դառնում իր հասարակության կենսագիրը, նրա այդ «փակված էջերի» վերծանողը:

Եհշտ է, Մ.Սարգսյանը իր ստեղծագործական ուղին սկսել է պոեզիայով, հետագայում՝ իրար են հաջորդել արձակ և չափածո գործերը: Բոլորովին չխուճացնելով չափածոյում նրա ծանրակշիռ ներդրումը, ընդգծենք, որ, այնուամենայնիվ, նրա տարերքը արձակն է: Այդ է խառնամուղ, որ նրա բեղուն գրիչը այսօր հայ ընթերցողի սեղանին է դրել բազմաթիվ գրքեր, որոնց մեջ իր ծանրակշիռ տեղն է զբաղեցնում փպագրությունը, որոնցով էլ նա գրավեց իր հաստատուն և ուրույն տեղը հայ արձակի պատմության մեջ:

Մ.Սարգսյանի արդյունավետ գրական գործունեությունը կապված է հետպատերազմյան էտապի հետ: Նրա «Կյանքը կրակի տակ», «Ճակատագրով դատապարտվածներ», «Բարև, բարի արև», «Խաղաղություն պատերազմից առաջ», «Զմակարդվող արյուն», «Քաջ նագար», «Գրիգոր Նարեկացի», «Խաչված քաղաքը», «Դարավերջի հայը» դարձան ընթերցողների սիրելի գրքերը, որոնց մեջ նրանք գտան իրենց բազում հարցերի պատասխանները:

«Կյանքը կրակի տակ» վեպը մեր արձակի նվաճումներից է, ռազմի սոսկալի ճամփաներով անցած, դաժան պատերազմի ահարկու դեմքը տեսած զինվորների ապրումների, հույզերի ու սիրո անկեղծ պատում՝ օրագրի ձևով:

Կյանքի սերն է Մ.Սարգսյանի «Կյանքը կրակի տակ» վեպի առանցքը: Սերը հայրենիքի, մարդու ու բարու նկատմամբ: Այդ սերը նրան դրդեց անհուճկոքն ատել թշնամուն, ատել պատերազմի սև դեմքն ու ավելի ջերմ գնահատել մարդուն և պաշտպանել ի վերուստ նրան տրված սիրելու, արարելու, ապրելու իրավունքը:

«Մ. Սարգսյանը իր սրտառույն ու ցասումով լի խոսքն ուղղում է զայրացուցիչ անարդարությունների, մարդկային արժանապատվության, ստորացման դեմ ու իր երկը հնչեցնում, որպես հիմն՝ հայրենասեր ու անդուլ ժողովրդի, հայրենիքի հասցեին», - այսպես է արտահայտվել վեպի մասին Սևակ Արզումանյանը:

Օրվա իրադարձությունների նկարագրությունը իր՝ ականատեսի լեզվով գեղեցիկ ձև է և հուսալի մեցուկ հեղինակի համար՝ բնականորեն գործողությունների ընթացքը առաջ տանելու համար:

1964 թ. Սոֆիայում լույս ընծայվող «Երևան» թերթում (6 մարտի) Թորոս Թորանյանը իրավացիորեն նկատել է. «Շատ է գրված Հայրենական մեծ պատերազմի մասին: Ու տակալվին շատ ալ պիտի գրվի այդ հերոսական օրերու մասին, երբ Սովետական ժողովուրդները ճակատի վրա ու թիկունքի մեջ իրենց գերմարդկային ճիգերը լարելով՝ ճակատեցան ամենակատարելագործված զենքերով զինված ֆաշիզմի դեմ ու հաղթեցին... Սեր սերունդին ավագ պարտականություն է Մ.Սարգսյանին հետ սպանել պատերազմը»:

Իսկ Համո Սահյանը Մ.Սարգսյանի արձակ գործերի անդրանիկ ժողովածուի մասին գրել է. «Նրանք՝ այդ արվեստագետները, առանց որևէ կամայականության, մաքրագործելով իրենց մարտնչի և հոգու կենսագրությունը, թողնելով միայն անհրաժեշտն ու անխուսափելին, դարձնում են գիրք, որն ապրում է ուրույն մի կյանքով և միաժամանակ դառնում է հեղինակի երկրորդ կյանքը»: («Գրական թերթ» 2. IV. 1964)

Օրագրային ձևը խոստովանության պատումային ձև է, իսկ «Կյանքը կրակի տակ» խորագիրը վեպի էությունը ստույգ արտահայտող դարձվածք է: Այդ օրագիրը կռվող

զինվորի հոգու և սրտի պատմությունն է, վտանգված երիտասարդ կյանքերի պատմությունը, որոնք գտնվում էին պատերազմի բոցեղեն կրակների տակ: Ահա վեպի պարզություններից մեկը, որի մեջ ասես ամբողջ պատերազմն է խտացված:

- Իմ սերունդի ուղին դաժան, բայց հերոսական եղավ: Իմ սերնդակիցները այս հայրերն են: Սակայն ավելի շուտ պատմություն են նրանք՝ եղբայրական գերեզմաններ աղբյուր հուշարձաններ, ետմահու՝ հերոսներ, ետմահու լեհինյան մրցանակի լաուրեատներ, ետմահու արդարացված «մեղավորներ» և վերջապես յուրաքանչյուր տան մեջ մեծացրած և սրբացրած լուսանկարներ, քան հայրեր: (էջ 161 – 162)

«Կյանքը կրակի տակ» վեպը իր քնարական շնչով և ռեալիստական բնույթով դրվատանքի արժանացավ անվանի գրականագետների և գրողների կողմից: Վեպի մասին հիմնական գնահատականներ տվեցին անվանի գրողներ և գրականագետներ Դանիա Սահյանը, Ս. Սարիսյանը, Ս. Արզումանյանը, Վ. Ամանյանը, Մկ. Արմենը, Ա. Եղիազարյանը Դր. Թամրազյանը, Սերո Խանգադյանը: Կիմ Աղաբեկյանը գրել է. «Կռվող զինվորի օրագիրը տոսկ հուշերը փրկելու նպատակ չի հետապնդում: Մ. Սարգսյանը երկյուղածությամբ կատարում է գրող – քաղաքացու պարտականությունը, ընկերների հիշատակի առջև ունեցած իր պարտքը: Պարտքի այդ զգացումը գրողի ներաշխարհում խլրտացող ասելիքն է՝ շաղախված սպիներով պատած վերքերի ու կորուստների մշտատև ցավին» («Գարուն», N 2, 1980 թ.)

«Կյանքը կրակի տակ» վեպը բարձրարժեք է ամենից առաջ նրանով, որ հերոսների հոգեբանությունը կերտված է բնական, հավաստի շտրիխներով, որն ավելի գրավիչ ու կենսահաստատ է դարձնում երկը:

Ահա մեկիկ-մեկիկ բացում ենք զինվորի օրագրի էջերը, որոնք խուճացած են ու հին, գուցե պակաս էջեր էլ կան այնտեղ, սակայն, ինչպես խոստովանում է հեղինակը՝ «ինձ համար խոսում և կենդանի է կինոժապավենի պես, որի վրա ես տեսնում եմ իմ ընկերներ-րին և ինձ՝ առանց գրիմի, առանց ավելորդ պայմանականության»:

Նորագույն շրջանի հայ վեպի խոշոր գիտակ, ակադեմիկոս Ս. Արզումանյանը նշում է. «Այս մեթոդով է նա կերտում իր հերոսներին, որոնց կարճատև կյանքից օրագրի փոշեպատ ու տեղ-տեղ արյունոտ տողերի արանքում մնացած դրվագները շատ բան են մրմնջում, շատ բան են հուշում»: (Սովետահայ վեպը, հատոր III, էջ 123)

Կարողում ես գիրքը և թվում է, թե սովորական, զինվորական առօրյա է, արտասովոր ոչինչ չկա, սակայն հենց այդ սովորականի մեջ է գրողը հայտնաբերում գեղեցիկն ու հերոսականը, քնարականն ու լուսավորը: Սարգսյանի հերոսները այն երիտասարդներն են, որոնց հետ նա գնացել է ռազմական ուսումնարան, ապա՝ ուղարկվել առաջավոր գիծ: Անտարակույս, պատերազմն ամենամանր իրադրությունն է, մարդուն, ընկերոջը, բարեկամին ճանաչելու ամենամեծ փորձարանը, որից ոչ բոլորն են պատվով դուրս գալիս: Դոստ է մշտահողով ժամանակը, անցնում են տարիները, սպիանում են վերքերը, բայց հաճախ է պատահում, որ ցավում են այդ սպիացած վերքերը: Մ. Սարգսյանը տեղ-ծեց պատերազմին մասնակցած ու իր սիրամեծով անմահացած սերնդի ասքը, այն սերունդի, որի համար հայրենիքը սկսվում է մանկության օրորոցից, հայրենի տնից ու եզերքից ու ձգվում է մինչև Կանչալասկա ու Միջին Ասիա, Կալինինգրադ ու Դրին...

Ահա 18-ամյա պատանիները ճանապարհում են Մամգլիխ՝ ռազմական ուսումնարան: Բոլորն էլ սիրահարված, բոլորն էլ տոգորված լուսե երազանքներով: Մնում է միայն մեկը՝ պատմաբան Դայկը: Նա պիտանի չէր ռազմաճակատում ծառայելու համար, որով հետև փոքր ժամանակ ընկել էր ծառից, թևը կտրտել և դաստակը ծուռ է աճել: Նրան ոչ մեկը չի նախանձում (հասակն էր այդպիսին), տղայական ինքնագոհությամբ ճանապարհվում են, միայն Օմիկը կատակում է:

- Բախտավոր պատմաբան, բայց աղջիկների հետ սիրային պատմություններ չսարքես, բախտավոր ...

Այս կատակի մեջ ավելի շատ անբախտություն և խղճահարություն կար ...

Դեղինակի պատումը անկեղծ է, զգացմունքային, պատկերները շաղախված են բնաշխարհի գեղեցկություններով և տեղի հումորով: Դեռևս «անհոգ» տղաները սիրահարական նամակներ են գրում կամ «ընդդիմանում» բեղերը թրաշելուն:

Մեկը մյուսի հետևից «Ներկայանում» են հերոսները. Օտար Սատիաշվին, Սիփավոյ, Վահանը, Ֆյոդոր Վոլկովը, Գրիգայը, Աբրահամը, գումարտակի հրամանատար Սպլինկովը, Իվան Մեդվեդը ...

Եվ Մանգլիսում, և՛ ռազմաճակատում դասակը ինտերնացիոնալ է. հայը, ռուսը, լիտվացի միասին են գործում, վիրավորվում, մահանջում, հաղթում կամ ... սպանվում:

Մ.Սարգսյանի ոճը ունի մի առանձնահատկություն, մա հաճախ է դիմում հին ու նոր հուշերին և վարպետորեն դրանցից առանձնացնում էականն ու գլխավորը:

Վեպի կենտրոնական դեմքը հեղինակն է, որը ռազմական գործողությունների ակտիվ մասնակիցն է, ակամատեսը և, իհարկե, պատմողը: Ռազմական ուսումնարանի պատմիչների թեման աղջիկներն են: Ինքը՝ գրողը, պատմում է իր «սերերի» մասին, տղայական հանփշտակվածությունը նրան թեքում է մեկ դեպի Նազիկը, մեկ՝ Սոֆիկը, մեկ՝ Նոնոն կամ Լիլիթը... Պատանու անհաստատ համակարգն ու հույզերը տարակուսանք են առաջացնում հենց իր մեջ. «Համա՛ թե սիրահար եմ... Վախենում եմ իմ թուլությունից, չափեմից առաջ ոչ թե Նազիկին, այլ իմ երազներին դավաճանելուց, որոնք մինչև այսօր, մինչև Նոնոն մաքուր, խնամքով կրել եմ հոգուս մեջ: Գեղեցկությամբ սպառազեն ուսում եկել, խառնվել է Նազիկին և քիչ է մնում դուրս մղի նրան իր օրինական տեղից: Ի՞նչ խոսքով՝ կորցրել եմ գլուխս: Նազիկի փոխարեն գտել Նոնոյի չաչերը...»: (էջ 174)

Պարզ է, որ երիտասարդ տղան հույզերի հորձանուսում չի իմանում հավատարիմ մնա՝ իր առաջին սիրուն, թե՛ Նոնոյի շփոթեցնող հայացքի գերին դառնա: Մինչև ռազմաճակատ մեկնելը ուսումնարանի սաները արդեն զգում են, որ պատերազմը չարիք է: Ահա կոմիսարին հարց է տալիս Ֆ.Վոլկովը, անհանգստացած է, տալից այլևս նամակ չի ստանում, քանի որ իր ծննդավայրը՝ Կալաչը, վերցրել են գերմանացիները: Գրիգայը՝ նրա մտերիմ ընկերը, վկայում է, որ գիշերները չի քնում, երբեմնի կենսախիճը և ուրախ Վոլկովը նույնիսկ հեկեկում է. «Այնտեղ թշնամու ձեռքին են նրա ամբողջ ընտանիքը՝ մայր, բույր, հարսնացու, այնտեղ՝ ֆաշիստական սվաստիկայի տակ կառվում է նրա հայրենի տունը, մանկությունն ու պատանեկությունը»: (էջ 177):

Վոլկովին չկարողացան համոզել, որ լավ կլինի ռազմաճակատ մեկնի սպայական ուսուցիչներով, մա փախավ, բռնվեց. «Վոլկովին դատեցին. զինվորական տրիբունալը նրան դատապարտել էր ութ տարվա ազատազրկման, սակայն Վոլկովը պետք է մեղքը կանխել՝ կռվելով տուգանային գումարտակի կազմում: Դատապարտյալը տրիբունալին շնորհակալություն էր հայտնիք և գոհ հեռացել դահլիճից»: (էջ 179)

Վոլկովը մեկն է այն բազմաթիվ զինվորներից, որոնք ռազմի դաշտ են նետվել եռակի վրեժով ու ատելությամբ՝ ազատագրելու իրենց գերված հողը, ընտանիքը:

Պատերազմի մասին գրելով՝ հեղինակը ժխտում է պատերազմը: Սա ոչ թե վեպ է գրվի ու պատերազմի մասին, այլ խաղաղության ու բարության կոչ է, մարդկայինի և ասպրելու իրավունքի աներկբա մի հայտարարություն՝ թաթախված քնարական, պայծառ վեպությամբ:

Ռազմաճակատի գիծը դեռ հեռու է, սակայն պատերազմի աղետներն իրենց զգացնել են տալիս՝ հանկարծամահ է եղել զորացրված մի վրացի զինվոր:

Հեղինակն արդեն ունի իր կարծիքը պատերազմի մասին. «Պատերազմն ավերում է մարդկանց, որբացնում ընտանիքներ, երեխաներ, մայրեր, նրա ահռելի ուրվականը չղջում է ամենուր»: (էջ 182)

Կատակներով, անհոգ պատմություններով, սերերով լի պատանեկությունը տեղի է տալիս. երիտասարդ սպաները հրաժեշտ են տալիս Մանգլիսին բնավ չմտածելով մահվան մասին. «Տառիկս միշտ ասում էր. «Ջահելությունը քահլան ձի է: Դար ու փոս չի հարցնում, թռչում է ...»: Զգում են նրա խոսքերի ճշմարտությունը: Գնում ենք ռազմաճակատ, սակայն տասնուութ-տասինինը տարեկան նորընծա սպաները երազում են ապագայի, կյանքի, սիրո մասին, բայց մահվան մասին՝ երբեք »: (էջ 187)

Գնում են երիտասարդները ռազմաճակատ: Գնում են բյուրավոր իրենց հասակակիցներին հետ, իսկ առջևում մահն ու հերոսությունը խառնված են իրար: Ռ՝վ կենդանի կմնա, ռ՝վ կսպանվի: Ոչ ոք չգիտի: Ավելի ճիշտ՝ ռ՝վ չգիտի սպանվի: Դա էլ չգիտեն: Պատերազմ է, ռ՝վ գիտե՛ ինչ է սպանվում իրեն: Իսկ օրագրում Սիբայել-հեղինակը անկեղ-

ծությամբ գրի է առնում... «Դուր չի գալիս զոհվել բառը: Ինչու՞ զոհվել, երբ աշխարհն այնքան լավ է, երբ կան Նազիկն ու Նոնոն, երբ ես ջախել եմ. «կանաչ-կարմիր», ինչպես ասում էր տատս: «Կլեզվեմ մահի դեմ, թշնամու դեմ, չէ՞ որ ես զինված եմ ոչ միայն զենքով, այլև սիրով, կյանքով, երազներով, « կանաչ-կարմիրով »... Կմեռնեմ, բայց չեմ զոհվի ...»: (էջ 188)

Հմտորեն է նկարագրված ռազմաճակատը: Նրա անհանգիստ, տաք շնչառությունը զգացվում է. ճակատ մեկնող շարասյուներ, տանկեր, ֆուրգոններ, վիրավոր մարտիկներ, գերիների խմբեր:

«Ռազմաճակատը մոտ է: Նրա ագահ երախը կլանում է շարասյուն շարասյան հետևից և աղաղվ, ծանելով դուրս է մղում երկաթե կտրտանք, սպանված և ջախջախված մարդիկ և ամենից շատ սպանված երազանքներ ...

Ռազմաճակատը՝ մի հրեշային մատաղաց ...» (էջ 189)

Զինվորներն ու սպաները շարժվում են դեպի առաջավոր գիծ: Արկերի շառալ, զնդացիրների և ավտոմատների արճեն տեղատարափ, ականների պայթյուն: Երիտասարդ հերոսը տեսնում է ամենագարիուրելին տեսնում է, թե ինչպես են սպանում մարդուն: Իսկ երբ կարճ ժամանակով լուռ են հրամաններն ու զնդացիրները, տղաներն աղմկում են, ծիծաղում, կատակում.

«Սեր, ծիծաղ և դիակներ...

Կյանք ու մահ խառնվել են իրար»... (էջ 194)

Բնակարանաբար, երիտասարդ հերոսը հեշտությամբ չի ընտելանում «կռվի օրենքներին»: Եթե ճիշտ է Սիլվա Կապուտիկյանի այն խոսքը, որ «բանաստեղծությունը հոգու օրագիրն է», ապա այն կարող ենք մի քիչ ձևափոխել և ասել, որ «Կյանքը կռակի տակ» վեպը Մ.Սարգսյանի հոգու օրագիրն է, ուր նա դժգոհում է ինքն իրենից». «Բայց դու ինչու՞ այդպես դժվար ես ընտելանում ճակատի օրենքներին, սիրտ իմ: Լսիր բանականությանը, սիրելիս, ապա թե ոչ մենք կլովենք քեզ հետ և գուցե խռովենք ...»:

Կյանքի և մահվան խոր հակադրություն ստեղծելով՝ ամբողջացնում է ռազմաճակատի տեսարան. պատկերը: Հեղինակը բնական մանրամասներով նկարագրում է, ոչ զգիտես, պտելություն կա՞ մրա մեջ դեպի գերմանացի զինվորը, թե՞ չէ: Իսկ սե՞ր: Ինչպես կարող է լինել: Միայն կարողացել հետո ես մտորում, որ և խորհրդային զինվորներին, և գերմանացի զինվորների համար կա մեկ ընդհանուր թշնամի՝ ֆաշիզմը, որը մաս տվյալ դեպքում պատերազմ հրահրողն է: Պատերազմն ու ֆաշիզմը միանում, դառնում են մեկ ատելի կերպար: Գրողն այսպես է նկարագրում գերմանացի զինվորին.

«...Հազիվ 20-22 տարեկան լինի: Գլխաքաջ է, զանգուրները թափվել են լայն ճակատին: զեղեցիկ է անիծվածը: Ատրճամակն ընկնում է մրա ձեռքից, և մա դեմքը շրջում է դեպի պատը: Դժվար է բաց աչքով մահ ընդունելը»:

Հասկանալի է բնական են 18-ամյա երիտասարդի մտորումները. չէ՞ որ նա մոր և մտել կռվի մեջ, դեռ չի հասցրել կոպտանալ ջախել սիրտը, զգացմունքները: Դրա համար կապավոր Սերգելը, տեսնելով մրա զգացմունքների գեղունը, իսկ հետո՝ կռվելը, քացականջում է. «Այ, այդպես, թե չէ կարծում էի ձեր սրտի մեջ մի փուռը ծաղիկ է դրել ված...»:

Մ.Սարգսյանը իր երկը կառուցել է պատերազմող երկու կողմերի բախման շուրջը սակայն երկուն, կարծես, այդ բախումը տրվել է ի միջալոց, քանի որ պատումի մեջ ավելի շատ տեղ են բռնում անհատականացված կերպարները, հուշ-ապպրոմները բնության տեսարանները: Չնայած նահատակվում են հերոսներից շատերը, սակայն գրողը չի ժխտում կյանքը, այլ ընդհակառակը, պնդում է, որ մարդը անհանում է ֆիզիկապես, և հենց այդ մահվան մեջ է տեսնում կյանքի անմահությունը, ժողովրդի ազատագրությունը:

Խորամտոր մի տեսակ դարձել էր զինվորի II տունը, ուր ապրում, գործում, անձնահանում են հերոսները՝ իրենց մահով անմահանալով: Վեպում մի առանձին նրբություն է նկերտված բնության տեսարանները, որոնք ծառայում են վեպի հիմնական գաղափարին՝ պատերազմը չարիք է, պատերազմը դժբախտություն է և խեղված ճակատագիր: Ու՞ր են երեկվա բարի, աշխատասեր, երկիր պաիող ու այդ երկիրը շենացնող այրերը:

«...Սարի լանջին կանաչ-կանաչ արտեր կան: Կանաչ շորերով աղջիկները քաղհանում են և նայում ճամփաներին, սերմնացանքին են սպասում: Սիա հասկակալում և դեղնում են արտերը, դեղնում են նաև աղջիկների շորերը: Թափուր են ճամփաները, իսկ հասկերը կծղում և թափվում են ...

Որտե՞ղ են հնձվորները...»: (էջ 205)

1944թ. մարդկային հույզերի մեկ այլ թարգման՝ Գեղամ Սարյանը, նույն այդ գաղափարը մեղմ ու բանաստեղծորեն կարտահայտի մտահոգ թախիծով.

Հոգնած նայում են ես ճամփաներին,

Սերմնացանները չդարձան տուն,

Հանգան շողերը լուռ կատարներին-

Սերմնացանները չդարձան տուն ...

Պատերազմի կարճ դադարներին զինվորների երևակայության մեջ, լեզվի վրա իրենց սերերն են, ընտանիքը, հայրենի եզերքը: Պատմում են անմիջական, երբեմն մտահոգ, երբեմն թախիծով կամ ժպտալով:

Տուլացի Կոլյա Չերնյաշովի պատմածը այդ մասին է. «Ես ամեն անգամ երազումս տեսնում եմ մեր հարևանի աղջկան՝ Նյուռային, և միշտ հարսանեկան զգեստով: Եռածի սահմակին նստած թռչում ենք անտառի միջով, ծյուրը ծառերի վրայից թափվում է ծաղիկների պես, դողանջում են ձիասարքի զանգակները, Նյառան ժպտում է ինձ և լուռ, լուռ... Թռչում է եռածին, դուրս է գալիս դաշտ և հանկարծ անդունդը բաց երախով կլանում է նրան, իսկ գլորվող սահմակը պայթում է ռումբի պես և ... արթնանում ես իսկապես ռումբի դրոշմոցից»: (էջ 199)

Դաշտային հոսսփախալում նույնպես, ուր ընկել էր հերոսը խզակոթին իջած հարվածից, զինվորների թեման նույնն է: Վիրավորներից մի քանիսը ճակատային էպիզոդներ են պատմում՝ երևակայական ու իրականը խառնելով իրար, պատմում են այնպես, ինչպես Իլյա Սուրոմցեի և Սասունցի Դավթի մասին կապտմեին: Դարեր են անցել այս երկու ժողովրդական հերոսների գլխով, այժմ նրանց հետևորդ թռնածքն են կռվում ընդ-հանուր բշնամու դեմ, բայց կռվում են՝ իրենց երակներում զգալով քաջ ու հայրենասեր իրենց նախնիների արյան խլրտումը, ոգեշնչվելով ժողովրդական երկու ասքերի քաջությամբ ու հայրենասիրությամբ, ազնվությամբ ու ժողովրդասիրությամբ:

Գարուն է: Բազմական առաջադրանքով չորս մարտիկ հետախուզության են գնում: Մյուս երեքն պարտված մտքերն ու խոհերը մեզ հայտնի չեն, հայտնի են միայն պատմողի՝ Միքայելի խորհերը. Մորից նա այնտեղ է՝ ծննդավայրում, ուր այդ նույն օրերին համադասարանցի աղջիկների համար միշտ տղաները ծնծաղիկներ էին տանում: Ու այդ խոհերի տրամաբանական հանրագումարը...«Գարուն է ծնվում, իսկ աշխարհում մահ է»:

Մ.Սարգսյանի պատումի ներքին իմաստը հակադրությունների սրման մեջ է, որով էլ վեր է հանվում գլխավոր գաղափարը՝ հայրենասիրությունը, պատերազմի ժխտումը, կյանքի հաստատումը: Պատերազմի և խաղաղ աշխատանքի հակադրությունն է տրված հետևյալ հուզիչ պատկերում. զինվորը հոգնել է կռվելուց, արյուն թափելուց, արկերի որոտից, նա կարոտել է իր՝ հողվորի աշխատանքին: Երիտասարդ Վասիլին, անհերկ արտերին սիրահարվածի աչքերով նայում է և տարուբերում գլուխը, իսկ երբ նկատում է գուրանով վարող կանանց ու աղջիկներին, վազում է դեպի գութանը, թախանձագին խնդրում կնոջը՝ իրեն գիշել մաճը, ու սկսում է հերկել՝ արծաճանալով կնոջ հիացմունքին. «Վասիլին շարունակում է վարը: Բացվում և փռվում են ակոսներն իրար հետևից: Սիա նա ճարակորեն շուռ է տալիս գութանի գլուխը և երբ մոտենում է մեզ, ես նկատում եմ նրա կապույտ աչքերից գլորվող արցունքները, որ կաթում են հերկերի մեջ...» (էջ 242)

Դա հողի աշխատավորի արդար քրտնիքն է, և արտաքսում պարզ թվացող պատկերի մեջ խառցված է նրա բողբոջը, ինչու՞ մարդու խաղաղ աշխատանքը խախտել են պատերազմական համագարկերը, ռազմի քստմնելի տեսարանները:

Դարակազմին, իր բանաստեղծությունները արյունով գրող տաղանդավոր բանաստեղծ Դ. Վարուժանը նույնպես երազել է, որ հերկվորը իր գործն անի և ոչ թե կռվելով զբաղվի.

Արեւելյան կողմն աշխարհի
հաղաղությունն թող ըլլա
Ոչ արյուններ, քրտինք հոսին
Լայն երակին մեջ ակոսին ...

Բայց հաճախ է հայի ակոսին հեղվել իր ազնիվ արյունը, երբ այդ ակոսը, ավաղ,
ուրիշ նպատակներով էր բացվել ...

Վերոհիշյալ պատկերը նորից պատերազմը ժխտող, մարդկային հույզն ու խիղճը,
բարոյությունը, աշխատանքի նկատմամբ հողագործի՝ պաշտամունքի հասնող սիրո
գովքն է, որին ստիպել են թողնել ձեռքի մաճը և բռնել մահաբեր զենքը: Նրանից խել
են, բռնությամբ խել են հողագործի իր իրավունքը և հիմա ստիպում են ոչ թե աշխատել
այլ ... մարդ սպանել:

Նախկին ԽՍՀՄ զինվորները, անձնագոհ հայրենասիրությամբ տոգորված, կռվում
էին հաղթանակի հավատով: Այս զինվորները ժամանակաշրջանի բարոյա-հոգեբանական
դաստիարակությունը ստացած, վաղ հասակում իրենց հնգաթև կրծքանշաններով եր-
ջանկացած քաղաքացիներ են: Հեղինակը դրանց միջոցով բացահայտում է այն հոգե-
բանական նախարդյալները, որ մղում էին հերոսներին դեպի անձնուրաց հայրենա-
սիրություն: Կռվում էին բոլորը, ամեն ինչի պատրաստ էին բոլորը, հրամանատարը
կռադատելու, բուժբույրը առաջին ագնություն ցույց տալու, հետախույզը տեղեկու-
թյուններ և «լեզու» բերելու, զինվորը մարտի նետվելու: Հուշագիրը ամեն տեղ է և
կռվում է, և՛ երագում, և՛ հասցնում ամեն ինչ նկատել, և՛ հետախույզության գնալ և՛ ...
հիմալ բնության գողտրիկ տեսարաններով: Սրղեն ասվել է այն մասին, որ հաճախ է
բնանկարը ներդաշնակվում հերոսների տրամադրությամբ: Ահա գարնան պատկերնե-
րից մեկը. «Առավոտյան նա ժպտում է պայծառ աչքերով, արևը լողանում է կանաչին
նստած ցողի մեջ՝ դաշտը զարդարելով միլիոնավոր հուլունքներով: Գարնան արբեցնող
բույրն ու վառողի հոտը մահու և կենաց պայքարի են մտել՝ փոփոխակի հաջողությու-
ններով: Նույնը՝ արևն ու անձրևը: Օրվա կեսը արևինն է, կեսը՝ անձրևինը: Նույնը և մեր
տրամադրությունը: Առավոտյան արևի հետ ժպտում են նաև մարտիկների դեմքերը:
Գրոհում են բլրի վրա, գրոհում են եռանդով, իսկ երբ անհմար է լինում ձեռքել բշնամու
պաշտպանությունը և նորից հահանցում են հին դիրքերը, արդեն ամպած են լինում և
մինչև երեկո հակառակորդի խրամատներն են թռչում հիշոցների, կայիտյանքների թունդ
կրակահերթերը... Հետո... Անձրևը լրացնում է մնացածը»: (էջ 215)

Վեպի գլխավոր գաղափարներից մեկը կարելի է կարդալ կապավոր Սերգեյի խոս-
քերում. «Այնպես են կպել հողին, կարծես իրենց հոր բախը այստեղ է կոտրվել...»: (էջ 215)

Դարերով այսպես է եղել. մենք ի ծնե երբեք հարձակվող չենք եղել, բայց ստեպ-
ված ենք եղել արդրոն ու մաճը թողնել, սուր ու զենք վերցնել ու կռվել, կռվել ու հերոսա-
նալ, հերոսանալով՝ անմահանալ: Ռազմաճակատային կյանքը դաժան է, լի փորձու-
թյուններով, հաղթանակներով ու նահանջներով, սերերով ու ... մահերով: Ընկնում են
զինվորները և՛ մեր կողմից, և՛ թշնամու:

Աստիճանաբար կարծրանում է զինվորի սիրտը, քափեափ է զարկվում ցավի, քափ-
սոսանքի, ուրախության ու հպարտության ալեկծունեներից: Հեղինակը սկսում է խորիել
մարդու՝ ամենաթանկ արարածի մասին, զոհերի մասին. «Մի՞թե ավելի լավ չէր կարելի
կազմակերպել այս հարձակումը, որ այսքան զոհեր չլինեին: «մարդն ամենաթանկ
կապիտալն է», հնչում են ծանոթ խոսքերը ակամջիս: Ամենաթա՛նկ ... Ռոբեմ՝ պետք էր
մտածել մարդու մասին» (էջ 221)

Գնդադրամային դասակի հրամանատարին ևս նույն մտքերն են պաշարել. «Ի՜նչ
տղաներ կորցրի, Աստված իմ: Ինչպես մոռանա մրանց, այդ անիծվածներին: Մի ան-
բողջ կյանք հերիջ չէր անի այս վշտին, ինչպե՞ս ես մոռանա մրանց...»: (էջ 221)

Մ.Սարգսյանի տաղանդը բարձր գնահատեցին ընթերցողները: Ահա դրանցից մե-
կը. «Մ.Սարգսյանը տաղանդավոր արձակագիր է. հաստատապես իր ձեռագիրն ունեցող
արվեստագետ. պատմելու անմիջական ու անբռնազբոս մաներան, պարզ լեզվա-
մրտածողությունը՝ ժողովրդական խոսքի իմաստության ու հնչերանգի խառնուրդով,
կենդանի բնավորությունները՝ մեծ մասամբ բնաշխարհի մարդիկ, բնաշխարհի կարո-

տով, նորի կենսական զգացողությամբ - Մ.Սարգսյանի երկերի հիմնական հատկանիշներն են: Նա պատումը վարում է վարպետորեն, գիտի հետաքրքիր կառուցել երկը, արել ընթերցողի ուշադրությունը և մինչև վերջ պահել լարված: Ըստ որում, դա կատարվում է ասես շատ համգիստ, առանց ավելորդ ճիգ ու ջանքի»։ (Ս.Արզումանյան, «Գրական բերք», 30 ապրիլի, 1971թ.)

«Կյանքը կրակի տակ» վեպում հերոսները կռվում են կյանքի անունից և հանուն կյանքի: Հենց ապրելու տենչը, կենսասիրությունն ու երազանքը այն հիմնական երակներն են, որոնք սնում են հայրենասիրության հզոր զարկերակը: Կարդում ենք զինվորի օրագիրը և տեղ-տեղ թվում է, թե ընթերցում ենք արծակ բանաստեղծություն: Դա էլ է իսականաչի: չէ՞ որ Մ.Սարգսյանի արծակը լրացնում է չափածոյին, իսկ չափածոն՝ արծակին: Նրա խոսքը պատկերավոր - բանաստեղծական է, որովհետև հաճախ ընթերցելիս կանգ ես առնում, որպեսզի ըմբռնեմ պահի հաճելի ազդեցության տևողությունը: Վեպը շնչում է խոր հայրենասիրությամբ, սեփական երկրի ու հայրենիքի զգացողությամբ, ազգային գեղարվեստական մտածողությամբ: Այո՛, ամենասուրբ և մեծ զգացմունքը հայրենասիրությունն է. նրա առաջ է, որ ծնկի են գալիս բոլորը՝ մեծ, փոքր, զինական և քաղաքացի արհեստավոր: Չինվորի օրագրի հետևյալ գրառումն ասես արտահայտում է միլիոնավոր այն երիտասարդների խոհերը, որոնք ստիպված գեներալներին իրենց կյանքերը դնելով պատերազմի ամենակործան կրակների տակ: «Ես գրում եմ իմ օրագիրը և գիտեմ, ով չի եղել ռազմադաշտում, դժվար թե ըմբռնի այն մեծ փորձությունը, որին ենթարկվում է այսօր մարդու հոգին: Այո՛, այստեղ թշնամիները սպանում են իրար, սպանում են ես էլ, սակայն մարդասպանությունն իմ արհեստը չէ: Ինձ սպանության չի մղում նաև ինքնապաշտպանության բնագոր: Ոչ: Ամենազգայուն և մեծ զգացմունքը՝ հայրենասիրությունն, այստեղ միանում է պարտականության անողորմության հետ և բարձրացնում է ծեռքը թշնամու վրա: Բայց սպանելով սպանողին, ես կռվում եմ սպանելու դեմ և երբեք սպանելու համար»: (էջ 221)

Բոլոր - բոլոր թեւերը հեղինակը բերում է դեպի նույն կծիկը՝ պատերազմը, ցույց տալիս, որ այն չարիք է, մարդկության մտածած ամենամեծ ոճրագործությունը, մարդկանց ծնունդը ստեղծված ամենամեծ աղետը: Հերոսի մտորումների բնությունն էլ է թախծով միանում. «Բալենիների ծաղկաթերթերը թափվում են արցունքների նման. տղիքներն ծառերը: Նրանցից մի քանիսը արդեն անգոր կախել են իրենց կոտրված թևիկները: Վրավորվեց գարունը. կարծես մի լավ երգ սպանվեց ...» (էջ 224) կամ «Թշնամական հրետանին սկսում է իր հարձակումը արևի վրա, խլելով թռչունների երգի իրավունքը և խեղդելով լուսաբացի խաղաղությունը» (էջ 233):

ժողովրդական մեծ արիավիրքին դիմակայող հերոսների հոգում բեկվում են պատերազմի բերած ավերները: Մ. Սարգսյանի հերոսները, մարտի դաշտում ցուցաբերելով հոգու տոկունություն և արիություն, պահպանում են նաև իրենց մարդկային արժանիքները: Ամեն զինվոր պատերազմի անափ աշխարհում ունի իր թաքուն աշխարհը, իր հոգսն ու երազանքները, որի համար էլ խորն է ընթերցողի համար կորստի ցավը: Վահանը գոհվում է մայիսյան արյունոտ առավոտը, ուկրաինական Կեչուտի համար կավեխի, իր սիրած աղջկա՝ Անահիտի պատկերը սրտում՝ նրա համար ելած մարտի. «Նա ընկավ, երբ արդեն մեռած էր: Հերոսները մեռնում են ընկնելուց առաջ ...» (էջ 230) Հեղինակը կարդում է նրա օրագրի արյունոտ էջերը, որի արանցից մեզ է ներկայանում ավտոմատն ուսած գյուղացի Վահանը՝ իր սրտի տիրուհի Անահիտի հետ, իր հնձած ու հնձելիք արտ ու կալով, իր հայրենի քջքան հարսնադրյալով ...

Պատերազմի ժամանակ կարծում եք միայն մեռնում են թշնամու արծակած զնդակից: Ոչ: Պատերազմի ժամանակ շատ մահեր են լինում, որոնց պատճառը նորից նույն անփոփոխ պատերազմն է: Օրինակ, ինչու՞ ինքնասպանություն գործեց դասակի իրամանատար Նիկոլայ Վասիլևիչ Լեսկովը: Ու մահավա՞րդ իրենց հարևանուհի Առիֆայից, որում նկարագրված է, թե ինչպես էր օբերտտուրմֆեյտրեր Օտտո Կրաքսը տեղավորվել իրենց տանը և երբ հարբած ցանկացել է մտնել կնոջ՝ Անյայի մոտ, որդին կացնով սպանել է նրան, իսկ նրա սպասյակն էլ սպանել է և՛ մորը, և՛ տղային: Ասել, թե բուլլ, անարժան մարդ է եղել Լեսկովը, սխալ կլինի: Ուղղակի լարված մայրդերը չեն դի-

մացել բոթաբեր նամակի ծանրությամբ: Դրա համար, երբ Պոտապոլը կուսակցականներին միատր է հրավիրում, որպեսզի քաղաքական զմահատական տան երևույթներն ակնհայտորեն որոշում են նրան թաղել զինվորական պատիվներով, որովհետև կռվող «զինվորը սիրտ ունի և այդ սրտի հրամանով է ձեռքը սեղմում ձգանք...»:

Լեսկովի կերպարին զուգահեռ հեղինակը պատկերել է նաև թշնամու՝ գերի եֆրեյտորի ճեպանկարը: Նա «շատախոս» է, խնդրում է իրեն չսպանել. ինքը 2 փոքր երեխաների՝ Զանսի և Մարթայի հայրն է, և դա չի խանգարել, որ նա խնամքով լուսանկարի ֆաշիստների կատարած զազանությունների պատկերները: Ինչու՞ համար: Որ ապագայում պարծենան «հերոսությունների» համար, իսկ երբ գերի ընկնի՝ լիզի՝ խորհրդային սպանապագները...

«Պատերա՛զը: Նա կրոնավորի անարատություն և ավագակի դաժանություն ունի...

Պատերազմի բնավորությունը դուրս է ամեն մարդկայինից, նա մարդկության ու մարդկային ծնունդ է: Ուրեմն, պետք է բժշկել աշխարհը պատերազմի հիվանդությունից՝ վիրահատել նրա այդ խոցը»: (էջ 294)

Պատերազմն ունի գրված ու չգրված բազմաթիվ օրենքներ: Դեռ նրա դաժան չգրված օրենքներում էր նշված, որ ավագ լեյտենանտ Պետուխովը, զալարվելով մարդկան ճիրաններում, խնդրի, աղաչի ընկերներին՝ վերջ տալ իր կյանքին: Իսկ մի այլ տեղ արկերի ու հրանոթների շառաչի տակ լույս աշխարհ գար նոր մանուկը, որի համար մարտիկները փութաջանորեն փոքր-ինչ պայմաններ են ստեղծում: Փոքրիկ քաղաքացուն, թեև կրակի գծում, պետք էր պատշաճ ընդունելություն: Հառաչանքները հաճախանում են: Բուժքույրը չի ուշանում: Մի ամբողջ ջոկ այժմ զբաղված է սենյակի պատուհանները մեխելով և ծեփելով, որպեսզի լույսը չթափանցի դուրս և չգրավի թշնամու ուշադրությունը ...»: (էջ 270)

Ահա այսպես են կռվում խորհրդային հայրենասերները, որոնք կյանքի ճշմարտություն ու բարություն են ուզում հաստատել երկրի վրա, իրենց վարքով ապացուցում որ միմիայն խաղաղություն է կյանքի հարատևության ու գեղեցկության հիմքը: Եվ օրագրության մեջ ավելանում է մեկ գրառում ևս.

«...Այդ մենք ենք շնորհակալ քեզից, փոքրիկս, քո կենսահաստատ ճիշի համար, որ մի քանի օր շարունակ սավառնում էր մեր նահանջող, ջախջախված, իսկ այնուհետև՝ հաղթանակով շարքերի վրա, որպես կյանքի և հաղթանակի հավերժող հիմն»: (էջ 272)

Վեպուն շատ են հայրենասեր հերոսները: Ահա նրանցից մեկը՝ 13-ամյա Վանկա Բոյկոն՝ մարտական «Կարմիր դրոշի» շքանշանը կրծքին, պատմում է, թե ինչպես խորհրդային ռազմիկներին ցույց տվել ակամապատ տեղանքը, օգնել ականազերծելու և դրանով կանխել ահռելի կորուստներ: Մեկ ուրիշը՝ Իվան Գոլոդնին գերմանական ջոկատը գլխովին ոչնչացրել է: Մենակ՝ 80 ֆաշիստի, որի համար արժանանում է հերոսի կոչման:

Թշնամին դաժան էր, անգիջում և խիղճը կորցրած: Սպանում է, բռնաբարում, թալանում, հրկիզում: Նրանց կարծիքով ֆաշիստ լինելը հպարտություն է, իսկ մարդասպանությունը՝ քաղաքակրթություն (էջ 292): Մի հրկիզված գյուղում, նույնիսկ բավականին փորձված զինվորները, աշխատում էին փակ աչքերով, որովհետև սրտները չէին դիմանում ահավոր տեսարաններին: Հայրենի հողի համար կռվելու համար խոր հայրենասիրությամբ միախառնվում է դաժանությունն ու վրեժի կրակը, որով վառվում են մարտիկների սրտերը:

Հողը: Քաղցր, ամեն բարիքի աղբյուր, ծննդավայր ու հայրենիք կոչվող հողը: Այդ հողն է փրկում Միքայելին, երբ նա հետախուզության է գնում Մերոշնիկովի հետ: Իսկ երբ թշնամին նկատում է նրանց, սպանվում է ընկերը, Միքայելը սկսում է խաղա «սպանվածի» դեր՝ կամաց-կամաց, զգուշությամբ փորում է գլխի տակ, հետո՝ կրծքի միաժամանակ նստածելով: «Սիրելի՛, սիրելի՛ հող: դու միակն ես իմմա, որ հիշեցնում ես կյանքը, միա՛կը: Քանի բուրում ես, քանի ես զգում եմ քո բույրը, ուրեմն, կենդանի եմ աշխարհն ու կյանքը կան ինձ համար...»: (էջ 299): Այդ հողն է օգնում նրան՝ կատարելու թաղվողի և թաղողի դերերը՝ միաժամանակ. փրկվել մահից և կատարել այն կարևոր

առաջադրանքը, որ ստացել էր փոխգնդապետից: Մեկ այլ տեղ հողի մասին նորից ընթերցում ենք հետևյալ տողերը. «Որքա՞ն են թանկացել և սրբացել, հո՛ղ հայրենի: Հրի և հերոսության մեր ճանապարհը զարդարվել է բազմաթիվ եղբայրական գերեզմաններով, որոնց մեջ ամփոփված իմ ընկերների ու մտերիմների հետ են թաղել եմ նաև իմ սրտի, իմ հոգու մի մասը...»

Հաճախ է պատահում, որ մարտական անցուղարձը հեղինակը ընդմիջում է կամ վերհիշելով, կամ բնության տեսարաններով: Մի քանի անգամ նա դիմում է մասրենուն: Տիպիկ հայկական բնակար, որ Հ.Սահյանի վարպետ գրչի տակ կտավ է դարձել: Իր «Մասրենի» բանաստեղծությունը Հ.Սահյանը նվիրել է գույների կախարհ վարպետ Մ.Սարյանին: Իր բնանկարների «հավաքածուից» նա ընտրել է ամենաարժեքավորը և նվիրել մեծն Վարպետին: Սա այն մասրենին է, որ հոգնատանջ հայ ժողովրդի պես համառ է, անկոտրում ու դեռ ավելին՝ շյուղեր ու ոստեր է տալիս, ժայռերի ծերպերում աճում և նույնիսկ պտուղներ է պարգևում մարդկանց, կարմիր, արծեքավոր պտուղներ: Գուցե բնանկարը, թե՛ այն, որ Մ.Սարգսյանը անձնապես մտերիմ էր Հ.Սահյանի հետ, որ նա հաճախ է դիմել մասրենու խորհրդին: Իսկ կա՞ մի հայկական գյուղ, որ չունենա իր «հրաշք մասրենին»:

Իսկ իմ կարծիքով թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը: Մ.Սարգսյանի մոտ կարդում ենք. «Ես երազ տեսա, կրկնվող երազ: Ահա՛:

«...Անահիտը մեր գյուղի աչքն էր՝ գեղեցկուհին: Ձեռքին մասրենու ճյուղ կար, սպիտակ, շոյող ծաղիկները վրան»։ (էջ 237)

Ժայռի բերանից կախվել է մասրենին: սպիտակ վարդերն անմեղ ու վախեցած հալացքով մայում են անդունդի խորությամբ, ուր շնչասպառ արագությունից սպիտակել է գետը...» (էջ 301)

«...Ուրախ ժայռ է, ազնիվ խո՛ւսք, ականջը գետի երգին, գլխին դարավոր կաղնիների մի հզոր դասակ, կրծքին սպիտակ բոցով վառվող մասրենիների շքանշան...» (էջ 269):

Համո Սահյանը 1944թ. ռազմանավի տախտակամածից ուղարկել է «Նաիրյան դալար բարդի» բանաստեղծությունը, որի մեջ նկարագրված է երկու աշխարհի մեկը բանաստեղծի ծննդավայրը, մյուսը՝ հայրենիքի համար ուղքի ելած մարտիկի աշխարհը: Ճիշտ նույն ձևով Մ.Սարգսյանի մոտ էլ միահյուսվել են այդ երկու աշխարհները, մասրենին դարձել է այն չափանիշը, որի շուրջը միասնություն են կազմում հայրենասիրությունն ու հավատը, կարոտն ու գալիքը, մարդն ու բնությունը: Այստեղ հեղինակը զինվորի իր աշխարհը ծուլում է հայրենի բնաշխարհին և ցույց տալիս այդ աշխարհների բանաստեղծական համամասնությունն ու հոգեհարազատությունը, հանուն որի էլ ուղղված է նրա ճշմարիտ ու անկեղծ հայրենասիրությունը: Պատանեկան շրջանի անցողիկ, լուսավոր գազանունք - հրապուրանքները Մ.Սարգսյանը վարպետորեն միահյուսել է պատերազմական դաժանությանը: Ընթերցողը մեկ ռազմի դաշտում է, մեկ հերոսի հետ, մեկ երազների ոլորտում: Բոլոր դեպքերում էլ կենդանի մնալու, ապրելու երազանքը ուղեկցում է երիտասարդ զինվորին: Իսկ զոհերի, խեղված ճակատագրերի, հաշմանդամ դարձած մարդկանց, ավերված գյուղերի ու քաղաքների, սիրո երազանքը չիրականանալու, կայնցում ամենայն լուսն ու գեղեցիկ իրականության աղավաղման համար մեղավոր է պատերազմը: Գրողը ամեն ինչի չարյաց արմատը տեսնում է պատերազմի մեջ: Ահա այս հիմնական գաղափարն է կազմում «Կյանքը կրակի տակ» վեպի ողնաշարը:

Թվում է, թե վեպը պատմություն է մաքուրն ու ազնիվը սպանելու մասին, մարդկային ու սերը զովերգելու մասին: Լեյտենանտ Սերգեյ Սերգեևը զոհվում է: Խփվում է, թավալվում և ... անշարժանում: Թավալվելը սրտից խփվելու նշան է: Բուժքույր Օլգան, արհամարիելով վտանգը, վազում է դեպի սպանվածը: Զգացմունքների իրարաներժ հորձանուտում Օլգան չի կորցնում զգաստությունը և միայն մեկ նպատակ է հետապնդում՝ սիրածին հանել գնդակների տակից: Վշտից և ցասումից ասես խելագարված կինը կորցրել էր ինքնակառավարումը. նույնիսկ հայիտյուն է տղամարդու պես: Դե, արի՛, ու դու էլ մի՛ հայիտյիր պատերազմ կոչվող ճիվաղին ...

Անվանի գրականագետ Կիմ Աղաբեկյանն այսպես է արտահայտվել պատերազմական ավերածությունների և մարդկային հոգու խաչբեկումների մասին. «Ինչքան ցավ կա անտղամարդ գյուղերի կանանց հայացքներում, հերոսի շքանշան ստացող որդու և նրան պատահաբար հանդիպած հոր աչքերում, կայքի պահանջով ու պարտադրանքով շուտ հասունացած փոքրիկ հերոսների մեծավարի կեցվածքում»: («Գարուն» N 12, 1980թ.)

Խրամատային կյանքը այնպիսի հարազատություն և մտերմություն է ստեղծել կռվողների, բուժքույրերի միջև, որ բառերով նկարագրել հնարավոր չէ: Երբ «վիրավորվում է» Միքայել – հեղինակը, Վոլոդյան «ուրախությունից» խենթանում է տեսնելով, որ վիրավորված չէ, այլ ականի ալիքն է նրան շարտել մոտակա դեզի մեջ: Գումարտակի հրամանատար Կարաճովը որոշում է, որ նրան առնվազն 1 ամսվա հանգիստ է՝ անհրաժեշտ: Պետք է ընդգծել, որ փոխգնդապետ ժդանովը, հրամանատարներ Պոպովը, Ջախարչենկոն, գնդացրային դասակի հրամանատար Պոտապովը կռվում էին բոլորի նման անձնագոհաբար, միաժամանակ զգացվում էր և՛ պատասխանատվություն, պարտքի խոր գիտակցություն, և՛ հոգատարություն շարքային զինվորների նկատմամբ, որը խորհրդային սպաների բնավորության գլխավոր հատկանիշներից է:

Իհարկե, նրանց շարքում էր նաև բացասական մի տիպ՝ հոխլովը, որը գալիս է փոխգնդին՝ կոմարտակի գողված հրամանատար Աբրամովի:

Մ. Սարգսյանը կապիտան Խոխլովի արտաքինը նկարագրելիս նշում է, որ ուներ կարմիր դեմք և կլորիկ փոր, և նմանություն էր գտնում իրենց քաղաքի դասաբ Ղազարի կամ գաբեջրավաճառ Մերոժի հետ:

Ընթերցողն արդեն չի սիրում մոռյլ ու քչախոս Խոխլովին: Նա մի թուլություն ուներ, սիրում էր խմել: Հենց առաջին օրը գժտվում է III վաշտի հարամանատար Պետրովի նետ, ամբարտապանի պես հայտարարելով, որ նա դաստիարակված չէ: Հետո վիճում է օրագրապահ երիտասարդ լեյտենանտ Միքայելի հետ: Աստիճանաբար նրանից հիասթափվում են, և նա էլ հենման ոչ մի կետ չի փնտրում, լկտի է ու անամոթ: Հուտով նա գործով էլ է ապացուցում, որ պիտանի չէ նորմալ ծառայության համար, պարզվում է, որ նրա նպատակը հայրենիքին ազնվորեն ծառայելը չէ, մնացած սպաների պես զինվորների նկատմամբ հոգատար չէ: Նրա պատճառով ձախողվում է Օբուխովո գյուղը թշնամուց ետ վերցնելու գործը: Երբ այդ մասին հայտնում են փոխգնդապետ ժդանովին, նրա ճակատը մթնում է, հայացքը խստանում ու պողպատանում, երբ խոսում է Խոխլովի հետ: «Զեմ հասկանում, ինչու՞ եք վաշտի հրամանատարի միանգամայն ընդունելի առաջարկը համարել կեղծ մարդասիրություն: Այո, մենք պետք է մտածենք մարտիկների արյունը խնայելու, նրանց դեպի հաղթանակ և ոչ թե մահ տանելու մասին: Սա երկրորդական հարց չէ, կապիտան»: (էջ 231)

Ոչ թե երկրորդական, այլ սա գլխավոր հարց է, որի մասին պարտավոր է միշտ մտածել խորհրդային յուրաքանչյուր զինվորական եֆրեյտորից մինչև գեներալ:

Բաժանվում, միանում, խաչբեկվում են ռազմի ճամփաները: Սի թխադեն ուկրաինացի նեկայանում է.

- Հուլենկո Մաքսիմ Պետրովիչ: Պարզվում է, որ Խոխլովի տեղ նրան են նշանակել գումարտակի հարամանատար: Ընկերոջ այն հարցին, թե ու՞ր է Խոխլովը, նա պատասխանեց. «Ձեր շրջապատման մեջ մտնելու օրը, երևի գիտես, որ ծանր մարտեր եղան: Ֆրիցներն այդ օրը մեզ լավ դնքսեցին: Երեկոյան Խոխլովը փորձում է ծլկել ֆաշիստների մոտ: Կապավորը նկատում և սկսում է հետևել, ինչ երկարացնեն, փախչելիս սպանվեց իր իսկ կապավորի ձեռքով: Էսպես վերջացավ նրա բանը, ախպերս ... Դավաճան էր շանորդին ...»: (էջ 263)

Պետք է ասել, որ Խոխլովի կերպարը տարակուսանք է առաջացնում. մի՞ թե հայրենիքի դավաճանը այդպես «անդիմակ» կգործի: Բայց տարակուսանքը տեղի է տալիս, երբ հաշվի ենք առնում երկու հանգամանք. Խոխլովը տիպիկ հարբեցող է, երկրորդ՝ նրա մահը յուրայիններից նրա արարքի արժանի գահատական էր:

Եթե կապավորը չսպաներ (նրա արևն ապրի), միևնույն է այդ քսու շանը հենց իրենց՝ գերմանացիները կսպանեին: Դավաճանի ճակատագիրն այդ է, որովհետև

բնական մի հետևություն կա՝ եթե իր իսկ ծնած ժողովրդին դավաճանեց, գերմանացիներին անպայման կդավաճանի:

Հակառակ հստիչովի, համոզիչ է պատկերված (թեկուզ ժլատ գծերով) Բուլդին փոքր քաղաքի մեծ խուլիզանը՝ ինքնահավան, լկտի, ծուլ և, պարզ է, դասալիք:

Պարզվում է, որ պատերազմից ազատվելու համար ծխախոտը եփել է, ջուրը խմել, որ սիրտը թուլանա: Սակայն՝ մահն է գրկել նրան, որովհետև չուզեց տղամարդու պես կռվել թշնամու դեմ:

«Կյանքը կրակի տակ» վեպը ունի և՛ պարզ, և՛ բարդ սյուժե: Արաբսզի ավելի հասկանալի լինի վեպի պարզությունն ու բարդությունը, ավելի լավ է մեջ բերենք անվանի գրականագետ Ս. Արզումանյանի խոսքը. «Շատախոս չէ հեղինակը, չի ընկնում մանվածապատ դատողությունների ետևից, խուսափում է մեջ տեղ քաշել ոճը ծանրացնող նկարագրություններ: Քիչ «քնազիր», շատ «ենթաքնազիր», կարճ «տեքստի», միջոցով հարուստ «ենթատեքստ», - այս մեթոդին է հետևում Ս. Սարգսյանը»: («Սովետահայ վեպը», հատոր III, էջ 123)

Վեպում կան հերոսների կարճ, խոսուն ճեպանկարներ՝ կրտսեր լեյտենանտ Վոլոժովը, Իվան Գոլոդնու՝ հերոսի հայրը Ֆեոդոր Իվանովիչ Գոլոդնին, բուժքույրերը՝ Օսիպովա Լյուդմիլան, Նինա Օգուրցովան, Մարոն, զինվորներ Վասիլի Ջուբցովը, Մաքսիմ Կուչերցովը և այլն: Սակայն կան հերոսներ, որոնք և՛ ֆիզիկապես, և՛ քաղաքականապես, և բարոյապես հասունանում, քայլ առ քայլ վեր են բարձրանում կյանքի վերընթաց ճանապարհով, միաժամանակ կռիվելով և փորձելով պատերազմի հրեղեն բոցերում: Այդպիսի հերոս է Օնիկը: Նրան տեսնում ենք նախ Մանգլիսում, երբ խրոխտ բեղերով կանգնել էր շարքում, իսկ գումարտակի հրամանատարը, երբ անցնում էր շարքի առջևից, հրամայեց.

- Խուզել այդ ավելները, խուզել... (էջ 168)

Ծիշտ է, Օնիկը ընդդիմացավ, իսկ երբ «պատժեց» հրամանը կատարելու համար, ասաց.

- Հերիք է, կսափրեմ ... լավ է անբեղ ապրել, քան բեղերով մեռնել: (էջ 169)

Օնիկը համարյա անբաժան է Միքայելից: Նա սուր ապրումներ է ունենում «պատերազմի հետ առերես»՝ հանդիպումներում. և գրոհի ժամանակ, և՛ նահանջելիս, և զարհուրելի տեսարաններ, դիակներ տեսնելիս: Սակայն կռվելիս կատակների և սրամտությունների սիրահար զինվորը կերպարանափոխվում է, դառնում անվեհեր կռվող:

Օնիկը վաշտի II դասակի հրամանատարն էր: Հունդրով, զգացմունքային, հոգում և սրտում սիրած աղջկա՝ Մանիկի պատկերով: Նույնիսկ լեյտենանտ Պոտապովը նրան «մեղադրում է» սենտիմենտալիզմի մեջ, իսկ երբ ընկերոջը՝ Միքայելին, խնդրում է կարդալ իր գրած քառյակը, որ պիտի Մանիկին ուղարկի «Ֆուտբոլիստ»՝ Վարդանը նրան ռոմանտիկ է անվանում: Բայց քառյակը Օնիկի սրտի խոսքն էր՝ իր սիրած աղջկան.

- Սիրտս գարուն էր ու չեն էր,

Ա՛խ, դարձավ ավերակ Անի,

Լույս տուր, Մանիկ ջան, գիշեր է,

Օնիկը քո ցավը տանի: (էջ 171)

Եվ հեղինակը, և՛ Օնիկը Ջավախքից են, շատ են կապված միմյանց: Օնիկի կապավորը սպանվեց և նա երեխայի նման արտասվեց, իսկ կռվելիս դառնում էր աներկյուղ: Եվ դեռ ավելին. սիրտ էր տալիս ընկերոջը:

- Լա՛վ, թեզ հանգիստ պահիր, մի տեղ լույսը կբացվի, իսկ թե մեռնկու ենք, տղամարդավարի կմեռնենք, ի՞նչ արած...

Օնիկը ազնիվ հոգի է: Անընդհատ խոսում է հայրենիքի Ջավախքից, իր սիրածից, ապագայից... Երբեմն նրա հոգում խախտվում էր ապրելու հավատը: Նրա աչքերում մահն ու կյանքը խառնվել էին իրար, նա ուզում էր իմանալ այդ ամենի պատճառը: Ընկերը նրան սառը պետք է պատասխանի՝ «Գնա՛, Հիտլերին հարցրու»: Եվ չնայած այս հոգեկան երկվություններին, նա իր սրտի խոսքը ուղղում է համերկրացուն. «... դու մի

կասկածիր իմ ազնվությանը... Ես ապրելիս եր կլինեն առաջին շարքում, երկի մեռնելիս եր... իմացիր...»։ (էջ 223)

Շատերի հետ զոհվում է նաև Օնիկը՝ ցավով ու ավստասանքով լցնելով ոչ միայն Միքայելի, ոչ միայն կենդանի մնացածների, այլ և բոլորի սրտերը. «Օնիկին թաղեցինք երեկոյան։ Իսկ երբ հողը ծածկեց նրան, ինձ թվաց, թե իմ ծննդավայրի պատկերն էլ անհետացավ հողաթմբի տակ։ Վերջին կապը, որով ես շոշափելիորեն տեսնում էի մերոնց, մեր լեռներն ու ձորերը, ջրվեժներն ու աղբյուրները, շառաչյունով կտրվեց։ Մի անշուք հողաթուևը և մի խլացնող լռություն ծանրացան այդ ամենի վրա...» (էջ 318)։

Անկաթկած, Օնիկի համար ամենից շատ և ամենից խոր ազդվեց նրա ջախսաբեցի հայրենակիցը՝ Միքայելը ...

Մեկիկ-մեկիկ զոհվում են ահեղ գոտենարտի մեջ ներ քաշված մարտիկներից շատերը։ Ամեն մեկը մի մոր ճրագ, ամեն մեկի կրծքի տակ բազում երագներ, հույս ու հավատ։

Շուտով պետք է ավարտվար պատերազմը։ Ձինվորական հոսպիտալի բուժքույր Նինա Օգուրցովան և վիրավոր լեյտենանտ Իվան Շևցովը սիրում են իրար։ Ամբողջ երկրով մեկ Անխտանը հաղորդում է գերագույն հրամանատարի հրամանը՝

- Թշնամին պարտված է և ոչնչացված...
Նինան և Շևցովը ուղևորվում են Արմավիր։ Սակայն Շևցովի հայրենական տունն ավերված է։ Պետք է նոր տուն կառուցել, երախաներ ունենալ... Սա կյանքի հարատևման խորիորդհանիշ է...

Բավական խոսուն է կորպուսի կուսկոմ Կոստյա Լեոնովի խոսքը։ Այս խոսքը հեղինակի խոսքն է՝ ուղղված ոչ միայն հայերին, ռուսներին, այլ՝ հանուր մարդկությանը.

«Մենք պատերազմ ենք, մենք. նրանից փոքր զոհողություններով չես արժնի։ Այսօր կամ վաղը արկերը կդադարեն որոտալ, բայց պատերազմը կշարունակվի մարդկանց սրտերում։ Պատերազմը թնդանոթի որոտով է սկսվում, բայց նրա լռելով չի ավարտվում։ Այ, հաղթեցինք, փրկեցինք մեր հողը, մեր ոգին։ Բայց սիրտը միայն արյուն մղելու համար չեն. նա էլ իր կյանքն ունի, որ փոքրիկ հայրենիքը, որին մենք անձնական երջանկություն ենք անվանում...»։ (էջ 338)

Որքա՜ն մահ ու ավեր, տվայտանքներ ու երագներ տեսավ մեր հերոսը, որքա՜ն ահեր ու խորտակված հույսեր տեսավ այդ մեն խառնարանում, քանի անգամ վիրավորվեց, գրոհեց ու նահանջեց, երագեց, հիասթափվեց ու ոգևորվեց... Հիմա տուն է դառնում. նրան ողջունում են ծննդավայրի քարերն ու ժայռերը, գետը, ուռիների խոնարհ շաքերը, ատամնավոր պարսպով բերդը, իր շատ սիրելի մասրենիներ...

Մայրը թևերը բացած կզա դեպի հաղթանակած իր որդին, կգրկի, ապա նեղացած կասի. «Համիր, նրանից վառող է բուրում, հանիր...»։

Սոր կերպարը ժողովորդի ծայնն է, որ ժխտում է վառողն ու պատերազմը, իսկ պատերազմից հոգնած զինվորը կհանի շինելը և կշարունակի իր խաղաղ կյանքը...

«Պատերազմի թեմատիկան միայն հուշ ու պատմություն չէ, այլև կենդանի, շարժուն, ամենօրյա կյանքի ընթացք։ Նա լայն հնարավորություններ է ընձեռում սոցիալ-փիլիսոփայական ընդհանրացումների համար, լուրջ խոսակցություն բացելու մեր օրերի, մեր ժամանակակցի մասին»։ (Ս.Արզումանյան, «Սովետահայ վեպ», էջ 156, հ. II)

«Ս.Արզումանյանը իր առաջին գրքով, - գրում է Ա.Արաքսմանյանը («Սովետահայ Հայաստան», 17 օգոստոսի, 1966թ.), - համբավ ձեռք բերեց։ Նա երիտասարդ չէ։ Երիտասարդ է որպես արձակագիր։ Նա մեր արձակ բերեց ուրույն մտածողություն, խոհերի ուրույն աշխարհ։ Չենք սսի, որ Սարգսյանի արձակը չունի իր նախադեպը։ Բայց նրա «յուրացումները» բռնազբոս ու արհեստական չեն, նրա պատկերների կազմը բավական թարմ է»։

Հայրենիքի համար մարտի ելած մարտիկի և նրա վարած պատերազմի մի յուրօրինակ «տարեգրություն-հուշ» է «Կայնքը կրակի տակ» վեպը՝ ետադարձ հայացքի մի ինքնատիպ իմաստավորվածությամբ, ճշմարիտ կենսափիլիսոփայությամբ ու հերոսի՝ կյանքի հանդեպ ունեցած անսահման սիրով։

Վեպը հագեցած է քնարական տրամադրությամբ, գրավիչ բնանկարներով: Վեպի հերոսները և բնությունը հանդես են գալիս փոխադարձ հարաբերության մեջ:

« Այնքան գեղեցիկ է Ղնեպը, որ թովչանքը տեսանելի է անգամ ահեղ կրակի տակ: Գեղեցիկ է : Իսկ որքա՜ն չքնաղ կլինե՞ր մա, եթե խաղաղ լինե՞ին մրա ջրերը, եթե քնամական արկը չխոցե՞ր լուսնին, եթե ... Բայց նորից որոտում է հրետանին, պայթում են արկերը, ասես նախամում են գեղեցկությամբ տարված մեր աչքերին : Իզուր, թող պայթեն, թող տրաքվեն, թող: Մեկ է. Ղնեպը գեղեցիկ է ...» (էջ 276):

Բնության նկարագրությունն էլ է ծառայում հեղինակի գաղափարի արտահայտմանը. պատերազմը չի կարող սպանել գեղեցիկը, այսինքն՝ կյանքը:

Երբեմն հերոսը բնությանը « խնդրում է » աջակից լինել՝ մարտական գործողությունը հաջող կատարել-ավարտելու համար. «Լողում են նավակները: Մեզ չեն նկատել, միայն թե մատնիչ հրթիռները չպայթեն, միայն թե հովը բացբերանություն չանի, միայն թե լուսինը չերևա...»(էջ 279):

Մ. Սարգսյանի «Կյանքը կրակի տակ» գիրքը պատերազմական թեմայով գրված հոյակապ ստեղծագործություն է : Իսկ հեղինակի վիպագրության համար՝ հաջող մեկնարկ:

Роман М. Саркисяна

“Жизнь под огнем”

Сирун Багдасарян

Резюме

Роман М. Саркисян “Жизнь под огнем” – это свосовразная “летопись- воспоминание” солдата, сражавшегося за Родину, и прошедшего войну.

Это воспоминание согрето устремленностью в прошлое, справедливой жизненной философией и любовью героя к жизни, а также его отрицанием войны.

Роман – это призыв к миру и доброте, это утверждение человечности и права на жизнь, пронизанные высоким, светлым лиризмом.

M. Sargisyan's novel

“Life under fire”

Sirun Bagdasaryan

M. Sargisyan's novel “Life under fire” -is original “chronicle – memory” of soldier. Who was fighting for Motherland, and had passed through war.

This memory is warmed by tendency to past, just life philosophy and hero's love to Motherland, and also his denial of war.

The novel is call to peace and kindness, it is approval of humankind and right for life, penetrated into high, light lyricism.

САЯТ-НОВА И РУССКИЕ ПОЭТЫ

(к 280-летию со дня рождения)

К.С. ХАНЫН

Богато оставленное средневековыми армянскими лириками творческое наследие. В этом году исполняется 280 лет со дня рождения великого армянского поэта Саят-Новы (Арутина Саядяна, 1722-1795). Саят-Нова, по определению Ов.Туманяна, означает «царь песнопений». Рано начав сочинять песни и исполнять их, Саят-Нова вскоре стал любимым поэтом во всем Тифлисе.

Как писал Валерий Брюсов в статье "Поэзия Армении и ее единство на протяжении веков" (1916г.), "...певцом, вознесшим поэзию ашугов на недостижимую до него высоту, был Саят-Нова; мощью своего гения он превратил ремесло народного певца в высокое призвание поэта...Саят-Нова первым показал и доказал своим примером, какая сила таится в голосе народного певца, - показал, что этот певец не только увеселитель на пиру, но и учитель, пророк... Он дал почувствовать, что армянская поэзия жива и зазвучала в свободных песнях ашугов..."[1].

Яков Петрович Полонский (1820-1898) - первый русский поэт, который в начале 50-х годов XIX века дал высокую оценку творчества Саят-Новы и с теплыми словами выступал на страницах русской печати. Я.Полонский приезжает на Кавказ в 1846 году и живет в Тифлисе до 1881 года. В эти годы он пишет свои лучшие циклы стихотворений о Закавказье, устанавливает дружеские отношения с представителями интеллигенции. Здесь он изучает историю армянского народа, его литературу и культуру. Особенно пленяет Полонского поэзия Саят-Новы. Он подробно знакомится со стихами гусана, с особенностями и традициями восточной ашугской песни. О том, как он познакомился с произведениями Саят-Новы, Полонский пишет: "Я увидел эту тетрадь ("Շիւղիւր" - сб. песен Саят-Новы) у любителя армянской литературы и собирателя армянских песен Геворга Ахвердяна. Ему я обязан тем, что он создал условия для написания данной статьи, которую предлагаю читателям "Кавказа"[2].

Статья Полонского вызвала большой интерес у интеллигенции Закавказья. Выявление великого поэта, пишущего на трех языках, действительно необычайное событие в культурной жизни Закавказья.

Примечателен тот факт, что творчество Саят-Новы так вдохновляет Полонского, что он завершает свою статью прекрасным стихотворением. Я.Полонский пишет: "В конце статьи я предлагаю стихотворение, написанное под впечатлением одной из песен Саят-Новы. Не могу сказать, перевод ли мое стихотворение; но когда я писал его, я вспоминал лишь его мотивы и дал свободу своему воображению"[3].

Вот стихотворение Я.Полонского "Саят-Нова":

Много песков поглощают моря, унося их волнами,
Но берега их сыпучими вечно покрыты песками.
Много и песен умчит навсегда невозвратное время,
Новые встанут певцы и услышат их новое племя.
Если погибну я, знаю, что мир мои песни забудет,
Но для тебя, нежный друг мой, другого певца уж не будет.
Если погибну я, знаю, что свет не заметит утраты,
Ты только вспомнишь те песни, под звуки которых цвела ты.
Я просветил твое сердце, а ты мой ум помрачила,
Я улыбаться учил, а ты плакать меня научила.
Так если смолкну я, страстно любя тебя, друг благородный,
Где, разреши мне последний вопрос, где будет холодный
Прах мой покоиться? Там ли, в далеких пределах чужбины,
Здесь ли, в саду, близ тебя, под навесом раины?..[4]

Уже с начала XX века творчеству Саят-Новы уделяется большое внимание. Саят-Нову переводят В.Брюсов, М.Лозинский, С.Шервинский, К.Липскеров. В антологиях поэзии Армении как 1916, так и 1940 годов издания львиная доля переводов ашуга принадлежала В.Брюсову.

Приступив к переводам стихотворений Саят-Новы, русский поэт В.Брюсов писал: "Содержание стихов Саят-Новы на первый взгляд - однообразно; однообразными кажутся и формы его стихотворений. Но какое неисчерпаемое разнообразие сумел вложить поэт в эту кажущуюся однотонность! Он почти везде говорит о любви, но как разноцветны оттенки ее в различных стихотворениях, все эти переходы от тихой нежности к пламенной страсти, от отчаяния к восторгу, от сомнения в самом себе к гордому самосознанию художника! Поистине Саят-Нову можно назвать "поэтом оттенков"... он один из высших мастеров "звукописи", каких знала мировая поэзия"[5]. Приведем одно из стихотворений Саят-Новы "Я в жизни вздоха не издам..." в переводе В.Брюсова:

Я в жизни вздоха не издам, доколе джан ты для меня!
Наполненный живой водой златой пинджан ты для меня!
Я сяду, ты мне бросишь тень, в пустыне - стан ты для меня!
Узнав мой грех, меня убей: султан и хан ты для меня!
Ты вся - чинарный кипарис; твое лицо - пранги-атлас;
Язык твой - сахар, мед - уста, а зубы жемчуг и алмаз;

Твой взор, - эмалевый сосуд, где жемчуг, изумруд, топаз.

Ты - бриллиант! бесценный лал индийских стран ты для меня!.. [6]

Переводчик должен обращать серьезное внимание на единство содержания и формы стихотворения. Без знания языка подлинника невозможно перевести все те нюансы, которые связаны с национальным языком и творческой натурой автора. Не прочитай В.Брюсов Саят-Нову в оригинале, он вряд ли прочувствовал бы нюансы его поэзии и вряд ли удалось бы ему перевести их и преподнести русскому читателю.

Одним из переводчиков поэзии Саят-Новы была Вера Клавдиевна Звягинцева (1894-1972). Приступив к переводу армянской поэзии В.Звягинцева открыла для себя самобытный и богатый мир. Она влюбилась в несравненные песни Саят-Новы и внесла свой вклад в дело популяризации поэтического наследия бессмертного гусана в русской читательской среде. Вошла В.Звягинцева в переводческий мир Саят-Новы в сороковые годы. В 1945 году вышел в свет сборник великого певца на русском языке. Перевод одного из стихотворений, совершенный Брюсовым, был заменен вариантом Звягинцевой. Это было стихотворение "t2hutebēn tūcti qshqhi hū" (От любви, как Меджнун, горю...). С присущей ему педантичностью, верный содержанию и форме песен Саят-Новы, В.Брюсов в этом стихотворении, казалось, пытался уклониться от препятствий. В.Звягинцева сохранила в переводе все образно-психологические сплетения стихотворения великого гусана:

От любви, как Меджнун, горю,
Думой вслед за Лейли парю,
Ты не засти, гора, зарю,
Прочь гора, уйди, говорю,
Отсюда, отсюда!
...Саз - пиров упоение ты,
Монастырское пение ты,
Плод - садов украшение ты.
Слышишь Саят-Нова мечты -
Отсюда, отсюда! [7]

В.Звягинцева перевела восемь стихотворений Саят-Новы с армянского и двенадцать с тюркского, переложенных М.Асратяном на тифлисский диалект.

Если оригинал с художественной точки зрения удостоился всеобщего признания, перевод ни в коем случае не должен ему уступать. В свое время В.Белинский писал: "В переводах произведений Гете мы хотим видеть Гете, а не его переводчика. Если бы Гете

пришлось переводить даже Пушкину, мы бы и от него потребовали, чтобы он показал нам Гете, а не самое себя"[8].

И В.Брюсов, и В.Звягинцева, да и другие переводчики Саят-Новы старались сохранить гусанский характер его песен. В русских переводах Саят-Нова также охвачен огнем любви со всеми его поэтически изящными оттенками и формами. Вот как выражены чувства гусана в стихотворении "Жив доколь я, джан..." в переводе С.Шервинского:

Жив доколь я, джан, - милой в жертву дан. Как избыть дурман?

Слез я лью фонтан, пусть умру от ран, - ты лишь здравствуй, джан!

Молвишь: "Я - джеуран!" - и, любовью пьян, вижу стройный стан.

Выйди в сад ночной! Жду, пленен тобой, с сазом и мольбой...[9]

Ованес Туманян не раз обращался к оценке песен Саят-Новы. Великий Лориец писал: "Саят-Нова был прекрасным любовником, охваченный пожаром любви, он видел мир и материальное лишь под светом этой любви, он ощущал в себе испепеляющее пламя, но всегда оставался мужественным и добрым, беспристрастным, великодушным и величественным... в его поэзии мало воображения и много чувств. И чувства эти в его стихах в большинстве случаев выражают такое мягкое и неагрессивное умиротворение, что порою любовь его схожа с дружбой, а дружба с любовью"[10].

Саят-Нова принадлежит к числу тех представителей литературы и культуры, творческое наследие которых успешно проходит испытание временем, а сами они силой своего гения перестают быть достоянием отдельного народа, становятся любимцами всего человечества.

1. Поэзия Армении, Сов. Грох, 1987, стр.59.
2. Кавказ, 1851, N1.
3. Кавказ, 1851, N2.
4. там же.
5. Поэзия Армении, Сов. Грох, 1987, стр.62-63.
6. там же, стр.249.
7. Саят-Нова, Лирика, М., 1963, стр.34-35.
8. В.Белинский, Собр. соч., т.2, 1952, стр.213.
9. Антология армянской поэзии, М., 1940, стр.337.
10. Ов.Туманян, Собр. соч., т.4, 1969, стр. 185-187.

Կ. Ս. Խոսնյան
Սայաթ-Նովայի և ռուս բանաստեղծները.
Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է հայ մեծանուն աշուղ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 280-ամյակին, որը լրանում է 2002 թ.: Զգտել ենք լուսարանել Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության և ռուս բանաստեղծների ստեղծագործական մղումների առնչությունները: Հայտնի է, որ մեծ

գուսանի "Ռավթար"-ը տպագրվել է 1852 թ. Թիֆլիսում՝ Վերդ Ախվերդյանի նախաձեռնությամբ: Այդ ժամանակաշրջանում Թիֆլիսում էր աշխատում ռուս բանաստեղծ Յակով Պոլոնսկին, որը թարգմանում է Սայաթ-Նովայի երգերից և նրա նմանությամբ գրում բանաստեղծություններ, ինչպես նաև մեծ գուսանին ծնունդ սրտառուչ մի բանաստեղծություն:

XX դարի սկզբին Սայաթ-Նովայի երգերը գրավում են ռուս բանաստեղծների ուշադրությունը: Նրան թարգմանում են Վ.Բրյուսովը, Մ.Լոգինսկին, Ս.Շերվինսկին, Կ.Լիպսկերովը, Ա.Տարկովսկին և ուրիշներ: Սայաթ-Նովայի հմուտ թարգմանիչներից էր Վերա Չվյագինցևան, որը բերել է իր զգալի ավանդը անմահ բանաստեղծի երգերը ռուս ընթերցողին ներկայացնելու գործում: Ռուս բանաստեղծների թարգմանությունների շնորհիվ Սայաթ-Նովայի երգերը դարձել են նաև ռուս ընթերցողների սեփականությունը: Նշել ենք նաև այն հետաքրքրությունը, որ գոյություն ունի աշխարհի տարբեր ազգերի շրջանում մեծանուն հայ գուսանի ստեղծագործությունների նկատմամբ:

K.S. Khanian
Sayat-Nova and the Russian poets.
Summary

The article is dedicated to the 280th anniversary of the outstanding Armenian poet Sayat-Nova (Haroutun Sayadyan, 1722-1795). The publication of Sayat-Nova's collection of verses "Daftar" in 1852 by G. Hakhverdian breathed a new life into his works.

Jakov Polonski is the first Russian poet who appreciated highly the works of Sayat-Nova in early 50s of XIX c. His poetry drew much attention already at the beginning of XX c. His works are translated by V. Brusov, M. Lozinski, S. Shervinski, K. Lipskerov, A. Tarkovski and other. Vera Zvjagintseva is among those translators of his poetry who contributed much to the popularization of the poetic inheritance of gusman in Russian reading circles. Sayat-Nova's heritage stood the test of time successfully, and he's become a favourite of the whole humanity.

Сатирическое изображение врагов армянского народа в романе

Ф. Верфеля "Сорок дней Муса-дага".

М. С. Арустамян

Существуют произведения, которые известны всем, известны даже тем, кто не читал их. К числу таких книг, получавших всемирную известность, относится роман Ф. Верфеля "Сорок дней Муса-дага".

В основе этого произведения лежат исторические события, художественно претворенные писателем, события, которые в начале XX столетия потрясли мир.

Поднимая постепенно конкретно — историческую тему произведения на уровень общечеловеческого значения, писатель рассматривает все совершившееся как один из великих драматических эпизодов в исторических судьбах человечества. "Человечество, познавшее свое бесчестие и осознающее свой долг искупления, должно бы превратить позорный рубец Кавказа в памятное место для всей земли, потому что здесь было совершено самое кровавое из всех убийств. Желание изгладить этот позор и отвращение проклявших войну должны объединиться и побудить к паломничеству в Кемах.¹ Там полонники должны пережить в душе своей, чем был 1915 год, прислушаться к глубокой могиле в пропасти и, воскресив в себе этот непостижимый, но все-таки совершившийся ужас, проникнуться всеми фибрами души решимостью борьбы против отравленного сознания допустившего все это", — писал Генрих Фирбюхер, очевидец геноцида армян²

Жестокое обращение с армянским народом стало одной из самых мрачных страниц истории турецкого варварства.

Гуманистическая литература всегда чутко реагировала на всякое попрание человеческого достоинства. Боль за человека сочеталась в ней с острым социально — психологическим анализом нарушения норм

¹ Ущелье Кемах находится между Эрзинджаном и Сивасом, где в июне 1915 года после неопускаемых страданий были сброшены с головокружительной высоты десятки тысяч живых женщин и детей.

² Германские источники о геноциде армян, под ред. С. С. Степаняна, Ереван, 1991 г., с. 138.

человечности. Она осуждала невиданные как по своим масштабам, так и по бесчеловечности кровавые злодеяния XX века, включавшие дикое насилие и зверства над тысячами и тысячами мужчин и женщин, стариков и детей, варварские убийства. История войн всех времен и народов не знала примеров столь жестоких и массовых преступлений.

Известная книга австрийского писателя Ф. Верфеля "Сорок дней Муса дага", заклеившая геноцид армян, была написана с целью предостережения человечества от новых актов геноцида. Она стала предупреждением миру о той злой силе, которая рождалась в начале XX века.

Действие книги начинается на стыке двух этапов в жизни героев, когда рушится привычный ее уклад и начинает складываться новый, неизвестный, когда народ мечется в ожидании страшных перемен, когда обострены его чувства и мысли, когда его прежняя жизнь подвергается суровой переоценке.

Армяне, преодолевая растерянность и чувство беспомощности перед самоуверенностью и наглостью турецких угнетателей, находят в себе силы, чтобы сделать самые трудные и первые шаги к активной борьбе.

Народ поднимается на гору, чтобы не отдать на растерзание врагу тысячи и тысячи людей. И это решение подобно другим героическим историям, порожденным в военные времена, свидетельствует о невиданных пределах человеческого духа.

События в романе показывают, что в непримиримой схватке двух противоположных миров — светлого сопротивляющегося мира христиан — армян и подлого, бесчеловечного мира турок, отравленного пошлой психологией пантюркизма, победила стойкость и любовь к жизни.

Если описание армян дается с романтической приподнятостью или лирической задушевностью, то в изображении турецких палачей Верфель вложил презрение и ненависть к ним. На это направлены все выразительные средства. И это не случайно. Вся турецкая политика воспринимается армянским населением как тягостный кошмар.

Изображая врагов армянского народа, Верфель вызывает органическое презрение и отвращение к преступлениям, а не ужас перед ним. Враги —

существа низшего типа, люди циничные и жестокие. Писатель сумел показать, какой страшной силой становятся обманутые варварской политикой чиновники, военные, полицейские, отученные самостоятельно мыслить и воспитанные в духе ненависти к другим народам. Прислужники младотурецкой политики усиливают впечатление бесчеловечности, жестокости.

В романе сильно звучит мотив враждебности к армянскому народу, которая проявляется в условиях войны с вызванными ею неразберихой, неизвестностью.

В Турции с шовинизмом справиться было труднее. У него большая предыстория и глубокие корни, которые надо искать не только в политике, но и в психологии людей.

В романе "Сорок дней Муса-дага" сатира выражает непримиримо-отрицательное отношение писателя к событиям в Османской империи. "Сатира, как одна из самых ярких выражений общественного беспокойства, тревоги, острого ощущения неблагополучия окружающей действительности, является одной из наиболее отчетливых форм идейного протеста против этой действительности".¹ Изображая врагов армянского народа сатирически, Верфель удается до читателя важные мысли о социальной несправедливости, царящей в мусульманской стране. Писатель стремится делать типологию сатирических образов, показать своеобразие их связей с реальной действительностью, увидеть за комичными событиями живой ход турецкой истории с ее трагическими и комическими коллизиями. Для того, чтобы разобраться в сущности пантюркизма, писатель вправе был наблюдать какую-либо фигуру, которая внешне никакими исключениями особенностями не отличалась. Он рассматривает фигуры главных проповедников этой идеологии и фанатичных приверженцев их идей. Благодаря таким сценам Талаат становится зримым, яснее видишь, чего стоит это "сверхчеловеческое" зверье. Писатель рисует внешний облик преступника. Его философию, его убеждения Верфель рассказывает в

¹ Тронская М. А. Немецкая сатира эпохи Просвещения. Л., 1962, с. 3—4.

дискуссии с Лепсиусом, который с осуждением смотрит на деятельность этого идеолога. "Ваше превосходительство, вы хотите основать новую империю. Но под фундаментом ее будет лежать труп армянского народа", — говорит Лепсиус.¹

Представители двух разных миров, морали человеконенавистнической и морали гуманной, вступают в борьбу. О палачах писатель пишет с ненавистью. Облик их легко запоминается благодаря детали, нередко отдельному эпитету или определению, имеющим явно сатирическое звучание. Говоря о Энвере паше, Верфель отмечает, что "... мал ростом и так невзрачен. Шитый золотом мундир (то ли маршалский, то ли собственного фасона) изумительного покроя сшит по талии, сидит как влитой и в сочетании с двумя рядами сверкающих орденов придает Энверу легкомысленно — моложавый и элегантно — задорный вид. По лицу судя, Энвер паша не то застенчив, не то робок, он по — девичьи вскидывает глаза. Узкобедный, с покатыми плечами, он движется легко, даже изящно".² Описывая генерала, писатель отмечает, что его внешний вид не соответствует его духовному облику.

Автор раскрывает в Энвере то, что невозможно было в нем оправдать и в конце концов обеславило его имя. Это самонадеянный и упоенный своим величием человек. Верфель осуждает в нем индивидуализм, жажду славы. И напрасно к нему обращается Иоганнес Лепсиус прекратить армянскую резню.

Поэтому, как пишет писатель — гуманист — пастору Иоганнесу Лепсиусу открывается истина: "Мне остается только одно — молиться".³

Сатирически описан и портрет Талаат бея. "Для громоздкой фигуры министра кабинет слишком мал. Когда этот богатырь встает из — за стола — вот как сейчас, — он заслоняет собой все окно. Крупная голова Талаата на висках седея. Восточного склада лицо, мясистые губы, черные как смоль усики.

¹ Верфель Фр. — Сорок дней Муса — дара: Ер., 1988, с. 119. Franz Werfel, Die vierzig Tage des Musa — Dagh, Frankfurt am Main 1996, s. 165.

² Там же, с. 111 — 112 — (оригинал), s. 154 — 155.

³ Там же, с. 127. — (оригинал) s. 176.

Уголки стоячего воротника сжимают тяжелый подбородок. Выпирающее брюшко обтянуто пикейным жилетом, белизна которого, должно быть, символизирует чистосердечие. Когда Талаат бей встречается со своими соратниками по дуумвирату, у него неизменно возникает потребность своей могучей медвежьей лапой отечески погладить по плечу этого юного баловня судьбы (Энвера)".¹ Талаат подвергается уничтожающему разоблачению, потому что он избрал для себя преступную роль палача народа. Историческими, государственными интересами он оправдывал убийство, расстрелы армян, свои коварные планы.

В романе много эпизодических отрицательных персонажей. Они хорошо запоминаются своими недобрыми действиями и мыслями, стараниями и неприятной внешностью.

Мы запоминаем, например, "молодого еще человека, рыжеватого, в веснушках", "тщательно ухоженные ногти", "воспаленные глаза с редкими, как у всех рыжих людей, ресницами", "седобородого полковника с маленькими глазками и детскими пунцовыми щечками", турецких жандармов (заптий) и солдат, перепуганных сопротивлением небольшого числа армян.

Главным средством раскрытия сатирического образа становится не авторское суждение о герое, а изображение героя, данное как бы со стороны. Позиция автора проявляется не в прямой оценке героя, а в том насколько автор, поставив своего героя в определенную ситуацию сумел заставить его раскрыться во всей его неприглядной сущности. Автор отступая как бы на второй план, выставляет своих сатирических персонажей на осмеяние, он, как правило, не комментирует их поступки, а разоблачает через нелепость их поступков, то есть не столько рассказывает, сколько показывает.

Страницы, рассказывающие о каймакаме (начальнике провинции), звучат как отвращение, едкая насмешка, разоблачающая этого представителя "турецкой крови", презрение автора к нему. "Его тяжелое тело съехало на

¹ Там же, с. 123. — (оригинал) s. 171.

землю. Казалось, он вот-вот потеряет сознание. Из чернеющих губ вырывались одни и те же слова: — Это конец... "1.

Описывая Джемаль пашу, Верфель обнажает и осуждает социальную и нравственную сущность этого хищника, пантюркизма в целом, и отвечает на вопрос, что вызывает озверение человека, какая сила толкает его для принятия таких мер против народа, защищающего свое достоинство и жизнь. Поэтому в его описании, мы замечаем насмешливое отношение писателя к нему. "Кособокий Джемаль остановился перед каймаком, чья грузно-рыхлая фигура немного возвышалась над ним.

Окаймленные черной бородой толстые губы Джемалья шевелились и шипели"2. Верфель указывает на бесчеловечную его роль в жизни страны. Пекущийся о благе Турецкой империи, генерал исполнял роль грабителя и убийцы.

Если в одной из сцен Верфель сравнивает Джемаль со змеей, то в другой сцене писатель вместо руки видит лапу хищника. "Приземистый Джемаль подошел к великану Осману и так хлопнул лапищей по его груди, что ходячая выставка оружия загремела и зазвенела."3 Писатель смеется над охраной генерала. "Осман осклабился. Каймакам тоже поспешил изобразить кисло-сладкую улыбку."4 Писатель показывает безразличие Османа ко всему, кроме своего генерала.

Для младотурецких прислужников убийство — профессия, война — средство обогащения. Для армянского человека война противоестественна, противоречит его чистому духовному миру, и он ведет ее в силу необходимости. Характеры врагов армянского народа вполне типичны и реальны и предстают живым воплощением тех событий. Описывая их, Верфель стремится не только к сатирическому осмыслению отдельных явлений действительности, но и к осмеянию самой сущности турецкого государства. Остро воспринятая им уродливость, абсурдность межчеловеческих отно-

¹ Там же, с. 655.-(оригинал) s. 935.

² Там же, с. 555.-(оригинал) s. 790.

³ Там же, с. 555.-(оригинал) s. 935.

⁴ Там же, с. 655.-(оригинал) s. 935.

шений, установленных в турецкой общественно-политической жизни начала XX века, показаны сатирически. А враги становятся носителями отвратительных и страшных черт этой системы, образы которых символизируют этот порядок с культом жестокости, уничтожения и грубой силы. Демонстрируя ненормальность того, что считалось для них нормой, враги обнаруживают свое бессилие перед армянскими защитниками, страх, и с помощью отвратительных поступков хотят подавить волю армян к спасению.

Особенно ярко в романе выделяются сатирические ситуации, сатирическое звучание которых усиливается, когда на них падает акцент: "Добродушный старичок бинбаши с розовыми младенческими щечками надел очки, хотя читать, собственно, было нечего, — возможно этим своим жестом он намеревался подчеркнуть, что среди присутствующих он самый дальновидный и мудрый".¹

Создавая сатирические образы, Верфель ограничивался такими словами, функция которых сводилась лишь к тому, чтобы придать фону, на котором показаны его персонажи, иронический оттенок, благодаря удачно найденным средствам сатирического заострения образов. "Каймакам, сидевший до сих пор молча, подперев голову рукой, углубился в карту Оттоманской империи, лежавшую на столе, хотя масштаб событий вовсе не соответствовал тому, что на ней было обозначено".² В ироничной манере автор передает убожество чувств и представлений своих персонажей, которые передают трагизм турецкой действительности.

"Один из взводных командиров разгромленной роты, единственный мюлязим, переживший сражение четвертого августа, предстал перед совещанием с рапортом. Невозможно было упрекнуть его в том, что он, чтобы оправдать случившееся, расписывал силы армян в самых невероятных красках. Десять — нет, двенадцать тысяч армян попрятались в неприступных

¹ Там же, с. 288—289. — (оригинал) s. 401.

² Там же, с. 28. — (оригинал) s. 399.

бастионах на высотах Муса-дага".¹ Верфель показывает трусость, боязливость этого командира, которая заставляет его трепетать перед воображаемой силой. "Таким образом, сатира пользуясь оружием смеха, выступает великим посредником в деле отличения истины от лжи".²

Через внешность проявляется и сущность врагов армянского народа. "Внешность капитана была приметная: у него были разные глаза. Правый глаз — выпученный и неподвижный, левый — маленький и наполовину заплывший. Как ни воинственно топорщились фельдфебельские усы, как ни свирепо выпячивал подбородок этот полицейский начальник, он был обречен путать людей своей смешной внешностью и потешать их своим грозным видом".³

В образе капитана Верфель дает пародию на "истинных турков". Писатель показывает дутую воинственность его, за которой скрывается лицо хищника.

Разоблачая младотурецкую политику, писатель не только увидел в нем страшную темную силу, способную принести армянскому народу много бедствий, но и его слабость. "Его вздутый живот при каждом вздохе чуть не отодвигал огромный стол. Дряблые, гладко выбритые щеки нависали над широким вырезом воротника, феска съехала на левый висок — явный признак того, что каймакам сердит и хочет спать".⁴

Действия администрации Османской империи проникнуты анти-армянским духом, которым руководствуются снизу доверху. Рядовые служители этой империи ничем не отличаются от своих начальников. "Доблестные воины, распространяя крепкий запах пота, взяли штурмом лестницу на второй этаж".⁵ Верфель подчеркнул даже старания одного из

¹ Там же, с. 28. — (оригинал) s. 399.

² Кобзарева Л. В. Опыт анализа сатирического произведения на лекциях и практических занятиях по зарубежной литературе. Свердловск., 1976, с. 22.

³ Верфель Фр. — Сорок дней Муса-дага: Ер., 1988, с. 217. Franz Werfel, Die vierzig Tage des Musa-Dagh, Frankfurt am Main 1996, s. 299.

⁴ Там же, с. 287. — (оригинал) s. 398—399.

⁵ Там же, с. 231. — (оригинал) s. 318.

...и т. д. "Некий особенно усердный заптий бросился на застланную кровать и зубами разорвал шелковую наволочку".¹

Писателю — гуманисту, страстно защищавшему достоинства человеческого разума, были отвратительны солдаты, слепо подчиняющиеся приказам сверху.

Верфель в своей сатире высмеивал прислужников, палачей и своим острым словом наносил осуждающие удары по бесчеловечной политике насильников, грозящих человечеству. Писатель с помощью юмора выразил глубокий внутренний трагизм жизни в Турции и свою тоску по совершенному устройству человеческого общества.

Հայ ժողովրդի թշնամիների երգիծական պատկերումը
Ֆրանց Վերֆելի «Լուսա լեռան քառասուն օր» վեպում

Մ. Ս. Առուստամյան
ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ավարիացի գրող Ֆրանց Վերֆելը մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին գրական հուշարձան դարձած «Լուսա լեռան քառասուն օր» վեպով մերկացրել է մարդկության դահիջներին և նրանց արյունոտ քաղաքականությունը, հումորի միջոցով արտահայտել թուրքիայի ներքին խոր ողբերգությունը:

Երգիծանքով ներկայացնելով հայ ժողովրդի թշնամիներին՝ Վերֆելը կարողացել է ընթերցողին մինչև վերջ հասցնել կարևոր մտքեր մոսուլմանական աշխարհում իշխող սոցիալական անարդարության մասին: Գրողը ձգտել է կատարել կերպարների տիպաբանություն, ցույց տալ իրականության հետ նրանց յուրահատուկ կապերը, զավեշտական իրադարձությունների հետևում տեսնել թուրքիայի պատմության կենդանի ընթացքը՝ կապված ողբերգական և կոմիկական կոլիցիաների հետ:

¹ Там же, с. 231. — (оригинал) s. 317.

Satirical depiction of the Armenian people's enemies in the novel by F. Verfel
"Forty Days of Musa – Dagh"

RESUME

The novel "Forty Days of Musa – Dagh" by the famous Austrian writer Verfel which became the monument to the Genocide, revealed the murderers of the humanity and their bloody philosophy and with the help of humour expressed the deep inner fragedy of life in Turkey.

Depicting the enemies of the Armenian people with satire, Verfel manages to give the readers the important ideas about social injustice, reigning in the Moslem country. The writer tries to make a typology of satirical characters, to show the peculiarity of their coonnections with reality, to see behind the comic events the real course of events in Turkish History with its tragic and comic clashes.

**Работа над конструкциями на
практических занятиях по русскому языку
со студентами-нефилологами
Р.Н.Саакян**

Изучение учебно – научного стиля речи должно начинаться сразу после приобретения необходимых знаний по русскому языку(после вводно – корректировочного курса). При этом особое внимание уделяется структуре научного текста, которая в корне отличается от структуры обычного текста: во – первых, своей лексикой – употреблением терминологической, общенаучной, многозначных слов в одном из значений, аббревиатур: во – вторых, морфологией – преобладанием имени существительного преимущественным употреблением отвлеченных, отглагольных существительных, употреблением конкретных существительных в обобщенном значении, насыщенностью текста, существительным среднего рода , употреблением глаголов в форме настоящего, прошедшего, будущего времени и форм кратких имен прилагательных для характеристики действий и состояний как постоянного свойства, а также активностью страдательных конструкций, причастных и деепричастных форм, широким употреблением форм несовершенного вида глагола: в третьих, синтаксисом – отсутствием эллиптических конструкций, широким использованием цепи родительного падежа существительных, причастных и деепричастных оборотов, однородных членов предложения, выражением связи предложений с помощью повторения существительных, вводных слов, наречий и местоимений.

Наша задача – объяснить формально – грамматическую структуру конструкций, активизировать их употребление в ограниченной речевой ситуации.

Конструкции для усвоения, с которыми знакомится студент через тексты, служат различным целям:

1. Для выражения квалификации лица, предмета, явления:

что есть что
являться чем
представлять собой что
служить чем
состоять(закключаться)в чем и т.д.

2. Для выражения характеристики предмета, лица, явления(иметь какую форму, структуру, строение, цвет и т.д.)

обладать чем
свойственен кому, чему
иметь значение
известен, замечателен чем и т.д.

3. Для выражения сравнения, сопоставления:

сравнить(сопоставить) что с чем
так же, как(и)
такой же, как(и)
сходен с кем, чем, по чему

отличаться от чего чем
параллелен чему
перпендикулярен чему и т.п.

4. Для выражения изменения состояния, качества, количества:
становиться (стать) каким
делать (сделать) что каким и т.д.

5. Для выражения использования, применения, назначения, замены предмета:

пользоваться чем
находить (иметь, получить) применение в качестве чего (в чем, где) воспользоваться чем
расходовать (тратить) что на что и т.д.

6. Для выражения связи, причины, следствия и условия явлений:
зависеть от чего, от того, что
определять что (то, что)
быть связанным с чем (с тем, что)
испытывать влияние кого (чего) и т.д.

7. Для выражения процесса наблюдения, изучения и результата этого процесса:

исследовать (изучать, наблюдать, анализировать) что
наблюдать (следить за чем / за тем, как: за тем, что, за тем чтобы) установить (определить) что (как, почему) на основании чего
сделать заключение, что на основании чего: из чего
следует что

8. Для выражения источника, наличия информации:
кому известно что (как, почему)
как вы знаете (мы знаем)
как выяснилось
как установлено
по словам кого
просить кого сделать что
обращать внимание на что и т.д.

9. Для выражения представления о предмете, факте:
считать кого кем
по мнению кого (чего)
стоять во главе чего
считать кого (что) кем (чем)
допустить что на основании чего
стоять на какой точке зрения и т.д.

В качестве примера приводим работу над конструкциями на материале текста „Неравномерные движения „ .

Предлагаем конструкции с глагольными связками есть, являться, служить, называться, относиться и словосочетанием представлять собой, которые служат для характеристики предмета по его сущности или функции, по отнесенности к классу однородных предметов, явлений.

Неравномерные движения

Большинство движений, которые мы наблюдаем в природе и жизни, являются неравномерными или переменными. Если при равномерном движении скорость есть величина постоянная, то при неравномерном движении скорость есть величина переменная. Скорость изменяется под воздействием силы: то увеличивается, то уменьшается. Величину, которая характеризует быстроту изменения скорости, называют ускорением. Ускорение характеризует переменное движение.

Если скорость тела увеличивается, то ускорение является положительным, а движение ускоренным. Движение поезда, который отходит от станции и постепенно увеличивает скорость, может служить примером ускоренного движения. Можно сказать, что начало всякого движения представляет собой ускоренное движение.

Если скорость тела уменьшается, то ускорение в данном случае отрицательное, а движение называют замедленным. Движение поезда, который подходит к станции постепенно замедляет скорость, служит примером замедленного движения.

Движение, при котором скорость за любые равные промежутки времени изменяется одинаково, называют равноускоренным движением. Равноускоренное движение есть движение с постоянным ускорением.

К ускоренному движению относится свободное падение тел. Другим примером равноускоренного движения служит движение шарика по наклонной плоскости. Примером равноускоренного движения с постоянным отрицательным ускорением является движение тела, которое бросили вертикально вверх. Такое движение называют равнозамедленным.

Задание 1. Найдите в тексте предложения с данными конструкциями. Составьте свои предложения

- что есть что
- что является чем
- что служит чем
- что называется чем
- что относится к чему
- что представляет собой что

Задание 2. Дайте антонимы к следующим словосочетаниям:

ускоренное движение, увеличение скорости, постоянная величина, равнозамедленное движение.

Задание 3. Прочитайте первый абзац текста, определите его главное содержание.

Задание 4. Прочитайте текст про себя и найдите в тексте ответы на вопросы:

1. Как изменится скорость под действием силы при неравномерном движении?
2. Что называется ускорением?
3. Какое движение называют ускоренным?

4. Что может служить примером ускоренного движения?
5. Какое движение называют замедленным?
6. Что может служить примером замедленного движения?
7. Что такое равноускоренное движение?

Задание 5. Прочитайте предложения. Замените глагол служить глаголом являться

1. Вода часто служит растворителем в природе.
2. Во многих химических реакциях кислород служит ускорителем.
3. Дерево может служить изолятором.
4. Железо служит материалом для изготовления магнитов.

Задание 6. Напишите предложения с данными словосочетаниями:
служить основой, служить источником, служить примером, служить проводником, служить материалом.

Задание 7. Перескажите текст, используя конструкции с глаголами есть, являться, называться, служить и т.д.

Работа над указанными выше конструкциями, на наш взгляд, позволяет постепенно усложнять объем требований:

— уметь выделить основные мысли прочитанного текста, выразить их в краткой форме, записать в виде плана, составлять различные виды плана (в форме вопросов, назывных предложений и др.)

Уметь передать устно на русском языке содержание и структуру текста, выявить основные выводы автора, развить концепцию автора, привлечь другие источники, изложить материал в виде сообщения, выступления, доклада.

Подобная работа с конструкциями на занятиях по русскому языку позволяет студентам — нефилологам не только совершенствовать русскую устную речь, но и развивать мыслительную деятельность студентов.

Литература

Л.А. Попова

Н.Ф. Сафьянова

„Пособие по русскому языку (научный стиль речи)

Москва, издательство „Русский язык“, 1979.

Программа практического курса русского языка
для вузов Армянской ССР.

Ереван 1987г.

С.И. Ожегов „Словарь русского языка,“

Москва, издательство „Советская энциклопедия“, 1968г.

**Ոչ բանասեր ուսանողների հետ գործնական
պարապմունքների ժամանակ լեզվական կառուցվածքների
վրա տարվող աշխատանքը**

**Ռ.Ն.Սահակյան
Ամփոփում**

Ոչ բանասեր ուսանողների խոսքի ունակությունների և կարողությունների կատարելագործումը տեղի է ունենում մասնագիտական կոնկրետ նյութի շարահյուսական ամբողջությամբ:

Քննարկվող կառուցվածքների վրա տարվող աշխատանքը նպաստում է ոչ միայն խոսքի մշակույթի բարձրացմանն ու հաստատմանը, այլև զարգացնում է ուսանողների մտածողական գործունեությունը:

**„The work on the constructions in practical class of Russian with the
students non-philologists,..**

Sahakian Romella

The author of the article touches upon the work on scientific style in the national audience on the advanced level of teaching. She investigates the grammatical structure of several constructions, the ways of making their usage more active in the speech of the students non-philologists. The perfection of speech skills and abilities of the students is seen on the concrete material – on the professional syntactical whole.

The main conclusion of the article is the following: the work on the constructions in question not only promotes the improvement of the culture of Russian speech, enriches the professional lexis, but also develops abstract thought of the students.

И. Г. Амбарцумян

*Развитие культуры чтения
как одна из основных задач в процессе обучения
русскому языку студентов неязыковых групп.*

Чтение как один из важнейших компонентов формирования навыков речевой деятельности, безусловно, является важным источником информации.

Речевая деятельность как на родном, так и на неродном языке не может быть полноценной без овладения навыком чтения. Следовательно обучение чтению как одному из видов речевой деятельности – важнейшая учебная задача, которую должен решать преподаватель русского языка на практических занятиях, т.к. культура чтения – необходимая основа дальнейшего совершенствования качества обучения студентов. Вот почему развитие культуры чтения – необходимая часть всего процесса обучения и воспитания.

Культура чтения – очень широкое понятие, кратко определить его можно как совокупность интереса и любви к книге, специальных знаний о книге и способах работы с ней, умений, навыков и привычек, помогающих читать книгу (текст) с максимальной пользой. Только на определенном этапе чтение становится подлинным соприкосновением с искусством и перестает быть простым развлечением.

Цель обучения чтению на практических занятиях по русскому языку заключается в том, чтобы научить студентов рациональным приемам восприятия и переработки информации, содержащейся в текстах различного характера в зависимости от содержания и коммуникативной задачи.

Умение читать предполагает овладение техникой чтения, т.е. правильным озвучиванием текста, записанного в определенной графической системе, и умением осмыслить прочитанное.

При обучении чтению преподаватель должен четко осознавать ту коммуникативную задачу, которая будет определять характер восприятия текста студентами. Под коммуникативной задачей в данном случае следует понимать установку на то, с какой целью осуществляется чтение: где, когда, для чего будет использована извлеченная из текста информация. При этом следует учитывать функции, которые присущи чтению как виду речевой деятельности и которое реализуется в процессе опосредованного общения читателя с автором текста.

Как правило, выделяются три функции чтения: познавательная, регулятивная и ценностно – ориентационная.

Если, например, преподаватель преследует познавательную функцию, то она может быть конкретизирована в следующих типах заданий: прочитать текст и ответить на вопросы; прочитать и вспомнить, что о прочитанном было известно ранее; что нового вы узнали о том - то и т.п. Или если преподаватель ставит задачу воздействовать на чувства

студентов (ценностно – ориентационная функция), то задания формулируются следующим образом: прочитать и выразить свое отношение к прочитанному; прочитать и определить, что и почему вызывает смех (печаль, радость и т. п.).

Так как в процессе чтения могут решаться различные коммуникативные задачи, то реализуются разные виды чтения. Критериями выделения вида чтения, исходя из тех коммуникативных задач, которые оно должно решать, являются предполагаемое использование извлекаемой из текста информации и степень полноты и точности понимания читаемого. В соответствии с этим выделяют три вида чтения: изучающее, ознакомительное и просмотровое.

Изучающее чтение, как известно, направлено на полное и точное понимание информации текста. При обучении этому виду чтения решается следующая коммуникативная задача: запомнить полученную в тексте информацию и в дальнейшем использовать ее в другом виде речевой и неречевой деятельности. Одним из основных приемов, способствующих этой цели, является постановка вопросов после прочтения текста, либо до прочтения (предварительные вопросы). Наиболее эффективна постановка предварительных вопросов, так как целенаправленный и правильно сформулированный предварительный вопрос существенным образом влияет на характер чтения.

Ознакомительное чтение – это вид быстрого чтения, направленный на понимание общего содержания читаемого с познавательной целью. Ознакомительное чтение базируется на приемах общего охвата содержания, требующих умений определять тему по заголовку, по названию, по его началу и концовке, прогнозировать содержание текста, выделять главную и конкретизирующую, существенную и несущественную информацию и т.д. Эти умения формируются в процессе выполнения специальных упражнений, в основе которых лежат такие задания: изложить сжато содержание предложения, абзаца, текста; найти в тексте ключевые слова, несущие основную информацию; найти главные мысли текста (абзаца), ориентируясь на его название (аннотацию, план) и т.д. Эти упражнения способствуют развитию умения быстро извлекать необходимую информацию, опуская второстепенное, несущественное.

Просмотровое (поисковое) чтение ставит перед студентами задачу получить самое общее представление о содержании статьи, книги; умения выделять и обобщать факты в процессе чтения, прогнозировать дальнейшее развертывание текста. Чтобы сформировать данные умения, необходимо в процессе чтения текстов научить студентов анализировать заголовки текста; осмыслить способы обобщения сказанного в конце текста и т.д.

Для того, чтобы обучение чтению представляло собой обучение речевой деятельности, необходимо соблюдать следующие требования.

Во-первых, целью обучения чтению должно быть чтение про себя, поскольку оно является естественной формой чтения. В реальной жизни на родном языке мы читаем про себя, именно этот вид чтения помогает нам извлечь из текста нужную информацию. Чтение же вслух выполняет

другую коммуникативную функцию – оно помогает передать полученную информацию слушателю. Кроме того, при чтении вслух преподаватель может контролировать ошибки, выявлять и объяснять их, чего невозможно сделать во время чтения про себя, когда ошибки остаются невыявленными и влекут за собой неправильное понимание прочитанного.

Во-вторых, чтение должно быть информативным. Читать текст просто так, не получая информации, естественно, нецелесообразно, ведь целью чтения является получение информации, мотивом – удовлетворение потребности в информации.

От качества восприятия текста зависит и его понимание, а глубина и точность понимания достигаются в том случае, когда текст доступен читающему по содержанию, соответствует его интересам и кругозору. Поэтому при отборе текстов для чтения должна учитываться их языковая насыщенность: какое количество неизвестного студентам грамматического и лексического материала они содержат.

Один из элементов культуры чтения – заучивание наизусть, обогащение памяти посредством закрепления в ней фразеологических оборотов русского языка, "крылатых" фраз, отрывков из произведений, целых произведений. Высокая культура чтения предполагает умение читать не только быстро (хотя нам известно, что темп – один из существенных критериев сложившегося механизма чтения), но и медленно, вдумчиво. Читать вдумчиво труднее, но и интереснее, однако, далеко не все взрослые умеют читать вдумчиво. Как известно, точное и глубокое понимание содержания читаемого текста требует сознательного чтения, особенно для студентов неязыковых групп. При помощи специально разработанных упражнений преподаватель должен обучить студентов сознательному (аналитическому) чтению.

Практическая направленность обучения русскому языку в армянской аудитории требует, чтобы в процессе чтения текстов разрешались также общеобразовательные и воспитательные задачи, поэтому желательно, чтобы каждый текст содержал новую информацию.

Непременное условие собственно чтения, направленного на получение из текста определенной информации – это достаточная широта "поля чтения", т. е. количество знаков (букв, слогов, слов), которые может охватить читающий "одним взглядом". Студенты с малым "полем чтения", естественно, не воспринимают структуры всего предложения, даже если оно состоит целиком из знакомых им слов. Поэтому нужны специальные упражнения на расширение "поля чтения", при достаточно частом выполнении которых уже скоро у большинства студентов складывается механизм восприятия предложения от начала до конца, "одним взглядом"¹.

1. Более подробно об упражнениях на расширение "поля зрения" в кн.: Методика русского языка для армянской школы. Под ред. Б.М. Есаджяна. Луйс, 1974, ч.1 стр. 145.

Развитие культуры чтения на практических занятиях по русскому языку зависит от разработки системы специальных заданий, упражнений, способствующих становлению и развитию техники чтения (правильного звучивания, произношения слов, словосочетаний, предложений, уяснения их значений и понимания прочитанного).

Умение грамотно читать обеспечивает формирование других речевых мений, создает необходимую базу для обучения студентов написанию изложений и сочинений, конспектов, рефератов.

Литература

1. Методика русского языка для армянской школы. Под ред. Б.М. Есаджанян. "Ауйс" 1974г.
2. Методика преподавания русского языка в школе. Под ред. М.Т. Баранова. М.: Издательский центр "Академия", 2001г.
3. Воспитание культуры чтения школьников. Под ред. И.И. Долецкой. М., "Педагогика", 1971г.
4. Практическая методика обучения русскому языку в средних и старших классах. Под ред. Е.А. Быстровой. – А. Просвещение, 1988г.
5. Текучев А.В. Методика преподавания русского языка в средней школе-м., 1958

The development of reading culture as one of the principal problems in the process of teaching Russian to the students of non-linguistic groups.

Summary

Speech activity both in the mother tongue and foreign language can not be perfect without reading habits. Consequently, from the point of view author, teaching reading as one of the kinds of speech activity is the most important educational problem, which must be solved by the Russian language teacher during practical classes, as the reading culture is the necessary basis for further improvement of students's quality of teaching.

Ընթերցանության կուլտուրայի (տեխնիկայի) զարգացումը որպես ոչ մասնագիտական (ոչ լեզվական) խմբերի ուսանողների ուսաց լեզվի ուսուցման պրոցեսի հիմնական խնդիրներից մեկը

Ի.Հ. Համբարձումյան

Ա. Մ. Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Խոսքային գործունեությունը ինչպես մայրենի, այնպես էլ այլ լեզուներում չի կարող լինել լիարժեք, առանց տիրապետելու ընթերցանության տեխնիկային և հմտություններին: Հետևաբար հեղինակի կարծիքով ընթերցանության ուսուցումը, որպես խոսքային գործունեության ձևերից մեկը կարևոր ուսումնական խնդիր ու գործընթաց է, որը պետք է իրագործի ուսաց լեզվի դասախոսը՝ գործնական պարապմունքների ընթացքում, քանի որ ընթերցանության կուլտուրան (տեխնիկան) ուսանողների ուսուցման որակի հետագա կատարելագործման ամրաժեշտ հիմքն է:

Կապակցված խոսքի ուսուցումը տարրական դասարաններում

Ա.Ս.ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Մայրենի լեզվի դպրոցական դասընթացի ուսուցման համակարգում ամենակարևորը թերևս աշակերտների խոսքի զարգացումն է, պատկերավոր մտածողությունը, լեզվական զգացողության դաստիարակումը:

Նշանավոր մանկավարժ և հոգեբան Սեդրակ Մանդինյանը իր բազմաթիվ աշխատություններում հիմնական շեշտը դնում է աշակերտների խոսքի և տրամաբանական մտածողության վրա: Նրա կարծիքով լեզուն սոսկ բառեր չպետք է սովորեցնի, այլ « մտքեր տա և մտքեր ծնան »:

Աշակերտների խոսքի զարգացմանն ու կատարելագործմանը մեծապես նպաստում է ծանոթության ու շարահյուսության ուսուցման զուգընթաց լեզվաորոշական վարժությունների կատարումը:

Խոսքի զարգացման աշխատանքում կարևոր տեղ պետք է տալ կապակցված խոսքի ստեղծմանը, որը խոսքի ուսուցման վերջնական նպատակն է:

Կապակցված խոսքի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները պետք է սկսել բանավոր վարժություններից և ապա աստիճանաբար անցնել գրավոր աշխատանքներին, որոնց համար պետք է հիմք լինի բանավոր խոսքը: Եզակի չեն դեպքեր, երբ աշակերտը մայրենի լեզվից գնահատվում է «4», մոյնիսկ «5», իսկ գրավորից «3», անգամ «2»: Դա կոպիտ սխալ է: Վերջին հաշվով, չէ որ գրավոր խոսքը ծնվում է բանավորից, և նրանով է պայմանավորված գրավորի հաջողությունը: Այսպիսով՝ այն պահանջկոտությունը, որ դրսևորվում է աշակերտի գրավոր խոսքն ստուգելիս, չի արտահայտվում բանավոր պատասխանները հաշվի առնելիս ու գնահատելիս:

Խոսք կառուցելու բոլոր վարժությունների համար ընդհանուր է այն, որ դրանք, մի կողմից ուսումնասիրած լեզվական-քերականական օրինաչափությունները կիրառելու լավագույն միջոցներ են և, մյուս կողմից, լայն հնարավորություն են ընձեռում սովորողների ստեղծագործական կարողությունների զարգացման համար:

Խոսք կառուցելու յուրաքանչյուր ակտ ստեղծագործական պրոցես է, ինքնուրույն, անհատական ստեղծագործություն:

Գրելը կարդալուց դժվար է, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է ինքնուրույն գրավոր աշխատանքին, նշանակում է ուսուցչի խնդիրն է զարգացնել աշակերտների թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր խոսքը, իհարկե, շեշտը դնելով հիմնականում բանավորի վրա: Լուրջ ուշադրություն պետք է դարձնել բանավոր խոսքին ներկայացվող պահանջներին, որոնց պահպանումը և գործադրումը բարերար հողմներով աշակերտների կապակցված խոսքի զարգացման համար:

Բանավոր և գրավոր խոսքի ընդհանուր պահանջների կողքին անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրություն դարձնել նաև բառապաշարի հարստացմանը:

Լեզվի ատաղձը կազմում են բառերը, իսկ կապակցված խոսքի համար այդ բառերը հանդես են գալիս որպես շինանյութ: Ուրեմն բառապաշարի հարստացման համար բառերը պետք է դիտել խոսքի և այլ բառերի հետ ունեցած կապակցության մեջ: Ուսուցչի խնդիրն է իր ամենօրյա գործունեությամբ զարգացնել աշակերտի իմացական հետաքրքրությունը, նրանց ուշադրությունը հրավիրել յուրաքանչյուր նոր հանդիպած բառին, սիրել տալ և սովորեցնել նկատելու անձանոթ բառը, ստուգել բառի ուղղագրության ու իմաստի ճշտությունը, պահանջել նրանցից սեփական

նախաձեռնությամբ դիմել ուսուցչին՝ անհրաժեշտ բառի բացատրությունը ստանալու համար: Միայն խոսքային տարբեր դրսևորումների և զանազան գրավորների մեջ գործածելու շնորհիվ է, որ բառերը կարող են նոր իմաստ ու բովանդակություն ձեռք բերել, արտահայտել զանազան հույզեր ու զգացմունքներ, դառնալ գործուն ու կենդանի, հոգեհույզ ու հոգեզմայլ:

Բառերի գեղագիտական արժեքը սովորեցնելու, լեզվի գեղեցկությունը զգալու միջոցով միայն կարելի է ստեղծել այն ամուր պատվանդանը, որի վրա աշակերտները կկարողանան արվեստի ստեղծագործություններն ընկալել հոգով ու սրտով:

Խոսքի զարգացման աշխատանքներում բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի նախադասության շուրջ տարվող աշխատանքը, որն ամեն տեսակ խոսքի ստեղծման հիմքն ու միջոցն է:

Նախադասությունը խոսքի ինքնուրույն ու որոշակի բովանդակությունը արտահայտող միավոր է, և որպես այդպիսին, ընկած է բոլոր տեսակի կապակցված խոսքի հիմքում՝ լինի այն կարդացածի բովանդակության վերարտադրում, տեսածի ու զգացածի նկարագրություն, թե միանգամայն ինքնուրույն ստեղծագործական խոսք:

Կապակցված խոսք ստեղծելու տեսակետից շատ օգտակար է փոխադրություններն ու շարադրությունները, որոնք, հենվելով բանավոր կապակցված խոսքի վրա, ավելի են խորացնում ու կատարելագործում կապակցված խոսք կառուցելու ուղղությամբ երեխաների ձեռք բերած կարողությունները: Եթե փոխադրություններ գրելիս աշակերտների մեջ հիմնականում զարգանում է վերարտադրական կարողությունը, ապա շարադրություններ գրելիս զարգանում է ինքնուրույն խոսք կառուցելու կարողությունը: Ճիշտ է, առաջին դասարանում գրավոր աշխատանքի այս ձևերը շատ գործածություն չունեն, սակայն թույլատրելի սահմաններում դրանց գործադրումը հսկայական ու անփոխարինելի նշանակություն ունի կապակցված խոսքի ստեղծման գործում:

Խոսք կառուցելու համար առաջին հերթին պետք է հենվել բովանդակության վրա և ապա նրա հետ և նրա միջոցով լուծել լեզվական կանոնի կիրառման հարցը:

Երկրորդ դասարանում պահանջվում է կարդացած փոքրիկ նյութերի համար ուսուցչի օգնությամբ կազմել պատմողական կամ հարցական նախադասություններով արտահայտված պլան:

Փոխադրության հաջողությունը զգալիորեն կախված է բնագրի ընտրությունից: Փոխադրության տեքստերը պետք է լինեն պարզ ու դյուրահաս պատմվածքներ և լեզվական տեսակետից՝ բարձրակ, գեղեցիկ ու ընդօրինակման արժանի:

Երկրորդ դասարանում փոխադրության պլանը գրվում է ուսուցչի ղեկավարությամբ, կոլեկտիվ կերպով:

Փոխադրության ուսուցման նախնական շրջանում պլանը կարելի է կազմել պատմողական երկկազմ նախադասություններով: Օրինակ՝ երկրորդ դասարանի մայրենի լեզվի դասագրքում գետեղված Վ.Անանյանի «Մայր այծյամը» պատմվածքի փախադրության պլանը կլինի այսպիսին.

1. Հոգնած որսորդը տեսնում է խոտի մեջ նստած որոճող վեց- յոթ այծյամ:
2. Որսորդը կրակում է խմբից քիչ հեռու նստած մի մեծ այծյամի վրա:
3. Բոլոր այծյամները փախչում են, կանգնած է մնում մեծ այծյամը, որը հայացքով փնտրում էր մեկին:
4. Ժայռի խոռոչից դուրս է թռչում ուլիկը ու մտնում մայր այծյամի վզի տակ:
5. Մայրը և ուլի իրար գրկած սլանում են փախած հոտի հետևից, իսկ որսորդը ճանապարհ էր դնում նրանց:

Այսպիսով պլանով առաջնորդվելիս աշակերտները կարող են պլանաշարադրանքին ավելացնել որոշ բառեր ու բառակապակցություններ՝ մինչև իրենց լավ ծանոթ նյութի բովանդակությունից: Այստեղ է, որ հատկապես կարևորվում է փոխադրությունների և շարադրությունների պլանների այնպի կազմումը, որոնց մի փոքր լրացումը աշակերտների կողմից, կարող է այն դարձնել նյութի նորմալ շարադրանք:

Երբ աշակերտները բավականաչափ վարժվում են նյութի պլանավորման և ձևին, կարելի է նրա մեջ որոշակի փոփոխություններ մտցնել՝ պլանի հիմքը դնելով նյութի ամբողջական ու ճիշտ ընկալումը:

Նյութի սովորական վերարտադրմանը զուգընթաց երրորդ դասարանը կարելի է թնազիրը վերարտադրել համառոտելով, բայերի դեմքն ու ժամանա փոխելով, ուղղակի խոսքը անուղղակի խոսքի վերածելու և այլն:

Վերարտադրական բնույթի շարադրություններից բացի տարրակ դասարաններում հանձնարարելի են ստեղծագործական բնույթի հետևյալ շարադրությունները՝

ա. դիտած նկարի վերաբերյալ շարադրություն

բ. նկարագրական շարադրություն

գ. կարդացած նյութի վերաբերյալ շարադրություն

դ. ինքնուրույն կամ հորինողական բնույթի շարադրություն:

Սրանցից յուրաքանչյուրը կարող է ղեկնել իր տարատեսակները, սակայն մի բան, որ ընդհանուր է դրանց բոլորի համար՝ դա պլանի կազմումն է:

Շարադրության պլանի կազմելը բավականին բարդ ու խորապատեղծագործական աշխատանք է, ուստի աշակերտներին դրանք պետք հասցնել աստիճանաբար, հետևողական ու հետզհետե բարդացվածությունների միջոցով:

Շատ մեծ է շարադրության կրթադաստիարակչական դերը ուսուցման ընդհանուր համակարգում: Շարադրություն գրելը մեծապես նպաստում աշակերտների անհատական զարգացմանը, նրանց մեջ մշակում է խուկուլտուրա, ազնվացնում աշակերտների զգացմունքները և նպաստում նրա բարոյական կերպարի ձևավորմանը:

Շարադրությունների թեման ընտրելիս պետք է հաշվի առնել աշակերտների կարողությունների մակարդակը և առաջադրված թեմայի սահմանները, այսինքն որոշել, թե գրականությունից կարդացած ինչ նյութեր են վերաբերում թեմայի դրանցից որոնք կարելի է օգտագործել:

Տարրական դասարանների ծրագրային նյութերի մեջ կ'ստեղծագործություններ, որոնք աչքի են ընկնում գեղարվեստական բալմակարդակով և կարող են նյութ հանդիսանալ նկարագրական շարադրությունների համար: Օրինակ՝ Գ. Բաշինջադյանի «Սևանա լիճը» թեմ (3-րդ դասարան), որի շարադրման համար հեղինակը ընտրել է խոնկարագրական ժանրը: Բաշինջադյանը մեծագույն նկարչի տաղանդ պատկերել է Սևանա լիճը:

Աշնան երեկո է: Սևանա լիճը փռված է առջև: Մութը նոր է ընՇուրջս մտալ է ու անշարժ: Լիճը ննջում է: Կարծես նա մի հայելի է, որի անդրադառնում է երկինքն իր աստղերով, շրջապատն իր լեռներով:

Ամեն տեղ խաղաղություն է տիրում:

Ուսուցչի գեղեցիկ ընթերցանությունը աշակերտներին գամում է գրքին նրանց հոգիները լցնում հայրենիքի նկատմամբ անսահման սիրով:

Նյութի հաջորդ պարբերությունը ընթերցելիս ուսուցիչը աշակերտներին բացատրում է, որ հակադրության միջոցով ընդգծվում, ավելի ցայտուն է դառնում պատկերվող երևույթը:

Քիչ հետո եղանակը փոխվում է: Բարձրանում է հոդմը և բնության անդորրը խանգարում: Լիճը, զարթնելով իր քաղցր քնից, կամաց շարժվում է տեղից, հետո խուլ հառաչում, փրփուրներ է արձակում իր կրծքից: Շվժվոցով մոտենում է ժայռերին, հետ է քաշվում, նորից մոտենում, բարձրանում և կռվում է նրանց հետ:

Քամին շարունակվում է, և լճի կատաղությունն ավելի է սաստկանում:

Տեքստում տեղ գտած համեմատությունները, փոխաբերությունները և մակդիրները պետք է օգտագործել աշակերտների հուզաշխարհը ձևավորելու, հոգիները հարստացնելու համար:

Տարրական դասարաններում պետք է հետևել, որպեսզի աշակերտները ստեղծագործական կամ ազատ շարադրություններում գործածեն բնագրերից վերցված դարձվածքներ ու արտահայտություններ, թևավոր խոսքեր, ընտիր հատվածներ, որոնց ազդեցությամբ աշակերտների խոսքը կդառնա արտահայտիչ ու պատկերավոր: Եթե ուսուցիչը կարողացավ հասնել դրան, նշանակում է ինչ-որ չափով նա կարողացել է երեխաներին մղել ու տանել դեպի նկարագրական խոսք կառուցելու արվեստը:

Գրականություն

- ա. Ա.Տեր-Գրիգորյան, Հ. Մխիթարյան, Գ. Մաղոյան- Գրավոր աշխատանքները հայոց լեզվից և գրականությունից, Հայպետլուստամակիրատ, Եր. 1961
- բ. Ա.Տեր-Գրիգորյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Եր. 1980
- գ. Հ.Ն.Աթայան, Կապակցված խոսքի ուսուցման համակարգը, Եր. Լույս- 1986-184 էջ
- դ. Ա.Ս.Մանուկյան, Բանավոր խոսքի զարգացումը հայոց լեզվի ուսուցման ընթացքում, Եր. Լույս.- 1969

Обучение связной речи в начальных классах

АС. Закарян

Резюме

В работе на конкретных примерах разъяснены некоторые вопросы, которые на наш взгляд, помогают повышению эффективности обучения связной речи (устной и письменной) учащихся в начальных классах.

Summary

The work explaining some concrete questions that help to increase the effective teaching of oral and written speech in primary schools.

Некоторые общие черты словообразования в английском и немецком языках

А. Э. Айрапетян

В современной лингвистике все более усиливается интерес к сопоставительным исследованиям. Словообразование — особенно в плане сопоставления систем разных языков — до сих пор остается областью менее разработанной. Особенно интересно сопоставление системы словообразования английского и немецкого языков, т. к. оба языка относятся к одной языковой семье.

Изучение и сравнение слов английского и немецкого языков показывает, что многие слова имеют сложный характер и состоят из морфем, каждая из которых имеет свою форму и значение. Сравнивая морфологическую структуру слова в немецком и английском языках видим, что в обоих языках мы встречаем аломорфы (т. е. морфемные варианты), н-р *please, pleasure/wenig, Weniger*. Однако в английском языке из-за фонетических правил аломорфы встречаются чаще. Аломорфы являются позиционными вариантами морфем и, если взять суффикс — *ation* в английском языке, то в случае если основа оканчивается на *pl* или *l*, то прибавляем — *ion* (*liberation, corruption*). Префикс *in* — имеет свои морфемные варианты *ir, il, im* — (*inability, irregular, illegal, impossible*).

Сравнивая префиксы и суффиксы английского и немецкого языков мы видим, что некоторые из них имеют одну и ту же семантику и структуру, н-р *—er* (агент действия) — *buyer/Arbeiter, mis* (что-то сделанное неправильно) — *misbehave/misverstehen*. Для отрицания в английском и немецком языках используется префикс *in* —, который имеет особую валентность, н-р *unhappy, unimportant/unrichtig, unangenehm*. В английском языке этот префикс может отрицать глагол, чего не наблюдается в немецком языке (*unbind, undo*).

Распространенный префикс *ge* — в английском означающий повторение действия, имеет большую силу валентности, он может присоединяться почти ко всем глаголам и отглагольным существительным, н-р *rearrange, remarriage*. Эквивалентом *ge* — в немецком языке являются различные префиксы, н-р *rewrite — umschreiben, replace — zuruckstellen, renew — erneuern*, но чаще всего соответствует префикс *wider* — (*resound — wiederhallen, redo — wiederholen, restart — wiederaufnehmen*).

Некоторые из аффиксов имеют одну и ту же семантику, однако структура их не совпадает, н-р *teen — (fourteen)/zehn — (vierzehn), less — (hopeless)/-los (spurlos)*.

Необходимо отметить морфемы, заимствованные из других языков, основном из греческого и латинского. В основном семантика и структура этих морфем в английском и немецком языках сохраняется, н-р *ana-, amphi-, fist* (*anagram, amphibiotic, motorist/Anaphora, Amphitheater, Nostalgist*).

Сравнение греческого префикса *a* — (со значением “не”, “без”) встречается в обоих исследуемых языках с одинаковой семантикой (н-р *amoral, atheist/atypisch, asinnlich*). Однако обнаруживается и то, что в английском языке этот суффикс имеет свой аномим, т. е. тот же префикс имеет другое значение, н-р *afraid, asleep, awake*.

В английском и немецком языках словосложение — один из продуктивных типов словообразования. Словосложение имеет свои особенности и семантика сложных слов зависит от многих лингвистических правил, т. е. от фонетических и графических, морфологических и синтаксических факторов.

Как известно, в сложных словах различают детерминант и детерминантум и многие грамматические факторы зависят именно от детерминанта (н-р определение рода в немецком языке или образование множественного числа в английском языке).

Лексическое значение сложного слова в английском и немецком языках зависит так же от порядка следования его компонентов. Незначительное изменение порядка следования может привести к изменению лексического значения сложного слова (н-р *lifeboat/Rettungsboot* — *boatlefe/Bootsrettung*).

В зависимости от формы словосложения подразделяются на различные группы. Особый интерес представляют сложные слова с формой существительное+прилагательное (н-р *snow - white/schneeweiss, skyblue/himmelblau*), которые основываются на сравнении "white as tow", "as blue as sky"/"weiss wie schnee", "blau wie Hismel". Это явление в английском и немецком языках можно назвать полисемией структуры. Семантическим центром сложного слова является лексическое значение второго компонента, дополненные первым (*handbag/Handtasche*). Однако в обоих языках существуют также сложные слова, которые нематематизированы, т. е. связи между лексическим значением слова и его формой не наблюдается, н-р *hotdog/Fahrstuhl*.

Особое внимание необходимо уделить ударению в сложных словах. Ударение, в исследуемых нами языках, может иметь словообразовательную функцию, т. е. в зависимости от того какой компонент сложного слова мы выделяем, изменяется лексическое значение, н-р *overwork* — 'over'work/'übersetzen — 'uber'setzen.

В английском и немецком языках в некоторых случаях существует проблема различения аффикса от компонента сложного слова. Некоторые элементы английского и немецкого словарного состава существуют как в качестве независимых единиц (*man, berry/mann, fach*), так и как аффиксы с большой валентностью, поэтому их называют семиаффиксами. Наиболее продуктивным семиаффиксом в английском языке является — *man*, н-р *seaman, airman, fireman, gentleman, horseman*. В немецком языке продуктивны семиаффиксы — *voll, -weise*, которые характерны для наречий, н-р *schrittweise, probeweise, zeitweise, follweise/ruhevoll, reizvoll, kunstvoll*.

Сложные слова в английском и немецком языках можно классифицировать по разным категориям. Так по наличию соединительного элемента в английском и немецком языках различают: а) сложные слова без соединительных элементов, н-р *heartache/Muttersprache*; б) сложные слова с соединительной гласной и с соединительным согласным, н-р *speedometer, statesman/lippenformig, Hundeleben*; в) сложные слова, компоненты которых соединены между собой предлогом или союзом, н-р *matter — of — fact, son — in — low/ heutzutage, zweiundzwanzig*.

По структуре в обоих языках сложные слова разделяют на: а) сложные слова с простыми компонентами (н-р *film — star/blutrot*); б) сложные слова с одним аффиксальным компонентом (*chain — smoker/Wandzeitung*); в) сложные слова, в которых один из компонентов — сокращение (*H — bag — handbag/U-Bahn — Untergrundbahn*); г) сложные слова, в которых один из компонентов — словосложение (*wastepaper — basket/Funfjahrplan*).

Процесс словообразования включает в себя не только количественные, но и качественные изменения. Наши исследования позволяют квалифицировать сокращение в английском и немецком языках на следующие группы: а) в обоих языках может сокращаться конечная часть слова, н-р *advertisment — advert/Oberkellner — Ober*; б) возможно сокращение начальной части слова, н-р *story — history/Bus — Autobus*; в) может сокращаться средняя часть слова, н-р *maths — mathematics/Unitat — Universitat*.

Как видно из примеров, связь между сокращением и его прототипом не потеряна, т. к. легко воспроизвести полное слово. Но иногда бывает трудно найти прототип сокращения из-за омонимии (n-р в английском *tele* — может быть использован как сокращение для *television* и *telescope*). Из-за постоянного использования сокращений в некоторых случаях в обоих исследуемых языках теряется связь с прототипом и уже в определенный момент времени сокращение и его прототип выступают как синонимы.

Существует два вида фонетических особенностей сокращений. К этим особенностям относятся некоторые правила их чтения:

а) обычное чтение английских и немецких слов с соблюдением всех фонетических принципов, т. е. аббревиатура выступает как единое слово, н-р *UNO*, *UNESCO/SED*, *GUS*. Необходимо отметить, что слова, относящиеся к этой группе в основном изолированы от этих прототипов;

б) следующая группа включает в себя аббревиатуры, чтение которых соответствует их алфавитному произношению, н-р *BBC*, *MP/CDU*, *EKD*.

Как в английском, так и в немецком языках существуют графические сокращения, н-р *bldg* — *building*, *govt* — *government*/*mdl* — *mundlich*, *Ztg* — *Zeitung*. В обоих языках наблюдается удвоение первых букв слова в сокращениях, что указывает на множественное число, н-р *pp* — *pages*/*SS* — *Seiten*.

Для английского и немецкого языков характерно сокращение одной части сложного слова, которое выступает в виде аббревиатуры, н-р *A-bomb*/*D-Zug*.

Не типичным для немецкого языка, но типичным для английского языка является употребление личных имен в виде аббревиатур, н-р *G. B. S* — *George Bernard Show*.

Մի քանի ընդհանրություններ անգլերենի եւ գերմաներենի բառակազմության մեջ

Ա. Է. Հայրապետյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հորվածում համադրական վերլուծության է ենթարկվում անգլերենի եւ գերմաներենի բառակազմությունը: Հայրապետյան ուշադրություն է դարձվում անգլերենի եւ գերմաներենի բարդությունների, ածանցումների, հապավումների ընդհանուր գծերին, ներկայացվում են նաեւ մի քանի փարբերություններ:

Some common features of English and German word-building:

A. E. Hairapetyan

SUMMARY

In this article we try to compare the word-building in English and German languages. We find the main common features and some differences in affixes, compound words and shortenings.

ՀԺՇԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
НЕКОТОРЫЕ ГЕНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ
БОЛЕЗНИ У УРОЖЕНЦЕВ НАГОРНОГО КАРАБАХА

К.Е.Атаян

(Степанакертская городская поликлиника)

ПБ – моногенное наследственное заболевание с аутосомно - рецессивным типом наследования (1). Если такими темпами будет продолжаться распространение ПБ, то приблизительным расчетом в следующем веке 30% армянского этноса будет поражено этой болезнью (2). Кроме выяснения механизмов подобного роста заболеваемости ПБ, уже сегодня крайне необходимо применение классических методов генетической профилактики, а также дальнейшее изучение возможности неклассического наследования ПБ. В этот процесс необходимо включить весь потенциал нации, чтобы избежать грозящей армянскому этносу настоящей генетической катастрофы. При решении этой проблемы очень важно также в различных частях РА и НКР изучить особенности наследования ПБ. Они могут оказаться полезными и при обсуждении вопросов этиопатогенеза ПБ, а также организации генетических исследований и генетической консультации населения НКР и РА.

Все научные работы, посвященные проблеме течения периодической болезни (ПБ), проводились в основном без учета региональных особенностей течения, наследования и спектра мутаций гена болезни. Целью настоящего исследования явилось изучение некоторых региональных особенностей наследования ПБ и спектра мутаций гена MEFV в НКР. Предварительно нами составлен регистр больных ПБ, родившихся в НКР, на основании архивных данных 1972-2000гг. стационарных журналов основных стационаров Еревана, где в основном лечились больные со всей РА и НКР. Данные получены также от участковых терапевтов поликлиник НКР.

Методом подомашнего обхода за 1998-2001гг. нами получена подробная информация о 68 больных ПБ, из которых 34 страдали смешанной формой ПБ, 26 – абдоминальной, 6 – торакальной формой болезни.

Обследовано 221 sibсов этих больных, частота ПБ среди которых оказалась 16.2 % (36 больных). В случае больных смешанной формой ПБ этот показатель оказался довольно высоким 33,3 % ($n = 108$), что достоверно выше аналогичного показателя по Армении ($20.12 = 0.476\%$ [3] , $P < 0.01$). В случае же больных изолированными (абдоминальной и торакальной) формами ПБ этот показатель оказался

сильно низким по сравнению со смешанной формой – 11.3 %, которые, однако, достоверно не отличаются от аналогичного показателя по РА (11.79 ± 0.450 % [3]).

К сожалению имеющиеся в нашем распоряжении данные пока что недостаточны для сравнения вертикального наследования ПБ в НКР и РА, однако имеющиеся данные уже отчетливо показывают, что существуют определенные различия в процессах наследования смешанной формы ПБ в НКР и РА, что можно объяснить или большей выживаемостью генетически пораженных по ПБ эмбрионов в НКР, или большим распространением переносающего ген MEFV пока еще гипотетичного вируса [3], или же различной пенетрантностью различных мутаций гена MEFV, или же другими факторами. Дальнейшее изучение региональных особенностей наследования и течения ПБ в НКР помогут приблизить нас к более правильному пониманию механизмов наследования и патогенеза ПБ.

Согласно последним данным в Армении наиболее распространены следующие мутации гена MEFV: M694V (51.95%): V 726A (21.82%), M6801 (17.92%), относительно реже встречаются R761H (2.71 %), E148Q (1.92%), F479L (1.19%), M694I (0.45%), R408Q (0.06%) и др. Наиболее распространены следующие мутационные генотипы: M694V/M694V (24.57%), M694V/V726A (23.71%), M694V/M6801 (16.24%), M6801/V 726A (12.3%), V726A/V 726A (3.7%), M694V/R761H (3.1%), M6801/M6801 (3.8%) [4].

Нами исследованы мутационные генотипы 47 больных периодической болезнью, проживающих в НКР. Мутации гена MEFV исследованы в Центре Медицинской Генетики НАН РА (директор-доктор биол. наук, профессор Т.Ф.Саркисян). Из них женщин было 26 (55,3%), мужчин – 21 (44,7%). Получены следующие данные.

Из 94 аллелей мутации гена MEFV обнаружены в 75-и. Наши исследования показали, что в НКР наиболее распространены следующие мутации гена MEFV: M694V – в 49 аллелях (65,3 % по сравнению с данными по РА – 52,0 % [4], $p < 0.05$), V726A – 6 (8,0% vs 21,8%, $p < 0.001$), M6801 – 16 (21,3% vs 17,9% NS – не достоверно), относительно реже встречается R761H – в 4 аллелях (5,3% vs 2,71%, NS). Наиболее распространены следующие мутационные генотипы: M694V/M694V – 12 случаев (25,5% vs 24,6%, [4], NS), M694V/V726A – 5 (10,6% vs 23,7%, $p < 0,01$), M694V/M6801 – 10 (21,3% vs 16,2%, NS), M6801/V726A – 0 (vs 12,3%, NS), V726A/V726A – 0 (vs 3,7%, NS), M694V/R761H – 3 (6,4% vs 3,1%, NS), M6801/M6801 – 2 (4,3% vs 3,8%, NS), V726A/R761H – 1 случай (2,1% vs 0, NS).

Таким образом у больных периодической болезнью, проживающих в НКР, по сравнению с контингентом больных РА значительно реже встречается мутация V726A, соответственно и мутационный генотип M694V/V726A. Полученные данные представляют определенный интерес в плане прогнозирования амилоидоза у больных периодической болезнью, проживающих в НКР.

Литература

1. Pras E., Aksentijevich I., Levy E., Gruberg L., Prosen L., Dean M., Pras M., Kastner D.L. The gene causing familial Mediterranean fever maps to the short arm of chromosome 16 in Druze and Moslem Arab families. Human Genetics 1994; 94(5): 576-577.
2. Հարությունյան Վ.Ս. Պարբերական հիվանդության գիտական հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում և նրա ախտածագման ժամանակակից ուղղությունները, Երևան, 1998, 30 էջ:
3. Айвазян Ал.А. Разработка эффективных методов диагностики и лечения периодической болезни. Автореф. дис. ... доктора мед. Наук, Ереван, 2001, 36 с.
4. Айрапетян А.С., Мнджоян Е.О., Оганесян З.Р., Бегларян А.А., Степанян Т.С., Бабикян Д.Т., Григорян Т.С., Саркисян Т.Ф. Молекулярная диагностика периодической болезни среди армян. В кн.: Медицинская диагностика (фундаментальные и прикладные аспекты), сборник статей, Ереван, 2001, 11-15.

ՊԱՌԲԵՐԱԿԱՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՄԱՆ ՈՐՈՇ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ MEFV ԳԵՆԻ ՄՈՒՏԱՅԻԱՆԵՐԻ ՄՊԵԿՏՈՐ
ԼԵՈՒՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՐՈՒՄ

Կ. Ե. Աթայան

Տուն առ տուն համայնքների շնորհիվ 1998-2001 թթ մենք ստացել ենք տվյալներ 68 պարբերական հիվանդությամբ (ՊԴ) տառապողների մասին, որոնցից 34-ը տառապում էին հիվանդության խառը, 26-ը՝ որովայնային և 6-ը՝ կրծքային ձևերով: Հետազոտված են այդ հիվանդների 221 սիրտերը, որոնք մոտ ՊԴ-ան հաճախականությունը կազմեց 16,2%: Խառը ձևի դեպքում այն բավականին բարձր է՝ 33,3%, ինչը հավաստելիորեն գերազանցում է ՀՀ-ան համար ստացված տվյալները (20,12%, $P < 0,01$): Հիվանդության մեկուսացած (որովայնային և կրծքային) ձևերի դեպքում այդ ցուցանիշը բարձր է խառը ձևի համեմատությամբ՝ 11,3%, սակայն հավաստելիորեն չի տարբերվում ՀՀ-ան

թափում ստացված համանման տոկոսից (11,79%): Մուտացիոն աղումով մենթ
 ուսումնասիրել ենք Լեռնային Ղարաբաղում ապրող ՊՀ-ամբ տառապող 47 հիվանդ:
 ՊՀ-ում տարածված են MEFV գենի հետևյալ մուտացիաները. M694V՝ 65,3%, V726A՝
 8,0%, M6801՝ 21,3%, R761H՝ 5,3% և հետևյալ մուտացիոն զենոտիպերը.
 M694V/M694V՝ 25,5%, M694V/V726A՝ 10,6%, M694V/M6801՝ 21,3%, M6801/V726A՝
 0%, V726A/V726A՝ 0%, M694V/R761H՝ 6,4%, M6801/M6801՝ 4,3%, V726A/R761H՝ 2,1%:
 Այսպիսով, ԼՂՀ-ում ապրող ՊՀ-ամբ տառապողների մոտ համեմատ ՀՀ-ան հետ ավելի
 ինքնակապ են հանդիպում V726A մուտացիան և M694V/V726A մուտացիոն զենոտիպը:

SOME PECULARITIES OF THE INHERITANCE OF FAMILIAL MEDITERRANEAN FEVER IN PATIENTS BORN IN MONTHY KARABAKN

K.Ye.Atayan

By means of home at round in 1998-2001 years we have obtained date about 68
 patients with familial Mediterranean fever (FMF), 34 of which suffered with mixt, 26 –
 abdominal, 6 – thoracal foms of disease. There were observed 221 siblings of these patients,
 the frequency of FMF in which was 16.2 %. In case of mixt form of FMF this index is high
 33.3 %, what is significantly higher than in Armenia (20.12 %, $P < 0.01$). In case of
 patients suffered with isolated (abdominal and thoracal) forms of FMF this index is low in
 comparison with mixt form – 11.3 %, but no different in comparison with such index in
 Armenia (11.79%).

ԿԵՆՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՐԾՔՈՎ ԿԵՐԱԿՐՄԱՆ ԵՎ ՎԱՂ ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԱճԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՄԻՆՉ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ս. Ա. Աղասյան, Ա. Բ. Աղասյան, Գ.Ո. Ջաքարյան

Կրծքով կերակրման 10 օրեկանից 1 տարեկան եւ վաղ մանկության շրջանի 1-3 տարեկան երեխաների ֆիզիկական աճն ու զարգացումը շատ տեղերում, այդ թվում Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունում (ԼՂՀ) դեռ չի ուսումնասիրված (1, 2, 3, 4): Այստեղ ԼՂՀ-ում երեխաների, այդ թվում կրծքով կերակրման եւ վաղ մանկության շրջանի երեխաների ֆիզիկական զարգացման մինչ Արցախյան պատերազմի եւ արդի շրջանի իրական ստատուսի պարզաբանումը մեր կարծիքով, կարող է ունենալ որոշ տեսական եւ գործնական նշանակություն, քանի որ իմանալով բնականոնության ցուցանիշների արդի պատկերը, կարելի կլինի մշակել եւ արմատավորել գիտականապես հիմնավորված մի ծրագիր, որը կնախանջեր այն ուղիները, որոնցով հնարավոր կլինի կարճ ժամանակաընթացքում շտկել այն հետընթաց պրոցեսները, որոնք երեխաների մոտ սովորաբար առաջանում են սովի եւ պատերազմների ժամանակ (5, 6, 7):

Սույն աշխատանքում ներկայացնում ենք Ստեփանակերտ քաղաքի մանկական պոլիկլինիկայում եւ մի քանի մանկապարտեզներում 1986թ. եւ 2001-2002թթ. կատարած մեր ուսումնասիրությունների արդյունքները, որոնք ստացվել են երեխաների քարտերի ուսումնասիրությամբ եւ կոնկրետ հետազոտությունների ճանապարհով: Ուսումնասիրությունների արդյունքները ենթարկել ենք կենսաչափական մշակման, յուրաքանչյուր հասակասեռային խմբի բոլոր ցուցանիշների համար որոշելով դրանց միջին թվաբանականի մեծությունը (M), նրա քառակուսային շեղումը (S), միջին թվաբանականի սխալը (m) եւ տարբերության հավաստիությունը՝ t (աղյուսակ 1,2):

Ինչպես երեւում է աղյուսակից երեխաների հետաքազանդային զարգացման առաջին երեք տարիներին ֆիզիկական զարգացման հիմնական ցուցանիշներում ընթացել են նշանակալի առաջընթաց փոփոխություններ: Այսպես, կրծքային կերակրման վերջին առաջին ամսվա համեմատ տղաների

անգվածը 1986թ. ավելացել է 6.6 կգ-ով, հասակը՝ 20 սմ-ով, գլխի շրջագիծը՝ 10 սմ-ով: Երկրորդ տարվա վերջին զանգվածի ավելացումը 1 տարեկանի համեմատ կազմել է 2.8 կգ, հասակը՝ 9 սմ, գլխի շրջագիծը՝ 1.0 սմ: 3 տարեկան հասակում զանգվածի ավելացումը 2 տարեկանի համեմատ կազմել է 2.1 կգ, հասակի ավելացումը՝ 11 սմ, գլխի շրջագծի աճը՝ 2.2 սմ: Ամբողջ երեք տարվա ընթացքում զանգվածի աճը կազմել է 10.5 կգ հասակի աճը՝ 40 սմ, գլխի շրջագի աճը՝ 13.1 սմ: 1-3 տարեկան աղջիկների ֆիզիկական աճն ու զարգացումը ընթացել է գրեթե նույն տեմպերով, ուստի նրանց եւ տղաների այդ ցուցանիշներում հավաստի փոփոխություններ չեն արձանագրվել: Աղջիկ երեխաների զանգվածի ավելացումն առաջին տարում կազմել է 5.7 կգ, երկրորդում՝ 2.6 կգ, երրորդում՝ 2.1 կգ: Հասակի առաջընթացը կյանքի առաջին տարում կազմել է 20 սմ, երկրորդում՝ 9 սմ, երրորդում՝ 11 սմ: Գլխի շրջագծի աճը կազմել է համապատասխանաբար՝ 9.9, 1.0 եւ 2.2 սմ: Այլ կերպ ասած ամբողջ կրծքային կերակրման եւ վաղ մանկության շրջանում առաջին ամսվա վերջի համեմատ աղջիկների մարմնի զանգվածն աճել է 10.4 կգ, հասակը՝ 40 սմ, գլխի շրջագիծը՝ 13.1 սմ: Նորածնության շրջանից սկսած տղաների եւ աղջիկների մոտ դրանց աճը կազմել է համապատասխանաբար՝ 12.2-11.4 կգ, 43.4-40.5 սմ, 11.4-12.2 կգ, 40.5-43.4 սմ եւ 14.9-16.3 սմ:

2001թ. կրծքով կերակրվող եւ վաղ մանկության շրջանի երեխաների ֆիզիկական աճի ու զարգացման ուսումնասիրության վերլուծությունը հիմք է տալիս նշելու, որ այդ ցուցանիշները նշանակալիորեն չեն տարբերվում խաղաղ ժամանակաշրջանում (1986թ.) որոշվածներից, թեկուզ դրանք հիկնականում գտնվում են ավելի փոքր սահմաններում ($P < 2$):

Ուստի խաղաղ ժամանակաշրջանում որոշված բնականության այդ ցուցանիշներն այժմ էլ կարելի է օգտագործել, որպես ինչ-որ նորմ առանձին երեխաների կամ առանձին հասակասեռային երեխաներ: ֆիզիկական զարգացման իրական վիճակը ճիշտ գնահատելու եւ այս կամ այն կարգի նշանակումներ կատարելու համար:

Կրծքով կերակրվող եւ վաղ մանկության շրջանի երեխաների ֆիզիկական զարգացման հիմնական ցուցանիշները Արցախյան պատերազմից առաջ (1986թ.) եւ այժմ (2001-2002թթ.)

Տարի	Զանգված (կգ)						Հասակ (սմ)						Գլխի օրջագիծ (սմ)					
	1986 (n=50-96)			2001 (n = *) 10-44			1986 (n=50-96)			2001 (n = *) 10-44			1986 (n=50-96)			2001 (n = *) 10-44		
	M	±δ	±m	M	±δ	± m	M	±δ	± m	M	±δ	± m	M	±δ	± m	M	±δ	± m
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Տ Ղ Ա																		
1 ամս.	4.4	0.62	0.05	4.7	0.56	0.10	54	2.54	0.26	54	2.30	0.42	37.6	1.7	0.17	37	1.65	0.30
2 ամս.	5.1	0.76	0.08	5.2	0.73	0.10	58	2.60	0.26	57	2.80	0.42	39.0	2.23	0.23	38	1.60	0.24
3 ամս.	6.1	0.98	0.10	6.3	0.68	0.10	61	3.00	0.31	61	2.68	0.45	41.0	2.21	0.22	40	1.40	0.23
4 ամս.	6.7	1.02	0.10	6.8	0.75	0.16	63	2.64	0.26	62	2.60	0.58	41.6	1.50	0.15	41	1.53	0.33
5 ամս.	7.2	0.98	0.10	7.6	0.55	0.12	65	2.82	0.29	65	2.90	0.66	42.3	1.81	0.18	42	1.40	0.30
6 ամս.	7.8	0.87	0.09	8.2	0.72	0.19	66	3.10	0.32	67	2.73	0.73	43.0	1.80	0.18	43	0.96	0.25
7 ամս.	8.1	1.09	0.11	8.4	0.50	0.16	68	3.13	0.32	67	1.40	0.44	44.2	1.60	0.16	44	1.66	0.52
8 ամս.	8.7	0.97	0.10	8.9	0.80	0.13	70	3.18	0.32	69	3.09	0.52	45.3	1.84	0.19	44	1.60	0.27
9 ամս.	9.0	1.12	0.10	9.1	1.15	0.19	71	3.10	0.32	70	2.90	0.50	46.5	1.41	0.14	45	2.70	0.47
10 ամս.	9.4	1.02	0.10	9.6	1.33	0.22	72	3.22	0.33	72	3.40	0.58	46.8	1.64	0.17	46	2.80	0.47
11 ամս.	9.7	1.05	0.11	10.0	1.20	0.12	73	3.11	0.32	76	4.70	0.85	47.1	1.72	0.18	47	3.07	0.56
12 ամս.	11.0	1.15	0.12	10.2	0.90	0.15	74	2.85	0.29	76	2.80	0.35	47.5	1.69	0.17	47	2.70	0.47
1s.3 ամս.	11.5	1.5	0.21	11	1.36	0.22	75	3.60	0.51	77	3.05	0.51	47.8	1.81	0.27	47	2.33	0.38
1s.6 ամս.	11.8	1.6	0.23	12	1.66	0.42	78	4.00	0.56	81	6.30	1.64	48.2	1.66	0.23	48	5.13	1.32
1s.9 ամս.	12.4	1.3	0.19	13	2.50	0.64	81	3.80	0.53	82	4.80	1.24	48.0	2.00	0.28	49	3.60	0.94
2 ար.	12.8	1.2	0.18	13.2	0.95	0.19	83	2.96	0.42	84	4.70	0.94	48.5	1.72	0.24	50	2.90	0.57
2s.3 ամս.	13.2	1.4	0.20	14	1.50	0.40	86	3.60	0.51	87	4.80	1.24	48.9	1.84	0.26	50.6	1.33	0.34
2s.6 ամս.	13.8	1.5	0.22	14.6	1.60	0.40	89	3.56	0.50	88	5.0	1.30	49.7	2.1	0.29	50.6	2.76	0.70
2s.9 ամս.	14.6	1.4	0.19	15	2.52	0.65	91	3.74	0.53	89	4.20	1.80	50.2	2.2	0.31	50.6	4.60	1.20
3 ար.	14.9	1.9	0.20	15.6	1.70	0.44	94	5.58	0.59	94	7.50	1.90	50.7	1.70	0.18	51.0	2.44	0.37

* 2001-2002թթ. հետազոտված տղաների եւ աղջիկների թիվը 1 ամս. հասակում առանձին-աժանձին վերցրած կազմել է 30,2 ամս. -35,3 ամս. -35,4 ամս. -21,5 ամս. -20,6 ամս. -14,7 ամս. -10,8 ամս. -35,9 ամս. -35,10 ամս. -35,11 ամս. -30,12 ամս. Իս. հասակում 32 մարդ: 1986թ. 1-2 տ. տղաների եւ աղջիկների թիվը 21,5 ամս. -20,6 ամս. -14,7 ամս. -10,8 ամս. -35,9 ամս. -35,10 ամս. -35,11 ամս. -30,12 ամս. Իս. հասակում 32 մարդ: 2-3 տ. համեմատվում 50 մարդ:

Ֆիզիկական զարգացման հիմնական

համեմատվում են հետևյալ տվյալների հետ: 20,6 ամս. -14,7 ամս. -10,8 ամս. -35,9 ամս. -35,10 ամս. -35,11 ամս. -30,12 ամս. հասակում-32 մարդ: 1986թ. 1-2տ. տղաների եւ աղջիկների խմբերում ընդգրկված են եղել 50-ական մարդ, 2-3 տ. խմբերում 90 մարդ:

ցուցանիշները Արցախյան պատերազմից առաջ (1986թ.) եւ այժմ (2001-2002թթ.)

Տարի	Չանգված (կգ)						Հասակ (սմ)						Գլխի ցիցազիծ					
	1986 (n=50-96)			2001 (n = *) 10-44			1986 (n=50-96)			2001 (n = *) 10-44			1986 (n=50-96)			2001 (n = *) 10-44		
	M	±δ	±m	M	±δ	±m	M	±δ	±m	M	±δ	±m	M	±δ	±m	M	±δ	±m
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
ԱՂՋԻԿ																		
1 ամս.	4.2	0.61	0.06	4.5	0.53	0.09	54	2.23	0.33	54	2.10	0.38	37.2	1.72	0.18	37	1.08	0.19
2 ամս.	5.1	0.75	0.08	5.1	0.70	0.10	57	2.54	0.26	56	2.50	0.37	38.7	1.78	0.18	37	1.62	0.24
3 ամս.	6.0	1.08	0.12	5.8	0.67	0.10	60	2.40	0.24	59	2.80	0.48	40.0	2.13	0.22	39	1.0	0.17
4 ամս.	6.7	1.10	0.11	6.1	0.76	0.16	63	2.78	0.28	60	2.66	0.58	40.5	1.34	0.13	40	1.68	0.36
5 ամս.	7.2	1.02	0.11	7.1	0.76	0.17	64	2.98	0.30	63	2.17	0.48	41.5	1.30	0.13	41	1.20	0.26
6 ամս.	7.6	1.22	0.11	7.6	1.17	0.30	65	3.80	0.39	64	2.90	0.78	42.5	2.23	0.23	42	2.0	0.54
7 ամս.	8.1	0.98	0.10	8.1	0.80	0.26	68	3.35	0.34	66	2.30	0.74	43.8	2.18	0.22	43	0.80	0.25
8 ամս.	8.5	0.95	0.10	8.1	0.84	0.14	69	2.81	0.29	67	3.60	0.62	44.6	1.50	0.15	43	1.40	0.23
9 ամս.	8.8	0.88	0.09	8.1	0.68	0.10	71	3.60	0.37	66	3.80	0.65	45.5	1.09	0.11	42	2.18	0.36
10 ամս.	9.2	1.08	0.12	8.9	1.30	0.20	72	2.96	0.30	71	3.15	0.53	45.9	1.49	0.15	44	2.30	0.38
11 ամս.	9.6	0.88	0.09	9.5	1.30	0.24	72	3.36	0.34	74	4.08	0.74	46.2	1.32	0.13	46	3.19	0.58
12 ամս.	9.9	0.88	0.09	9.7	0.85	0.14	73	2.57	0.26	74	3.25	0.55	46.5	1.55	0.16	46	1.89	0.30
1s.3 ամս.	10.5	1.40	0.14	10.0	1.44	0.24	75	3.56	0.50	76	3.20	0.53	46.9	1.60	0.23	46	3.14	0.52
1s.6 ամս.	11.1	1.40	0.14	11.0	1.68	0.43	78	3.82	0.54	78	4.80	1.25	47.5	2.00	0.28	47	4.12	1.06
1s.9 ամս.	12.0	1.28	0.13	11.0	1.17	0.30	81	3.40	0.48	80	5.10	1.32	47.9	1.80	0.26	48	5.50	1.43
2 տար.	12.5	1.35	0.14	12.0	1.80	0.37	83	3.62	0.51	82	5.40	1.08	48.4	1.64	0.23	49	4.10	0.80
2s.3 ամս.	13.2	1.42	0.14	13.0	2.70	85	86	0.52	83	83	0.80	48.8	48.8	0.23	50	3.40	0.80	0.34
2s.6 ամս.	13.6	1.32	0.13	14.0	2.22	0.57	89	3.70	0.52	84	3.27	0.84	49.3	1.75	0.25	51	2.30	0.60
2s.9 ամս.	14.0	1.40	0.14	15.0	2.0	0.48	91	3.64	0.51	86	4.80	1.23	49.4	1.82	0.26	51	3.14	0.80
3 տար.	15.6	1.89	0.29	15.0	2.0	0.48	94	5.71	0.60	88	2.30	0.59	49.8	1.83	0.26	51	3.14	0.80

* 2001-2002թթ. հետազոտված տղաների եւ աղջիկների թիվը 1ամս. հասակում առանձին-առանձին վերցրած կազմել է 30,2 ամս. -35,3 ամս. -35.4, ամս. -21,5 ամս. -20,6 ամս. -14,7 ամս. -10,8 ամս. -35,9 ամս. -35,10 ամս. -35,11 ամս. -30,12 ամս. հասակում-32 մարդ: 1986թ. 1-2տ. տղաների եւ աղջիկների խմբերում ընդգրկված են եղել 50-ական մարդ, 2-3 տ. խմբերում 90 մարդ:

ЛИТЕРАТУРА

1. Р.В.Силла, М.Э.Теосте, К.И.Силаева – Физическое развитие детей, посещающих детские сады г.Таллина (1977г.) НИИ эпидемиологии, микробиологии и гигиены МЗ Эстонской ССР.
2. В.П.Францимко - Физическое развитие детей посещающих детские ясли г.Ленинабада (1977-1978гг.). (Кафедра социальной гигиены и организации здравоохранения Таджикского государственного медицинского института им. Абдуали ибн Сина).
3. В.В.Канеп, К.Б.Сегалинидзе, Я.Г.Лаудыль, Л.И.Красноперка - Физическое развитие детей 1-ого года жизни г.Риги (1977г.). (Кафедра социальной гигиены и организации здравоохранения Рижского медицинского института).
4. Э.К.Андрюлис, Д.М.Шимкунене - Физическое развитие детей, посещающих детские сады г.Вильнюса (1978-1979гг.). (Кафедра физиологии и школьной гигиены Вильнюсского государственного педагогического института).
5. Под ред. В.Н.Кордашенко – Гигиена детей и подростков. Москва, 1999г., С.-79-84.
6. В.А. Ермолаев – Возрастная физиология. Москва, 1985 г., С.-31-35.
7. В.Д.Кучма – Физическое развитие детей на современном этапе. Здоровье населения и среда обитания. 1998 г., N 8, С.-4-5.
8. С.А.Агасян, А.А.Акопян – физическое развитие новорожденных детей НКР до и после Арцахской войны. Հայկական ֆիզիոլոգիական ընկերության վեցերորդ համագումար: Երեւան, 2001թ., էջ-47-49:

Резюме

Установлено, что в грудном периоде рост массы мальчиков составил в среднем 6.6 кг, во втором году - 2.8 кг, в третьем году - 2.1 кг. За эти периоды рост длины тела составил 20.9 и 11.0 см, рост окружности головы - 10; 2.1 и 2.2 см. У девочек в первом году рост массы составил 5.7 кг во втором году - 2.6 кг в третьем году - 2.1 кг. За эти годы рост длины тела составил 20.9 и 11.0 см, рост окружности головы - 9.9; 1.0 и 2.2 см.

Другими словами, в период грудного вскармливания и в период раннего младенчества, к концу первого месяца по сравнению с показателями мальчиков вес тела девочек увеличился на 10.4 кг, рост - 40 см, окружность головы - 13.1 см.

Comparison of the pre-war and present infancy and early childhood characteristics among the children of Mountainous karabakh.

S.A. Aghassian A.E. Aghassian G.R.Zakharian Conclusion

It was ascertained that in 2001-2002, 7-8 years after the Karabakh war, child development characteristics among the children in their infancy and early childhood period are almost restored to the values of physiological norms set up in 1986.

In one year after the birth male children average body length reaches 73 cm, in their second year they add 10 cm more and in the third year growth augmentation makes up 11 cm.

Body mass increase during the first year of life is 7.5 kg, in the second year the body mass grows by 1.8 kg and in the third year by 2.1 kg.

Head circumference increase constitutes 11.7 cm, 1.0 cm and 2.2 cm in the first three years respectively.

There was not indicated any essential difference in growth tempo between male and female infants.

ԱԶՈՒԻ ՔԱՐԱՆՁԱՎԻ ՖԱՈՒՆԱՆ

Վ. Տ. Հայրապետյան

* Ազոխի քարանձավը գտնվում է փոքր Կովկասի հարավ-արևմտյան լանջի նախալեռնային եւ լեռնային գոտում՝ Ազոխ եւ Պրախտիկ գյուղերի արանքում, Իշխանագետի ծախ ափին, ծովի մակերեւույթից 900 մետր բարձրության վրա:

Անդրկովկասում ալսոք հայտնի բազմաթիվ քարանձավների շարքում Ազոխի քարանձավն առավել հնագույնն է եւ ունի երեք հարյուր հազար տարուց ավելի պատմություն: 1968 թ. Ազոխի քարանձավի մուտքի մոտ հատակից 7 մետր խորությամբ վրա հայտնաբերվել է նախամարդու ծնոտի մի մասը: Հնագետների հավաստմամբ դա նեանդերթալցու ստորին ծնոտի մնացորդ էր (4):

Քարանձավն աշխարհապական դիրքի տեսանկյունից տեղադրված է օսար աչքից լավ պաշտպանված վայրում: Հարավայսերից ներս է հոսում տաք օդը, իսկ լեռներից բարձր լեռնային բամին, ինչի հետեւանքով քարանձավի ներսում կյոք տարին պահպանվում է կալուն միկրոկլիմա՝ ջերմաստիճանը + 13 - 15°C, իսկ հարաբերական խոնավությունը՝ 94-98%:

Քարանձավը կազմված է հարավային եւ հյուսիսային մուտքերից, որոնցից առավել բարձրը՝ հարավայինն է: Չորս բավականին լայնածավալ խոռոչները միանում են մեկը մյուսին նկարագրող եւ վերելից սեղմվող անցուղիներով:

Քարայրն ունի կարգաւորված կառուցվածք եւ ընդհանուր մակերեսը կազմում է մոտ 8000 մ² (4,5):

Երկու մուտքերի միջեւ եղած տարածքը կազմում է մոտ 200 մ, իսկ դահլիճների միջով կապը մեկը մյուսին հետ անցնում է 600-ից (նայիր գծանկար 1):

Մեզ հետաքրքրող կենդանատեսակները ձեռնաբեւավորները, առավել կուտակված են 2-րդ եւ 3-րդ խորշերում: Նրանց մեծաքանակ գաղութները հնարավոր է տեսնել եւ գմբեթից կախված, եւ վայր իջնող պատերի նեղքերին ամրացած:

Ալսոք արդեն անցյալի գիրկն անցած, դարերի պատմություն ունեցող քարանձավի շրջակայքում ապրող մեր նախնիների որսի աղբյուր հանդիսացող կենդանատեսակներին՝ հնագույն ձիերին, ցուլերին, հսկա եղջերուներին, քարայրային արջերին, քարայծերին եւ այլն, փոխարինել են մեր օրերի այլ կենդանիներ: Իրանց թվին են պատկանում 65 տեսակի անողնաշարավոր եւ 13 տեսակի ողնաշարավոր կենդանիներ (3, 6, 7):

Անողնաշարավորներից առավել բնորոշը եւ թվով մեծաքանակը միջատների դասի (insecta) ներկայացուցիչներն են՝ Blatodea (2 տեսակ), Grullidae (1), Anoplura (1), hemiptera (7), lepidoptera (9), Coleoptera (18), Diptera (5), մուտքին

առավել մոտ Formicoidea (2) եւ Apoidea (3): Այս սարդակերպերը Arachnida (Տոնեսակ), օղակավոր որդերը (Annelida) (5), փափկամաքմաններ (Mollusca) (4), [6, 7]:

Ինչ վերաբերում է ողնաշարավոր կենդանիներին, ապա սրանցից որոշները դոգոշը (*Bifo viridis*), սովորական լորտուն (*Natrix natrix*), խալտարեխ եւ անդրկովկասյան սահնոձերը (*Coluber Raverdier* եւ *Elophe hehenackeri*) եւ ժայռային մողեսը (*Lacerta Saxicola*), հիմնականում հանդիպում են քարանձավի շմի մոտակայքում, չթափանցելով նրա ոչ շատ խորքերը՝ մինչեւ 7-9 մետր: Ավելի խորքերում մինչեւ 25-30 մ երբեմն կարելի է, տարվա բոլոր եղանակներին, հանդիպել արեւելա-պարսկական սպիտակատամին (*Crocidura Zarudnyi*), արխին (*Mustela nivalis*) եւ քարակգաթսին (*Martes foina*) (3):

Սակայն քարանձավի իսկական եւ առավել բազմաքանակ (մինչեւ 35000 անհատ) ներկայացուցիչները՝ ձեռնաքեւավորներն են (*Chiroptera*): Այս կարգը Ազոխի քարանձավում ներկայացված են հետևյալ կարգով՝ (6; 7)

1. Մեծ պաշտաքիթ (*Rhinolophus ferrum - equinum*): Սրանք քարանձավում կարող են գոյացնել մի քանի (3-5) գաղութներ, որոնց թիվը անցնում է 30000-ից:
2. Սովորական երկարաթեւ (*Minopterus Schreibersi*): Առավել հաճախ գոյացնում են մեկ մեծատեսակ (15-20000) գաղութ եւ բազմաթիվ առանձնյակներ քարանձավի տարբեր հատվածներում, սկսած մուտքից եւ վերջացած առավել խոր ծայրամասերով:
3. Սրականջ գիշերաչգջիկ (*Myotis blythi*) մեծաթիվ գաղութ չեն կազմում, գերազանցելով մնալ համեմատաբար փոքրաթիվ / 7-40/ խմբերով, ինչ բնորոշ է այս տեսակին այլ վայրերից:
4. Մոխրագույն ականջեղ (*Plecotus austriacus*), անհատները /1-3/ չեն թափանցում քարանձավի խորքերը, այլ թաքնվում են մուտքերի /հարավային եւ հյուսիսային/ բիչ թե շատ լուսավոր հեղքերում:
5. Ասիական յայնականջ (*Barbastella leucomales*), բուն վել է ընդամենը 2 անհատ / 8 եւ 9/ հյուսիսային մուտքից դեպի խորքը տանող միջանցքի առաստաղից: Քարանձավի ֆաունայի կազմի հետադոտումը սկսվել է 2000 թվականին եւ, անկասկած, կա հավանականություն, որ հետագայում այն կհամալրվի նոր, մեզ առայժմ անհայտ ներկայացուցիչներով:

Օգտագործված գրականությունը

1. Алекперов Х.М., Ерофеев С.Н.- К фауне и экологии рукокрылых, (*chiroptera*) Нагорно-Карабахской области // мат. науч. сессии -1961, с. 13-17
2. Алекперов Х.М., Ерофеев С.Н. - О рукокрылых (*chiroptera*) Нагорного Карабаха // зоо журнал, 1961, М-а, Т.31, вып: 5, С. 744-749
3. Даль С.К. - Животный мир Арм.ССР// т.1, Ереван -1954, с. 137-303.
4. Մկրտչյան Շ.Մ. - Լեռնային Ղարաբաղի պատմաանարտարապետական հուշար-

Ազոխի քարանձավ

Азохская пещера

Azokhi caves

ճանները// Երևան, «Հայաստան»- 1985, էջ 108-111.

5. Սարգսյան Է.Գ.- Քարանձավները բաղում են իրենց գաղտնիքները//
Երևան, «Հայաստան» - 1989, էջ 244-258.

6. Явруян Э.Г. - Редкие виды рукокрылых и пути их охраны//
В науч. сб. „ Вопросы охраны рукокрылых в СССР„,
м-а, 1978, С. 45-51

7. Явруян Э.Г. - Оседлые и перелетные виды рукокрылых (chiroptera)
Закавказья//
В сборнике зоология, изд. АН.Арм.ССР-1990, Т.24, С.
34- 48.

ФАУНА АЗОХСКОЙ ПЕЩЕРЫ

В Т АЙРАПЕТЯН

Аспирант Химико-Биологического Факультета АрцГУ

Впервые обоснованно представляются история, топография и фауна Chiroptera Азохской пещеры Гадрутского района НКР.

В настоящее время в пещере нами обнаружено 65 видов беспозвоночных (Invertebras) и 13 видов позвоночных (Vertebras).

FAUNA OF AZOKHI CAVE

Vahram Toriki HAYRAPETIAN

**The post-graduate student of Chemical and Biological Faculty
Of ArteGU**

For the first time is proved it are represented a history, topography and fauna Chiroptera Azokhi cave in Hadrut region of Mountain Karabakh Republic.

Now in this cave are revealed by us 65 kinds of Invertebras and 13 kinds of Vertebras.

ԼՂՀ նախալեռնային և բարձր լեռնային տեղանքում կենդանիների տարածված հելմինթոզները և նրանց շրջադաշտային ուղիները

Ա. Ա. Սարգսյան

Հելմինթոզները, որոնք մակարուց զորերի կողմից առաջացվող հիվանդություններ ենրկայուն էլ շատ տեղերում, առ թվում Շուշիի շրջանում և ԼՂՀ-ի նախալեռնային ու բարձր լեռնային գոտու շատ տնտեսություններում մեծ վնաս են դատաճառում անասնադախությանը՝ զբաղվող տնտեսություններին, առաջացնելով կենդանիների մթերատվության տակասում, ոչ սակավ դեղքերում նաեւ անկումներ: Իսկ եթե դրանց ավելացնենք, որ որոշ հելմինթներ մեծ վնասն են ներկայացնում մարդկանց առողջության համար, առաջ միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ մեզ մոտ տարված հելմինթոզների ուսումնասիրությունը մասնավորապես նրանց բնության մեջ շրջադաշտային մեխանիզմների բացահայտումը ունի կարևոր նշանակություն:

Ելնելով վերոհիշյալից 1997-2001թթ.-ին մենք մեր առաջ խնդիր ենք դրել՝ դարգել Շուշիի շրջանի և ԼՂՀ նախալեռնային գոտու տնտեսություններում տարածված առանձին հելմինթոզների վարակվածության չափը, վարակման ուղիները, փոխանցողների տեսակները, նրանց դեմ տարվող դայքարի ձևերը ու որոշ այլ հարցեր:

ՀՀ ՓԱԱ կենդանաբանության ինստիտուտի, ԼՂՀ ղեկավար համալսարանի կենսաբանության ամբիոնի և Հանրապետական անասնաբուժական լաբորատորիայի հետ մեկտեղ անցկացրած հետազոտությունների, ինչդեռ նաև մեր կողմից անձնադեպ կատարած կենդանիների հերձմաների ու կոկոնների մանրադիտակային հետազոտությունների արդյունքներով եկել են այն եզրակացության, որ մեզ մոտ Շուշիի շրջանում, ինչդեռ նաև հանրապետության նախալեռնային և բարձր լեռնային գոտու տնտեսություններում խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների մոտ մեծ վարակվածություն է եկառվում ֆասցիոլով, դիկտիոկոկով, էխինոկոկով, զոա մանր եղջերավորների մոտ՝ մյուլդերով և որոտոսարոնգիլիդներով: Խոզերի մոտ մեծ վարակվածություն ենք արձանագրել ասկարիդով, հավերի մոտ՝ ասկարիդիդով, սինգամով և ժախիտիդով:

Ինվազիայի տարածման աղբյուրները և նրանց շրջադաշտային ուղիները հայտնաբերելու նպատակով Շուշի քաղաքի շրջակայքում, Բարին-տակ, Հին Շին Եփեմեոզ, Լիսագոր և Տաս Վերստ գյուղերում մեր կողմից կատարվել են ջրային և ցամաքային խխունջների ավելի քան 40 բխտոդների ուսումնասիրություն:

Որոշված է խխունջների տեսակային կապը և նրանց վարակվածությունը ֆասցիոլների, դիկտոկոկների և որոտոսարոնգիլիդների, թրթուրային ձևերով: Կատարվել է 3 հազարից ավելի խխունջների հելմինթոզիական հերձում:

Հայտնաբերվել է 9 տեսակի ցամաքային (*Pomatias rivularis*, *Succinea putris*, *Chondrula tridens*, *Napaeopsis bohenoeckeri*, *Helicella derbentina*, *Euomphalia pisiformis*, *Limax flavus*, *Limax armeniacus*, *Helix lucorum*): և 7 տեսակի ջրային խխունջներ (*Lymnaea truncatula*, *L. lagotis*, *Ancylus fluviatilis*, *Planorbis planorbis*, *Costatella acuta*, *Euglesa casertana*):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ֆասցիոլից հարուցիչ (*Fasciola hepatica*) միակ միջանկյալ տերն է *Lymnaea truncatula* տեսակի խխունջը, որը մեր կողմից գրանցվել է շրջանի տարբեր բնության ջրամբարներում (1 գետակ, 4 առվակ, 3 ջրափոս, 4 մերձձանադարհային առուներ):

Մեր դիտարկումների համաձայն փոքր լճախխունջի (*Lymnaea truncatula*) վարակվածությունը լարդի ծծողդի թրթուրային ձևերով (սղորոցիստ, ռեդիա) տատանվում է 0,5-3%-ի սահմաններում:

Դիկոկոկների թրթուրային ձևեր (մայրական և դուստր սղորոցիստներ) գրանցվել են 2 տեսակի ցամաքային խխունջների (*Helicella derbentina* և *Chondrula tridens*) մոտ իսկ ինվազիայի էքստենսիվությունը կապվել է 2-10%:

Որոտոսարոնգիլիդների թրթուրները (*Muellerius capillaris* և *Protostrongylus* SPP) հայտնաբերվել են ցամաքային *Helicella derbentina* և *Limax armeniacus* խխունջների մոտ: Ինվազիայի էքստենսիվությունը կապվել է 0,5-1%, իսկ ինտենսիվությունը շուրջ 1-3 թրթուր:

Կրկին նշենք, որ մեր կողմից կատարված ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տվել, որ Շուշիի շրջանի տարածքում գյուղատնտեսական կենդանիների (խոշոր և մանր

եղջերավորների) մոտ դարպախում են 3 տեսակի հելմինտներ՝ (*Muellerius capillaris*, *Microcoelium lanceatum*, *Protostrongylus* SPP), որոնց տարածման աղբյուր են հանդիսանում ցամաքային խխունջները: Սովորական ֆասցիոլայի միակ միջանկյալ տերն է *Lymanaea truncatula* տեսակը - փոքր լճախխունջը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսդիտով կարող ենք նշել, որ Շուշիի եւ ԼՂՀ նախալեռնային եւ բարձր լեռնային շրջանի տնտեսություններում խոշոր եղջերավոր անասունների մոտ առավել տարածված են ֆասցիոլոզ, դիկտիոկաուլոզ եւ էլաինոկոկոզ-գլիդոլոներ, մանր եղջերավորների մոտ դիկտիոկաուլոզ, ֆասցիոլոզ, մոնեպիոզ եւ միխորոզ, խոզերի մոտ՝ ասկարիդոզ, մակրոկանտարինիոզ եւ մետաստրոնգիլիդոզ, հավերի մոտ՝ ասկարիդիոզ եւ ռախիտիոզ:

Մեր կողմից կատարված հետապոստություններով դարպել ենք, որ Շուշիի շրջանում եւ ԼՂՀ նախալեռնային եւ բարձր լեռնային գոտու տեղանքում տարածված են փորոտանի փափկամարմինների դասին դատկանող 3 տեսակի ցամաքային եւ 7 տեսակի ջրային խխունջներ: Դրանցից խոշոր եւ մանր եղջերավոր անասունների ֆասցիոլոզի միակ փոխանցողն է հանդիսանում *Lymanaea truncatula* խխունջը (վարակվածությունը 0,5-3%): Մանր եղջերավոր կենդանիների դիկրոցելոզի փոխանցողներ են հանդասանում 2 տեսակի խխունջներ՝ *Helicella derbentina* եւ *Chondrula tridens* (վարակվածությունը՝ 2-10%): Պրոտոստրոնգիլիդոզների թրթուրային ձևերը հայտնաբերվել են 2 տեսակի խխունջների մոտ՝ *Helicella derbentina* եւ *Limax armeniacus* (վարակվածությունը՝ 0,5-1%):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. А. Б. Агасян, А. А. Саркисян, Р. Г. Исраелян

- О гельминтах крупного рогатого скота в Нагорно-Карабахской Республике.

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա, ՀՀ ԳԱԱ-ի կենդանաբանության ինստիտուտ: Կենդանաբանության հանրադեպական գիտաժողովի պեկույցների դրույթներ (30-31 մայիսի 2001թ.) էջ 8-9:

2. Саркисян А. А.

- О гельминтологической ситуации в Шушинском районе

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա, ՀՀ ԳԱԱ-ի կենդանաբանության ինստիտուտ: Կենդանաբանության հանրադեպական գիտաժողովի պեկույցումների դրույթներ (30-31 մայիսի 2001թ.) էջ 101-102:

Sarkissian A. A.

Dispensation of helminthoid diseases among animals in Shushi district as well as in the lowland and highland zones of Mountainsous Karabakh.

Conclusion.

We have found out the boundaries in extension of parasitic diseases among animals and discovered the intermediary bearers of

Liminea truncatula;

Helicella derbentina and Chondrula tridens;

Helicella derbentina and Limax armeniacus

Հայոց եկեղեցու պատմության ընթացքը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի քաղաքական մասնատվածությունը նրբեմն իր անդրադարձներն է ունեցել նաև Հայոց եկեղեցական ընդհանուր հաստատության սրճաշարի տարանջատման քննադատությամբ, սակայն նրբեր չի հասցրել ակնհայտ մասնատման այն պարզ պատճառով, որ այն իրենից ներկայացնում էր մեկ ընդհանուր ազգի հոգևոր հաստատություն, որտեղ չկային էական դավաբանական խնդիրներ: Զաղաքական հանգամանքներն ու տիրապետողների ձգտումները՝ պաշտպանել Հայոց եկեղեցին ու աստիճանաբար ընդհանրապես վերացնել այն, կամ, լավագույն դեպքում, նյութարկեցնել, այդպես էլ վերջնական հաջողություն չունեցան: Այս վերջինը փաստող վկայություն է 451 թվականին Քաղկեդոնում ընդունված դավանանքային բանաձևը, որը Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության դրսևորման յուրահատուկ ձև էր, ինչը ստիպեց Հայ եկեղեցու հայրերին՝ ձեռնարկելու հոգևոր պաշտպանություն և դրա շնորհիվ՝ ազգային ինքնության պահպանման պատասխան միջոցներ:

Մեթոդաբանական առումով կարևոր է Մադաբիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի հետևյալ տեսակետը. «Հայոց ազգային եկեղեցին նշած է այն միակ յուրակազմը, որ Հայկա սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, եւ իբրեւ մէկ ազգ պահպանել: Եկեղեցին նշած է, որ անվիճելի կերպով ներառկած է անքր մեջ ներքին կոնսականութեան տարրները, և պատրաստած է տրտաքին միջոցներ և, գործնական եղանակներն, և գործառնական ձեռնարկներ՝ հայ ազգութեան գոյութիւնը ապահովելու: Եկեղեցւոյ շնորհիւն է, որ հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ և ինքնորոյն մարմին մը, որ դարձնու աշխարհութեանց և արկածներու լռութեանց ներքեւ ալ, ինքն իր մեջ շարունակելով միշտ նայն մնացած է»¹⁰¹:

Ահա այս գիտակցումով էլ Հայոց եկեղեցու հոգևոր հայրերը վստահաբար ձեռնարկում էին համապատասխան միջոցառումներ, որոնց հաջողության կարևորագույն

101. Մ. արք. Օրմանյան, *Հայոց եկեղեցին*, Եր., 1993, էջ 245:

նախապայմանը առկա դավաբանական միասնությունն ու քրիստոնեական հավատքին հայ ժողովրդի բոլոր խավերի ի սկզբանե անմնացորդ նվիրվածությունն էր:

Եվ այսպես, Հայոց Առաքելական եկեղեցին, շարունակելով պայքարը այլադավանության դեմ, միաժամանակ հզորանում ու ամրապնդում էր իր դիրքերը: 506թ. տեղի ունեցավ Դվինի եկեղեցական առաջին ժողովը՝ Բաբկեն կաթողիկոսի հրավերով ու ղեկավարությամբ, որին մասնակցում էին նաև վրաց ու աղվանից եպիսկոպոսները¹⁰²:

Այլ հակաթյանի կտրծիքով չնայած սկզբնաղբյուրները չեն հիշատակում Դվինի ժողովին Աղվանքից ներկայացած մասնակիցների անունները, սակայն պետք է ննթադրել, որ Աղվանից հոգևոր առաջնորդն ու եպիսկոպոսները նույնպես մասնակցել են հիշյալ ժողովին¹⁰³: Համազիչ է նաև Եզնիկ քեն. Պետրոսյանի կողմից արված մեկնաբանությամբ. «Բնավ էլ պատահական երևույթ չպետք է համարել այն, որ 506թ. «Հայոց, Վրաց, Աղվանից և Սյունյաց» եպիսկոպոսները հավաքվել են Հայոց կաթողիկոսության կենտրոն Դվինում՝ քննելու իրենց հուզող հարցերը: Թեպետև Վրաց և Աղվանից, որոշ ժամանակ էլ Սյունյաց եկեղեցիները ունեցել են ինքնավար կառավարություն, սակայն ի հոգևորս բոլորն էլ ննթաքվել են Դվինի Հայոց կաթողիկոսությանը: Այս շատ հստակ ձևով վկայվում է ոչ միայն ժամանակի հայկական, այլ նաև օտար աղբյուրներում»¹⁰⁴:

Հիշյալ տեսակետների շուրջը կասկածները փարատվում են Հովհ. Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի հետևյալ վկայությամբ. «...մեծ Հայրապետն Հայոց Բաբգեն առև՛ել ժողով եպիսկոպոսաց Հայոց, Վրաց և Աղուանից 'ի Նոր քաղաք 'ի սուրբ կաթողիկէ'ի 'ի մայրն եկեղեցեաց Հայոց, որք նմանապէս ...խոտեցին գծողովն Բաղկեղճնի... 'ի նմին հիման սրբոյն Գրիգորի հաստատմալ կային»¹⁰⁵:

Սկզբնաղբյուրներում նշված «Աղվանից եպիսկոպոսներին» շարքում, բնականաբար, արդեն իսկ հասկացվում են նաև Աղվանից մարզպանության ննթակայության տակ գտնվող Արցախից և Ռադիքից ժամանած եպիսկոպոսները: Ժողովի կողմից կազմված «Հաւատոյ նամակը» բաղկացած էր երեք օրինակից, քանի որ Հայոց, Վրաց և Աղվանից եպիսկոպոսները առանձին են ստորագրել դրանք, որպէս առանձին քաղաքական միավորների, այն է մարզպանությունների ներկայացուցիչներ: «Այսուիկ վարիմք հաւատովք, գոր և գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն, Վրաց և Աղուանից միաբանութեամբ,

102. Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 64: Տես նաև՝ Ե.Գ. Տեր-Մինոսյան, Պատմա-քանատիրական հետազոտություններ, Եթ., 1971, էջ 44:

103. Տես՝ Ա. Ա. Акопян, стр. 129.

104. Տես՝ Հյն. քեն Պետրոսյան, էջ 55:

105. Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 64:

խրաքանչյուր աշխարհի գրով»¹⁰⁶։

Գիրք թղթացում տեղակայված այս պարբերությունը և հետևապես «խրաքանչյուր աշխարհի գրով» խոսքերը պարզ և անվիճելի կներգով ապացուցում են, որ Բաբկն կաթողիկոսի Ա թղթի հետ միասին Դվինի 506թ. ժողովի մասնակից վրաց և աղվանից եպիսկոպոսներն առանձին-առանձին «Հաւատոյ նամակ» են տվել՝ իրենց ստորագրություններով վավերացրած¹⁰⁷։

Եվ՝ այսպես, և 506թ. և 554թ. Դվինում գումարված եկեղեցական ժողովները «ամրագրեցին Հայոց դավանանքային ինքնորոշումը և ազգային միաբանությունը նոր պայմաններում»¹⁰⁸։

Հայոց եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունից երևում է, որ հիշյալ, նաև հետագա ժամանակներում ծագած կրոնական զանազան բնույթի խնդիրները նրբոր չներգործեցին ու չկարողացան խաթարել Հայոց եկեղեցու հիմնական դիրքն ու հաստատուն կերպարը, թեկուզ և երկրի քաղաքական մասնատվածության պայմաններում

Ակնհայտ է, որ Հայոց արևելից կողմերի, այսինքն՝ Արցախ և Ուտիք հայաշխարհների, ինչպես նաև բուն Աղվանքում քրիստոնեական քարոզչության շնորհիվ առաջացած հոգևոր առաջնորդությունը, ինքնատիւնը և կազմում էր Հայոց եկեղեցու մաս, իսկ հոգևոր առաջնորդարանը ի սկզբանե գտնվում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Ամարաս բնակավայրում։ Հոգևոր այս առաջնորդության մեջ ընդգրկված էին նաև բուն Աղվանքի քրիստոնյա ցեղերը։ Եվ՝ առաջնորդությունը ի սկզբանե հենց անվանվել է նաև Աղվանից վերը հիշատակված պատճառով, ինչն էլ տարակարծիքների, այդ թվում սխալ տեսակետների տեղիք է տվել։ Ասվածը համոզիչ ներկայացնելու համար մատնանշենք այն հանգամանքը, որ Հայոց արևելից կողմերի առաջին նախկուգոս Ս.Գրիգորիսը պատմական աղբյուրներում հայտնի է «Աղվանից եպիսկոպոս» հիշատակությամբ։ Փ. Բուզանդը հետևյալ կերպ է ներկայացնում Ս.Գրիգորիսի մասունքների հուղարկավորությունը . «սարկավագները Գրիգորիսի մարմինը ... բերին ի գավառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեօղն, որ անուանեալ կոչի Ամարագ։ Եւ եղին զնա աս եկեղեցւան, զոր շինեալ էր առաջոյն Մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետին մեծին աշխարհին Հայաստան երկրին»¹⁰⁹։ Հարկ է

106. «Գիրք թղթաց», էջ 51։

107. Տե՛ս՝ Ե.Գ. Տեր-Մինայան, նշվ. աշխ., էջ 43։

108. Է.Լ. Դանիելյան, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Եր., 2000թ. էջ 4։

109. Հովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1996, էջ 46։

նկատել, որ պատմիչը ի նկատի է առել Հայոց Ազգաճարը, որովհետև անգամ հատուկ շեշտել է «ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց», որ նշանակում է Հայոց սահմանի մեջ գտնվող Ազգանից կողմը: Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոս պատմիչը նույն փաստը հետևյալ կերպ է ներկայացրել. «և տարեալ հանգուցանեն զսուրբ մարմին նորա ի գեղոյն Ամարաս, որ ՚ի Փոքր Սինիս»¹¹⁰: Հասկանալի է, որ Փոքր Սյունիք անվան տակ կաթողիկոս պատմիչը ի նկատի ունի Արցախ աշխարհը: Իսկ Մատթեոս Ուռեայեցին, անդրադառնալով հիշատակված Հայոց Ազգանքին, այն, ինչպես արդեն նշել ենք, անվանել է «Աղվանք կամ խորին աշխարհ Հայոց»¹¹¹:

Սյունիքի պատմության շարաւարդ Մտեփանոս Օրբելյանը, նկարագրելով մոնղոլների տիրապետության մշայլ ժամանակները, գրի է առել նաև Ս.Գրիգորիսի անվան հետ կապված հետևյալը. «Տարայիճի որդի Ջալալին մի քանի մոնղոլ մարդկանցով նա ուղարկեց Ամարաս, որը հին ժամանակներից Աղվանքի կաթողիկոսական մեծ աթոռն էր եղել և իր մոտ բերել տվեց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Վարդանի որդու՝ Սուրբ Գրիգորիսի գավազանը: Բանի որ Գրիգորիսի գերեզմանն այնտեղ էր գտնվում, ուստի և գաղվազանն էլ պահպնում էր նույն եկեղեցում: Գավազանի հետ տարան նաև լստվածաիրաշ սրանչլի խաչը՝ երեսուրկվեց թանկագին քարերով, և հին ժամանակներից այնտեղ էր... Այս ձևով Աղվանից աշխարհը զրկվեց թանկագին ու աստվածային այդ գանձերից»¹¹²:

Միքայել Չամչյանը, նկարագրելով Ս.Գրիգորիսի առաքելությունը, գրել է. «Մոյն այս սբ Վրթանէս ձեռնադրեալ գերեց որպի իւր գԳրիգորիս՝ արխեպիսկոպոս՝ առաքեաց յաղուանս հայոց. որ և նաեւատակեցաւ անդ, ի նոցանէ: Եւ, ի սմանէ համարի սկզբնաւորութի կաթողիկոսութե աղուանից»¹¹³:

Անշուշտ, պատմիչը ևս վկայակոչում է հիշյալ տեղանկերը, նշելով, որ Ս.Վրթանէսը իր «երեց» որդուն ձեռնադրում է «Հայոց Աղվանքի» (ընդգ.-Մ.Ը..) եպիսկոպոս, որով և հետագայում սկիզբ է դրվում Հայոց Աղվանից կաթողիկոսություն: Հետևաբար, առկա աղբյուրների վկայակոչմամբ կարելի է փստաւաբար ասել, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է որպես Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս: Այն իր ծագմամբ, էությանբ ու գոյությամբ մշտապես հայ լուսավորչական թնմ է եղել: Ինչ

110. Մատթեոս Ուռեայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1973, էջ 2:

111. Փ.Լուսաւանդ, Հայոց Պատմություն, Եր., 1987, էջ 27:

112. Մո.Օրբելյան, էջ 368:

113. Միք.Չամչյան, Խրախճան Պատմութեան Հայոց, Վենետիկ, 1811, էջ 84:

վերաբերում է բուն Աղվանքի աղվանական գեղերին, ապա «... աղվանները քրիստոնեության մուտքից հետո, և ապա հետգեհտե ընկել են հայերի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական ու մշակութային ազդեցության տակ: Ի վերջո աղվանների ճնշող մասը էթնիկապես համաձուլվել է հայերի հետ: Այդ բանում կարևոր դեր է կատարել Աղվանական եկեղեցին..., որը Հայկական եկեղեցու արքեպիսկոպոսությանն էր մեկն էր, որի պետը նախկինի պես շարունակում էր կրել Աղվանից կաթողիկոսության տիտղոսը, այնպես, ինչպես Հայկական եկեղեցու կազմում Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսները»¹¹⁴:

Աղվանից կաթողիկոսության հիմնադրումը թվադրված էր նաև ժամանակի քաղաքական պայմաններով: Քաղաքական մեկուսացման մեջ հայտնված Հայոց արևելից նահանգների հոգևոր առաջնորդարանների վիճակը ավելի էր ծանրացել թեկուզ միայն այն պատճառով, որ գրկված լինելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ամենօրյա հսկողությունից, նրանք ենթակա էին տարատեսակ վտանգների: Եթե անտեսենք անգամ նրա գոյությանը սպառնացող վտանգը տիբեթացիների կողմից, ապա պետք է հաշվի նստենք այն իրողության հետ, որ Բաղկեղոնի ժողովի հեղինակներն ու կողմնակիցները ջանք ու եռանդ չէին խնայում այդ ժողովի նորմերը չընդունած եկեղեցիները իրենց ենթակայության տակ դնելու, հետևաբար նաև նրանց ինքնուրույն գոյատևմանը վերջ տալու նպատակին հասնելու ուղղությամբ: Փաստորեն դավաճանքային այդ շեղումները ի էին հայոց հոգևոր ու քաղաքական ուժերը ջլատելու վտանգով:

Այսպիսով, Հայոց արևելից կողմերի, ինչպես նաև անդրկուրյան թեմերը, մերժելով քաղկեդոնականությունը, այդ ուղղությամբ առավել վստահաբար գործելու կարևորագույն նրաշիջը տեսնում էին հիշյալ թեմերը մեկ նվիրագրությունում միավորելու մեջ: Այդ րալին էր մղում նաև 6-րդ դարում ստեղծված քաղաքական աննպաստ իրավիճակը: Բնականաբար երկրի քաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետ փոփոխվում էր նաև եկեղեցին՝ հարմարվելով նոր պայմաններին ու գործելով տվյալ շրջանի ոգուն ու պահանջներին համապատասխան:

Վաչագան Բարեպաշտի մահից հետո հաճախակի Լին դարձել հյուսիսից խազարների արշավանքները, որանք տվերում էին բնակավայրերը, այրում եկեղեցիները,

114. Մ. Ս. Անադյան, Հայկական Մատենադարան, հ. Ա, էջ 614:

մատենագրական երկերն ու ավետարանները: «Ազա յերկրորդ ամին խստովու՝ արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն հայ թուականին նդին, ի սոյն ամի փոխեցին զաթառ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորայ քաղաքն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Զրիստոսի: Եւ նստուցին հայրապետ զտէր Աբաս ի գաւառէն Մեծիւրանց, որ կալեալ զաթառն ամս իՌ, սրբական վարուր կեցեալ փոխադրի յանմահ կեանսն»¹¹⁵:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները վկայում են, որ սկզբում Ամարասը, այնուհետև Պարտավը հանդիսացել են Հայոց եկեղեցու Արևելյան թեմի նախկնդոսական կենտրոնը: Եվ 6-րդ դարի սկզբին խազարական արշավանքների վտանգից դրդված, նախկնդոսական աթոռ ժամանակավորապես Պարտավից տեղափոխվել էր Չող:

Հիշյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ ճշգրիտ աղբյուրների բացակայության պատճառով ուսումնասիրողները ստիպված էին պարզապես ենթադրություններ կատարելու մասնավորապես Մ.Կաղանկատվացու հաղորդած որոշ տեղեկությունների շուրջը և որի հետևանքով ավելի խճճված տեսք է ընդունել այն: Հիմնախնդրի գիտականորեն ճշգրիտ ու համոզիչ մեկնաբանություն է տվել Ալ.Հակոբյանը. «Նախկնդոսական աթոռ Պարտավ է տեղափոխվել հենց Չող-դերբենցից, որտեղ 428 թվականից ի վեր գտնվում էր Աղվանքի մարզպանի նստավայրը... ամենայն հավանականությամբ հենց այդ հանգամանքն էլ բացահայտում է Աղվանից մարզպանության հոգևոր առաջնորդարանի տեղադրությունը»¹¹⁶: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ հեղինակը 428 թվականին է վերագրում Աղվանից մարզպանության կազմավորումը: Սակայն հիմնավորելով իր շարադրանքը, այգնուհետև Ալ.Հակոբյանը նշում է, որ մինչև 462 թվականը գոյություն է ունեցել Աղվանից թագավորությունը կապաղանկ կենտրոնով, որտեղ գտնվում էր նաև Աղվանից հոգևոր առաջնորդը՝ Աղվանից նախկնդոսը: Այստեղից էլ եզրակացնելով, նա նշում է, որ «462 թվականից հետո

Աղվանքի հոգևոր առաջնորդարանը տեղափոխվում է մարզպանության մայրաքաղաքը՝ Չող-դերբենդ»¹¹⁷: Անա դրանից հետո էլ, ըստ նրա, սկզբնաղբյուրները Աղվանից հոգևոր առաջնորդին հիշատակում են արքեպիսկոպոս ձևով:

Ալ.Հակոբյանի հիշյալ տեսակետը հիմնավոր ու համոզիչ է, քանի որ ակնհայտ է, որ

115. Մ.Կաղանկատվացի, էջ 119:

116. Ա.Акопян, стр. 133.

117. Ա.Акопян, стр. 134.

հոգևոր առաջնորդարանը հիմնականում տնդականվել է աշխարհիկ իշխանության անմիջական հովանու ներքո: Եվ տվյալ պարագայում նորաստեղծ մարզպետության կենտրոն Չոբուս հոգևոր առաջնորդարանի հաստատումը չպետք է կասկած հարուցի:

Մեկայն տվյալ պարագայում կա քաղաքական մեկ այլ հանգամանք, որը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ հիշյալ իրադարձություններից քիչ հետո, այսինքն՝ 5-րդ դարի վերջին վաչագան Բարեպաշտի կողմից հիմնած իշխանապետությունը, որ ընդգրկել է բացառապես Արցախ և Ուտիք նահանգները, նույնպես ունեցել է իր հոգևոր առաջնորդարանը՝ նախկնդոսության ձևով: Իշխանապետությանը ենթակա հոգևոր կենտրոնները միավորված էին այս պարագայում Պարտավի նախկնդոսի հովանու ներքո: Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության շրջանում Հայոց արևելից կողմերի եկեղեցին գտնվում էր Հայոց եկեղեցու անմիջական ենթակայության տակ:

Այ.Հակոբյանը նշում է, որ «Աղվանից պատմությունը» ոչինչ չգիտե Աղվանից եկեղեցու կազմադրական շրջանի մասին¹¹⁸: Անշուշտ դա ունի իր հիմնավորումը: Աղվանից եկեղեցու հենց կազմադրական շրջանում Հայոց արևելից եկեղեցին նրանից առանձին էր գործում: Հիշյալի ապացույց է Աղվնի ժողովը և նրա մասնակիցների անունները, որոնց շարքում հիշատակված չեն Չոզից ժամանած պատվիրակների անուններ:

Այ.Հակոբյանը իրավացիորեն նշել է՝ նաև, որ «Աղվանից պատմությունը» և նրա «աղվանական» սկզբնաղբյուրները արտացոլում են աջակողմյան Աղվանքի Արցախ և Ուտիք հայաշխարհներում հիմնավորված նյութերը, որը Աղվանից եկեղեցու իրավասության տակ 1, անցել 428-462թթ. Աղվանից մարզպետության կազմավորման և Չոբուս նրա հոգևոր կենտրոնի հաստատման ժամանակ¹¹⁹: Տեսակետը հիմնավորվում է Մ.Կաղանկատվացու հ2, գլ.Դ և հ.3, գլ.23-ում «Փոխումն հայրապետական աթոռիցն Աղուանից ի Չորայ և նստուցանել ի մեծ քաղաքին Պարտաւ...», որ տեղի է ունեցել 552թ.:

Անշուշտ, վաչագան Բարեպաշտի իշխանապետությունը և Աղվնի ժողովն ու նրա ընդունած «Մեծմանագրութիւն կանոնականը» չընդունելու դեպքում առաջադրված տեսակետը կդառնա տրամաբանական ու համոզիչ: Մեկայն հարկ է նկատել, որ Այ.Հակոբյանը ևս հավկած է այն մտքին, որ Մ.Կաղանկատվացին հիմնականում գրի է առել Հայոց արևելից կողմերի՝ այն է Արցախ և Ուտիք հայաշխարհների կրոնական ու

118. Տես՝ Նույն տեղում:

119. Ալ.Առաքյ, սր. 135

քաղաքական իրադարձությունները:

Հենվելով պատմական սկզբնաղբյուրների և նրանց շուրջը առկա պատմագիտական ուսումնասիրությունների վրա կարելի է եզրակացնել, որ 5-րդ դարի վերջին և 6-րդ դարի սկզբին, մասնավորապես Վաչագան Գ-ի իշխանազնություն շրջանում Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին՝ գտնվելով Առաջահիկ իշխանական տան հովանու ներքո, հաստատվել էր նաև Ամնայն Հայոց եկեղեցուն ննջակա իր հոգևոր առաջնորդարանը, որը թերևս կրկին քաղաքական պայմանների թվադրանքով առանձնացել էր բուն Աղվանքի հոգևոր առաջնորդարանից, քանի որ վերջինս գտնվում էր Աղվանից մարզպանի հովանու ներքո: Եվ Վաչագան Բարեպաշտի իշխանազնության անկումից հետո, երբ Հայոց արևելից կողմերը կրկին հայտնվեցին Աղվանից մարզպանության կազմի մեջ, բնականաբար, անհրաժեշտություն էր առաջացել եկեղեցական նրկու թնմերը, այն է բուն Աղվանից և Հայոց արևելից եպիսկոպոսական թեմերը միավորելու մեկ նվիրապետության մեջ:

Ուրեմն հետևությունը մեկն է. դավանանքային ու քաղաքական պայմանների դրամամբ 552 թ. Պարտավում վերահաստատվեց եպիսկոպոսական աթոռը, միավորելով Հայոց արևելից կողմանց ու բուն Աղվանքի մի շարք թեմեր և իրենով սկզբնավորեց Հայոց արևելից կողմանց, աղբյուրներում «Աղվանից» անվանված կաթողիկոսական աթոռը: Այդ է վկայում նաև նորաստեղծ նվիրազնության առաջին գահակալ Աբաս եպիսկոպոսի տիտղոսը՝ «Կաթողիկոս Աղուանից, Լինաց և Չոդայ»¹²⁰: Նշված տիտղոսը բնականաբար իրենով նշանավորում է հիշյալ թեմերի միավորումը մեկ նվիրապետության մեջ: Պարտավում հաստատված նորահաստատ նվիրազնության պաշտոնական լեզուն դարձան հայերենը¹²¹: Չնայած դրան, բուն Աղվանքում որոշակի գործածություն ուներ նաև աղվաներենը: Սակայն քանի որ այն ընդունելի ու հասկանալի էր միայն բուն Աղվանքում, հետագա զարգացում չունեցավ և բնականաբար դադարեց իր գոյությունը: «Այսպիսով, VI դարի երկրորդ կեսին Աղվանից եկեղեցին ազգային տեսանկյունից դարձավ առավել հայկական, քան աղվանական, չնայած որ այն ընդգրկում էր աղվանական բնակչություն ունեցող ծախափնյա լայնարձակ տաքածքներ...»¹²²:

Նորահաստատ կաթողիկոսական աթոռը շուրջ 44 տարի գլխավորեց Տեր-Աբաս արքեպիսկոպոսը (552-596թթ), որը և հանդիսացավ «Աղվանքի պատմության»

120. Բ.Ուրաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Եր., 1998, էջ 110:

121. Տնւ. Ալ.Առօթ, ժր. 138.

122. Տնւ. Ալ.Առօթ, ժր. 139-140.

կաթողիկոսաշարի առաջին ներկայացուցիչը: VI-VIII դդ. Աղվանից կոչված հայ կաթողիկոսությունը, որը Աղվեհի ժողովի սահմանած կանոնների կիրառմամբ աստիճանաբար ամրապնդում էր իր տնտեսական ու իրավական դիրքերը, ընդլայնում իր հոգևոր ու քաղաքական գործունեությունը և գնալով առավել մեծ դեր էր կատարում Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի հոգևոր-լուսավորչական, ինչպես նաև քաղաքական կյանքում: «Արցախեան մէն մի գավառ ունեցած է իւր սեպեակն վանքը եւ իւր առանձին գաւառակալ առաջնորդը՝ միաբաններով հանդերձ, որ, նստելով իւր իսկ վանքում, հովուած է նոյն գաւառի բանաւոր հօտը, օրինակ՝ Դիզակ գաւառն՝ իբրեւ նախկուպոսարան, նախ ունեցած է Դիզափայտի վանքը, ապա՝ Կաւաք, ապա Գտիչ եւ յետոյ՝ Սպիտակ-Լաչ վանքը. Վարանդան՝ Ամարասը եւ Հերիերի տաճարը եւ Երեմն՝ Քոչիզի շինությունը. Լաչենն՝ Մեծ-արանց կամ Մեծ-իրանաց վանքը եւ Մայրաքաղաք, Ընստակ գաւառն՝ Դատի վանքը, Ջրաբերդն՝ Ջրվշտի կամ Եղիշ-առաքելայի վանքը, Մեծ Կողմանք կամ Կիրստանն՝ նախ՝ Հոռեկայ, եւ ապա՝ Ամենափրկիչ վանքերը, Գարդմանն՝ նախ՝ Մզնաբերդ եւ յետոյ՝ Թարգմանչաց վանքերը, Փառխոսն՝ նախ՝ Փառխոսի, ապա՝ Խորանշատի եւ յետոյ՝ Չարեքայ վանքերը, Քուստի կամ Քաւս գաւառն՝ Շիմուրատայ եւ Վարազայ վանքերը եւ այլն, եւ այլն»¹²³:

Գիրք թղթոցում պահպանվել է Հովհաննես Բ. Գաբեղենացու «Թուղթ զոր Տէր Յովհաննէս հայոց կաթողիկոս և այլ նախկուպոսանք, առ Աղուանից նախկուպոսոսս արարին»¹²⁴ վերնագրով նամակը, որն ուղղված էր. «Աբասու Պարտուայ նախկուպոսի, Մովսէսի Բ ավաղատու նախկուպոսի, Գրիգորի Կապաղականու նախկուպոսի, Հռոմակայ Ամարասու նախկուպոսի, Տիմայթի Բաղասականու նախկուպոսի, Ամբակումայ Շաքից նախկուպոսի, Յոհանակայ Գարդմանաց նախկուպոսի, Ղևոնդի Մեծկուանց նախկուպոսի»: Նույն գրությունը պահպանվել է նաև Մ. Կաղանկատվացու աշխատության մեջ, սակայն պետք է նկատել, որ ներքորդ տարբերակում Աբասը հիշատակվում է ոչ լեռն որպես «նախկուպոս», այլև «կաթողիկոս»¹²⁵: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Աղվանից եկեղեցին Հայոց կաթողիկոսության հարաբերությամբ ճանաչվում էր որպես նյութակա լեռն և ոչ առանձին կաթողիկոսություն: Ինչ վերաբերում է Մ. Կաղանկատվացու հիշատակությանը, ապա պետք է նշադրել, որ այն պարզապես

123. Մ. Բարխուդարյանց, Արցախ, էջ 155-156:

124. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 81-84:

125. Մ. Կաղանկատվացի, էջ 126:

հետագայում մտցված փափոխություն է, քանի որ Աբասը տակավին չէր ձեռնադրվել Աղվանից կաթողիկոս: 7-րդ և հետագա դարերի հայկական պատմական աղբյուրները հաղորդում են, որ Աղվանից կաթողիկոսները իրենց ձեռնադրությունը սկսած Գրիգոր Լուսավորչից, ստանում էին Հայոց կաթողիկոսից:

Ս.Տ.Երեմյանը, հենվելով Հովհաննես Բ Գաբելյենացու կողմից հիշատակված անունների վրա, գտնում է, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում բաղկացած էր 8 եպիսկոպոսական թեմներից¹²⁶: Սակայն Բ.Ուլուբաբյանը վիճարկելով հիշյալ կարծիքը, իրավացիորեն նշել է, որ Հովհաննես Գաբելյենացին պարզապես չի հիշատակել Աղվանքի եպիսկոպոսական բոլոր թեմների առաջնորդների անունները: Առաջադրված տեսակետը նա հիմնավորում է, մեջբերելով նույն ժամանակաշրջանին պատկանող այլ աղբյուրներում հիշատակված Սեծաբանից, Գուչա, Չոզի և այլ առաջնորդանիստ կենտրոսներ¹²⁷: Հովհաննես Գաբելյենացու հիշյալ նամակը պահպանվել է նաև «Գիրք թղթոցում»¹²⁸: Նշենք, որ նամակի հիմնական նպատակն էր՝ զգուշացնել Աղվանից աշխարհի եպիսկոպոսներին իրենց թեմերը թափանցած նեոտորականներին և քաղկեդոնականներին դիմագրավելու համար¹²⁹:

Կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված հիշյալ եպիսկոպոսությունների միաբանությունը նշանակալից դեր խաղաց քաղկեդոնականության և տարատեսակ աղանդների դեմ տարվող պայքարում: Ինքը՝ Տեր-Աբասը, աղբյուրներում հիշվում է որպես այլադավանության դեմ աննկուն պայքարող հոգևոր առաջնորդ:

Այսպիսով, Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է որպես Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս և հետագա իր գոյությամբ մշտապես հանդիսացել է Հայոց եկեղեցու ամենահզոր թեմներից մեկը:

126. С. Т. Еремян, *Экономический и социальный строй Албании III-VII веках*, „Очерки истории СССР III-IX веков“, Москва, 1958, стр.324.

127. Բ.Ուլուբաբյան, *Հայոց արևելից եկեղեցիները և մշակույթը*, էջ 117:

128. Տես՝ Եզն. քին.Պետրոսյան, *Աղվանից աշխարհի կաթողիկոսության մի քանի թվականների շուրջ*, Էջմիածին, 1984, ԺԱ-ԺԲ, էջ 80

129. Տես Նույն տեղում:

Резюме

Таким образом Албанское католичество было основано как отдельная ветвь в составе Армянской церкви и в своей последующей деятельности являлась одной из самых сильных и влиятельных ветвей Армянской церкви.

So Albanian church was founded as a consisted part of Armenian church and by its further activity always was one of the great and powerful part of Armenian church.

Ա. Ա. Հարությունյան

Հայ և օտար պատմագրությունը, անդրադառնալով Շուշի քաղաքի պատմական անցյալին, կարողացել է լուսաբանել ընդամենը երեք հարյուր տարվա առանձին դրվագները միայն: Այդ բացը լրացնել հնարավոր է միայն Շուշի քաղաքի շրջակա գերեզմանատների տապանաքարերի և 9-13-րդ դարերի խաչքարերի ուսումնասիրության միջոցով, որոնք պարունակում են արժեքավոր արձանագրություններ: Սակայն, ամենակործան ժամանակը կարող է փոշիացնել դրանք, ուստի՝ պետական մոտեցում է պահանջվում այդ պատմական հուշարձանների պահպանության և ուսումնասիրությունը գիտական մակարդակով և փայտակերպելու համար: Նկարագրելով ներքին հանգստարանի մի ուշագրավ տապանաքար, տողերիս հեղինակը փորձում է իր լուծման ներդրել այդ բնագավառում և հետաքրքրություն առաջացնել Շուշիում ծաղկում ապրած քանդակագործական արվեստի հանդեպ, որը մի շարք գլուխգործոցներ է տվել մարդկությանը:

Նշենք, որ գերեզմանաքարերի ուսումնասիրությունն առանց չափագրման ոչ ամբողջական է դարձնում հետազոտությունը: Այնուամենայնիվ, ընդհանուր հետազոտությունից հետո կարելի է եզրակացնել, որ Շուշիում գործել են քարագործ-վարպետների մի շարք դպրոցներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր ոճը:

Հետաքրքրական է նաև, որ մեր օրերի քանդակագործները խուսափում են որպես հումք օգտագործել Շուշիի քարը, ինչը վկայում է նախորդ դարերի քանդակագործական տեխնիկայի գաղտնիքների անվերադարձ կորստի մասին:

Կար ձգտում միատեսակ կամ միաչափ շիրմաքարեր կանգնեցնելու առումով, թեև որոշ մեծահարուստների առանձնացող հսկայածավալ գերեզմանաքարերի առկայությունը երբեմն խախտում է թվացյալ միատարրությունը: Իրականում շիրմաքարերն իրարից տարբերվում են խաչերի, պսակների, ծաղկազարդերի և քնարական բնույթի տարատեսակ պատկերներով ու արձանագրություններով:

Սխեմատիկ նկարներով պատկերված խնդրո առարկա շիրմաքարը, ի տարբերություն կողքին գտնվող Թառույանցների հսկայական երկու շիրմաքարերի, կարող էր այդպես էլ ուշադրություն չգրավել, եթե չլիներ նրա արձանագրությունները: Շիրմաքարի նրբատաշ խաչը դիտելիս, անցորդն ակամայից մայում է դեպի արևելք(ինչը վկայում է, որ չէր խախտվում հայկական թաղումների ավանդույթը՝ աճյունը հողի մեջ ամփոփելիս նրա դեմքը պետք է հառված լիներ դեպի արևելք): Խաչի երկու կողմը զարդարում է հետևյալ արձանագրությունը.

«Խաչ իս եղիցի Մեղապաւ էստ էր»:

Շրջանցելով մատղաշ ակացիաների փուտը, շիրմաքարի աջ երեսին ընթերցում ենք հետևյալը.

«Քաջամարտիկն Իսայ յաղթական փառօջ

Ձիմամն Շամիլ ի պարտութիւն մատնեաց

Եւ յետս դարձոյց զգերեալ զընտանիս

Ճաւաւաւոյզէ Օրբել-վրաց իշխանաց:

1854»:

Հետևի կողմից շրջանցելով շիրմաքարը, որտեղ ոչ մի գրություն չկա, ծախ երեսին ընթերցում ենք.

«Հանգիստ

Հայագիի քաջ զինվորական փոխգնտա-

պետ Իսայայ Յովհաննիսեան Ղրամեանց

ծնի 1821 ամի եւ վախճ. ի 1886 ամի ի 18 մարտի»:

Տապանաքարի տանիքը զարդարող խաչաձևված թրի և պատյանի քանդակի տակ ռուսերեն արձանագրությունն է.

СКОНЧАЛСЯ 18 $\frac{III}{18}$ 86

Պարզվում է, որ իման Շամիլին գերող շուշեցի զենքերալ Յովհաննես Լազարևից բացի, մուլեռանը լեռնականների դեմ կռվել է նաև նրա մի այլ հայրենակից՝ փոխզնգռայատ Եսայի Դրամյանցը(Գրամանը), որի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ առայժմ չի հաջողվել մեզ գտնել որևէ վավերագրի կամ պատմական աղբյուր։ Չի բացառվում, որ Շուշին ցարական Ռուսաստանի բանակին տված լինի այլ նշանակություն, բայց մեզանում թիչ հայտնի զորահրամանատարներ և զինավորակներ։ Սակայն հարթուն որոշակի պարզություն կարող է մտցնել ոչ միայն Շուշիի ներքին, այլև մյուս զերեգնախոնքների արծառագործությունների ուսումնասիրությունը։

НАДГРОБИЕ ПОДПОЛКОВНИКА

А. А. Арутюнян

(Резюме)

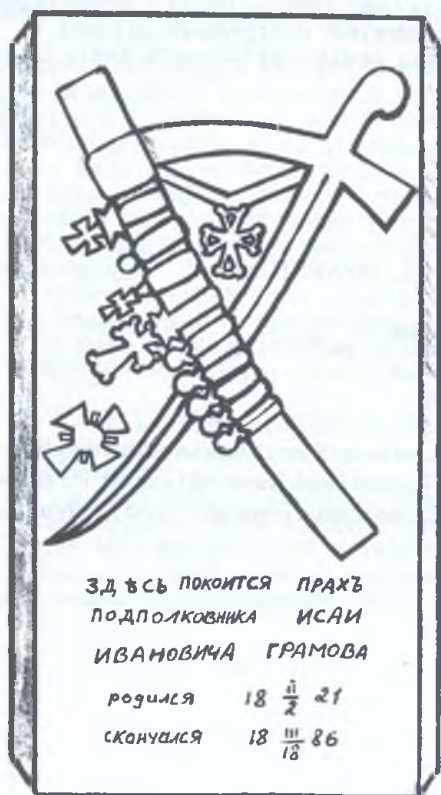
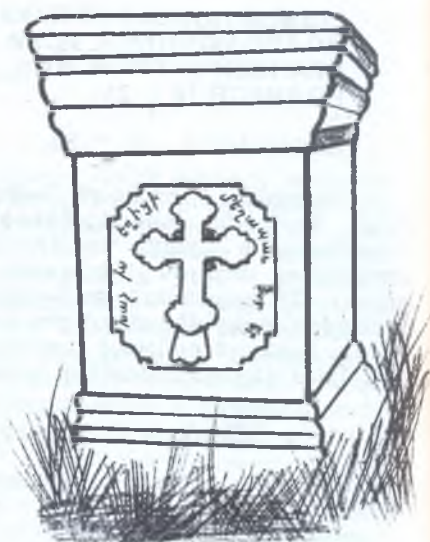
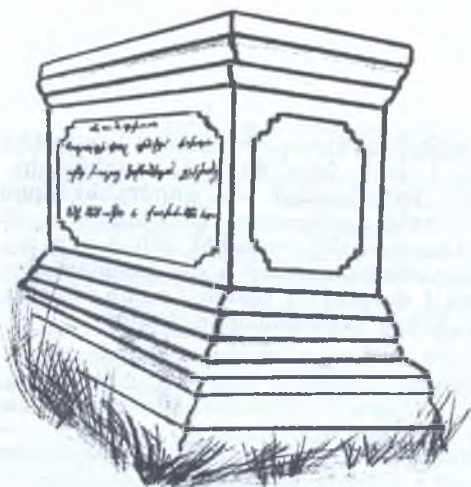
Автором показано, что против Имама Шамиля в рядах царской армии воевал не только Иван Лазарьев, но и другой уроженец города Шуши - подполковник Исаи Иванович Грамов. Он, как свидетельствует надгробная надпись на его могиле, разбил Шамиля и освободил из плена семью грузинского князя Орбеля Чавчавадзе.

THE LIEUTENANT-COLONEL GRAVESTONE

A. A. Haroutunian

(Summary)

The author proves that in the tsar army fighting against Imam Shamil there served not only Ivan Lazarev but also another native of Shushi town lieutenant-colonel Isaiah Ivanovich Gramoff. He as it is evident from the inscription on his gravestone routed Shamil and rescued from captivity the family of Georgian Prince Orbel Chavchavadze.

Մակերևույթի գաուսյան կորության կախվածությունը

նրա գեոդեզիկ գծերից

Գ. Ա. Նալբանդյան

Նախ տանք նախնական հասկացություններ , որոնք անհրաժեշտ են

հետագայում:

Ինչպես հայտնի է, մակերևույթի վրա կորագծային կորոդինատների u , v , II քառակուսային ձևերի գործակիցների համար տրվում է այլ նշանակումներ, որոնք նպատակահարմար են հետագա դատողությունների համար ([1])
Այդ նշանակումները հարմար է ցույց տալ աղյուսակային ձևով , այսինքն՝

U	V	E	F	F	G	L	M	M	N	$\vec{r}_u$	$\vec{r}_v$	$\vec{r}_{uu}$	$\vec{r}_{uv}$	$\vec{r}_{vu}$	$\vec{r}_{vv}$
U^1	U^2	g_{11}	g_{12}	g_{21}	g_{22}	b_{11}	b_{12}	b_{21}	b_{22}	$\vec{r}_1$	$\vec{r}_2$	$\vec{r}_{11}$	$\vec{r}_{12}$	$\vec{r}_{21}$	$\vec{r}_{22}$

Նախ գրենք I և II քառակուսային ձևերը նոր նշանակություններով

$$ds^2 = Edu^2 + 2Fdu dv + Gdv^2 = g_{11}(du^1)^2 + 2g_{12}du^1 du^2 + g_{22}(du^2)^2 = \sum_{\alpha=1}^2 \sum_{\beta=1}^2 g_{\alpha\beta} du^\alpha du^\beta$$

$$(-d\vec{r}d\vec{m}) = Ldu^2 + 2Mdu dv + Ndv^2 = b_{11}(du^1)^2 + 2b_{12}du^1 du^2 + b_{22}(du^2)^2 = \sum_{\alpha=1}^2 \sum_{\beta=1}^2 b_{\alpha\beta} du^\alpha du^\beta$$

Հետագա դատողությունների համար պայմանավորվենք, որ եթե միևնույն տառային նշանը գրված է մեկ վերևի և մեկ ներքևի մասում , ապա Σ – նշանը բաց է թողնվում, բայց հասկացվում է գումար, այսինքն՝

$$ds^2 = g_{\alpha\beta} du^\alpha du^\beta \quad (1)$$

$$(-d\vec{r}d\vec{m}) = b_{\alpha\beta} du^\alpha du^\beta \quad (2)$$

$$\text{որտեղ } g_{\alpha\beta} = g_{\beta\alpha} \text{ և } b_{\alpha\beta} = b_{\beta\alpha} \quad (\alpha, \beta = 1, 2)$$

Այժմ $\vec{r}_{\alpha\beta}$ վեկտորներ ($\alpha, \beta = 1, 2$) վերլուծենք ըստ $\vec{r}_1, \vec{r}_2$ և մակրոսյթի նորմալ

միավոր $\vec{m}$ վեկտորների միջոցով, այսինքն ([1], [2])

$$\vec{r}_{\alpha\beta} = G_{\alpha\beta} \vec{r}_1 + G_{\alpha\beta}^2 \vec{r}_2 + d_{\alpha\beta} \vec{m} \quad (3)$$

որտեղ $G_{\alpha\beta}^{\kappa} = G^{\kappa}_{\alpha\beta}$ ($\alpha, \beta, \kappa = 1, 2$)

Դժվար չէ նկատել, որ եթե սկալյար ձևով բազմապատկենք $\vec{m}$ վեկտորով և հաշվի առնելով, որ $(\vec{m} \vec{r}_1) = 0$ և $(\vec{m} \vec{r}_2) = 0$ ապա $(\vec{r}_{\alpha\beta} \vec{m}) = d_{\alpha\beta}$ հետևաբար

$d_{\alpha\beta} = b_{\alpha\beta}$ ուրեմն, կատացվի

$$\vec{r}_{\alpha\beta} = G_{\alpha\beta}^1 \vec{r}_1 + G_{\alpha\beta}^2 \vec{r}_2 + b_{\alpha\beta} \vec{m} \quad (\alpha, \beta = 1, 2)$$

Այս բանաձևերը կոչվում են I-խմբի դերիվացիոն բանաձևեր, կամ I-խմբի Գաուսի

դերիվացիոն բանաձևեր: Այս բանաձևերում $G_{\alpha\beta}^{\kappa}$ գործակիցները կոչվում են

կապակցության կամ խրիստոֆելի գործակիցներ, որոնք հաշվում են հետևյալ կերպ ([1])

$$G_{\alpha\beta}^{\kappa} = \frac{1}{2} g^{\kappa\sigma} \left(\frac{\partial g_{\alpha\sigma}}{\partial u^{\beta}} + \frac{\partial g_{\beta\sigma}}{\partial u^{\alpha}} - \frac{\partial g_{\alpha\beta}}{\partial u^{\sigma}} \right) \quad (4)$$

Ինչպես գիտենք, եթե A-մատրիցան ունի հետևյալ տեսքը

$$A = \begin{pmatrix} g_{11} & g_{12} \\ g_{21} & g_{22} \end{pmatrix} \quad \text{ապա նրա հակադարձ մատրիցան կլինի՝}$$

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} g^{11} & g^{12} \\ g^{21} & g^{22} \end{pmatrix} \quad \text{տեսքի, որտեղ } g^{\kappa\sigma} = (-1)^{\kappa+\sigma} \frac{g_{\sigma\delta}}{\det A} \quad (5)$$

$$\text{իսկ } \det A = g_{11} g_{22} - g_{12}^2 \quad ([3])$$

Ինչպես հայտնի է, գեոդեզիկ կորություն է կոչվում կորության վեկտորի պրոյեկցիան շոշափող հարթության վրա: Իսկ S մակրոսյթի գեոդեզիկ գիծ է կոչվում այն կորը, որի յուրաքանչյուր կետում գեոդեզիկ կորությունը հավասար է զրոյի: Նշենք գեոդեզիկ գծերի մի քանի կարևոր հատկություններ

1. Որպիսզի L կորը մակերևույթի վրա լինի գեոդեզիկ, անհրաժեշտ և բավարար է, որ այդ L կորի յուրաքանչյուր կետում, որտեղ $K \neq 0$ գլխավոր նորմալը լինի կոլինյար մակերևույթի նորմալին:

2. Ռեգուլյար մակերևույթի յուրաքանչյուր կետով և ցանկացած ուղղությամբ կարելի է տեսնել միայն մեկ գեոդեզիկ գիծ ([2]):

Ինչպես հայտնի է ; գեոդեզիկ գծերի դիֆֆերենցիալ հավասարումներն են
 ([1])

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{d^2 U^1}{d\sigma^2} + G_{\alpha\beta}^1 \frac{dU^\alpha}{d\sigma} \frac{dU^\beta}{d\sigma} = 0, \quad (\alpha) \\ \frac{d^2 U^2}{d\sigma^2} + G_{\alpha\beta}^2 \frac{dU^\alpha}{d\sigma} \frac{dU^\beta}{d\sigma} = 0, \quad (\beta) \end{array} \right. \quad (6)$$

որտեղ $|\sigma| = S$ և $\alpha, \beta = 1, 2$

Ինչպես հայտնի է , մակերևույթ , որն հանդիսանում է ուղիղ գծերի երկրաչափական տեղ, կոչվում է գծավոր մակերևույթ ծնիչ գծերով:

Եթե գծավոր մակերևույթի միևնույն ծնիչ գծի բոլոր կետերում մակերևույթի շոշափող հարթությունները համընկնում են , ապա մակերևույթը անվանվում է փոփող մակերևույթ :

Այժմ կարող ենք ձևակերպել մեր թեորեմը և ապացուցել այն

Թեորեմ: Եթե մակերևույթի վրա գոյություն ունի գեոդեզիկ օրթոգոնալ ցանց, ապա այդ մակերևույթի գաուսյան կորությունը հավասար է զրոյի

ապացույց : Ենթադրենք, որ $r = r(U^1; U^2)$ մակերևույթի վրա գոյություն

ունի գեոդեզիկ —օրթոգոնալ ցանց, այսինքն ցանցի երկու գծերն էլ գեոդեզիկ են և իրար օրթոգոնալ: Նպատակահարմարության համար այդ ցանցը ընդունենք որպես կոորդինատային ցանց: Քանի որ այդ դեպքում կոորդինատային ցանցի U^1 գծերը գեոդեզիկ են, հետևաբար պետք է բավարարեն (6) դիֆֆերենցիալ հավասարումներին: Ինչպես գիտենք ցանցի U^1 - հավասարումն է

$$\left\{ \begin{array}{l} U^1 = t \\ U^2 = U^{02} = const \end{array} \right.$$

(7)-ից $U^2 = const$ արժեքը տեղադրենք 6 (բ)-ի մեջ կստանանք

$$\frac{d^2 U^2}{d\sigma^2} + G_{11}^2 \frac{dU^1}{d\sigma} \frac{dU^1}{d\sigma} + 2G_{12}^2 \frac{dU^1}{d\sigma} \frac{dU^2}{d\sigma} + G_{22}^2 \frac{dU^2}{d\sigma} \frac{dU^2}{d\sigma} = 0$$

բայց անհայտ է, որ $\frac{d^2 U^2}{d\sigma^2} = \frac{dU^2}{d\sigma} = 0$, ուրեմն կլինի $G_{11}^2 \left(\frac{dU^1}{d\sigma} \right) = 0$ հետևաբար հաշվի

առնելով, որ $\frac{dU^1}{d\sigma} \neq 0$, ապա կստանանք՝

$$G_{11}^2 = 0 \quad (8)$$

(8)-ը տեղադրենք (4)-ի մեջ կստանանք, որ

$$G_{11}^2 = \frac{1}{2} g^{2s} \left(\frac{\partial g_{1s}}{\partial u^1} + \frac{\partial g_{2s}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} \right) = 0 \quad \text{կամ, որ գրենք բացված տեսքով, կլինի}$$

$$\frac{1}{2} g^{21} \left(\frac{\partial g_{11}}{\partial u^1} + \frac{\partial g_{11}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} \right) + \frac{1}{2} g^{22} \left(\frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} + \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} \right) = 0, \quad (9)$$

հաշվի առնելով որ ցանցը օրթուգոնալ է, այսինքն

$$g_{12} = 0 \quad (10)$$

Մյուս կողմից, ի նկատի առնելով (5) բանաձևը, կստանանք

$$g^{21} = (-1)^{2+1} \frac{g_{12}}{\det A} = -\frac{0}{\det A} = 0 \quad \text{այսինքն} \quad g^{21} = 0 \quad (11)$$

(10) և (11) արժեքները տեղադրենք (9)-ի մեջ, կստանանք

$$\frac{1}{2} g^{22} \left(-\frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} \right) = 0 \quad \text{բայց } g^{22} \neq 0 \quad \text{հետևաբար} \quad \frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} = 0 \quad (12)$$

Այժմ կատարելով ճիշտ նույն դատողությունները U^2 -գծի նկատմամբ, կստանանք

$$G_{22}^1 = 0 \quad (13)$$

$$\frac{\partial g_{22}}{\partial u^1} = 0 \quad (14)$$

Այժմ գրենք մակերևույթի գաուսյան կորության բանաձևը:

Գաուսյան կորության բանաձևն է՝ ([1])

$$-K = \frac{b_{11}b_{22} - b_{12}^2}{g_{11}g_{22} - g_{12}^2} \quad (15)$$

Այժմ օգտվենք գաուսի պայմանից ([1])

$$b_{11}b_{22} - b_{12}^2 = \frac{\partial^2 g_{12}}{\partial u^1 \partial u^2} - \frac{1}{2} \frac{\partial^2 g_{11}}{\partial u^2 \partial u^2} - \frac{1}{2} \frac{\partial^2 g_{22}}{\partial u^1 \partial u^1} + G_{12}^* G_{12}^* g_{\kappa\delta} - G_{11}^* G_{22}^* g_{\alpha\beta} \quad (16)$$

Այս բանաձևը գրելով բացված տեսքով և հաշվի առնելով (8), (10), (11), (12), (13) և (14) արտահայտությունները կստանանք՝

$$\begin{aligned} b_{11}b_{22} - b_{12}^2 &= \frac{\partial^2 g_{12}}{\partial u^1 \partial u^2} - \frac{1}{2} \frac{\partial^2 g_{11}}{\partial u^2 \partial u^2} - \frac{1}{2} \frac{\partial^2 g_{22}}{\partial u^1 \partial u^1} + G_{12}^1 G_{12}^1 g_{11} + 2G_{12}^1 G_{12}^2 g_{12} + G_{12}^2 G_{12}^2 g_{22} - \\ &- G_{11}^1 G_{22}^1 g_{11} - G_{11}^2 G_{22}^1 g_{21} - G_{11}^1 G_{22}^2 g_{12} - G_{11}^2 G_{22}^2 g_{22} \end{aligned}$$

այսինքն՝

$$b_{11}b_{22} - b_{12}^2 = G_{12}^1 G_{12}^1 g_{11} + G_{12}^2 G_{12}^2 g_{22}$$

Այժմ օգտվենք (4) բանաձևից, կստանանք

$$G_{12}^1 = \frac{1}{2} g^{1\delta} \left(\frac{\partial g_{1\delta}}{\partial u^2} + \frac{\partial g_{2\delta}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} \right) = \frac{1}{2} g^{11} \left(\frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} + \frac{\partial g_{21}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} \right) + \frac{1}{2} g^{12} \left(\frac{\partial g_{12}}{\partial u^2} + \frac{\partial g_{22}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} \right) \quad (18)$$

$$G_{12}^2 = \frac{1}{2} g^{2\delta} \left(\frac{\partial g_{1\delta}}{\partial u^2} + \frac{\partial g_{2\delta}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} \right) = \frac{1}{2} g^{21} \left(\frac{\partial g_{11}}{\partial u^2} + \frac{\partial g_{21}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} \right) + \frac{1}{2} g^{22} \left(\frac{\partial g_{12}}{\partial u^2} + \frac{\partial g_{22}}{\partial u^1} - \frac{\partial g_{12}}{\partial u^1} \right) \quad (19)$$

Հաշվի առնելով (10), (11), (12), և (14) արտահայտությունները (18) և (19)

արտահայտությունները վերջնականապես կգառնա հետևյալ տեսքի

$$G_{12}^1 = 0 \quad (20)$$

$$G_{12}^2 = 0 \quad (21)$$

(20) և (21) արտահայտությունների արժեքները տեղադրելով (17)-ի մեջ կստանանք՝

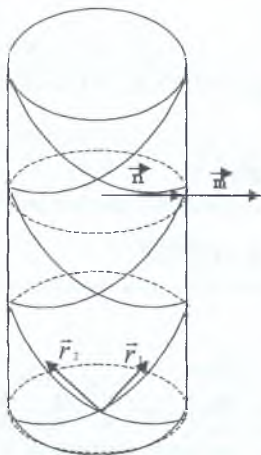
$$b_{11}b_{22} - b_{12}^2 = 0 \quad (22)$$

(22)-ը տեղադրելով (15)-ի մեջ կստանանք

Թեորեման ապացուցված է լրիվությամբ:

Դիտարկենք օրինակ.

Վերցնենք փռվող $X^2 + Y^2 = R^2$ գլանային մակերևույթի վրա պտուտակային գծերը, որոնք իրարից տարբերվում են միայն պտտման ուղղությամբ: Ինչպես հայտնի է, դրանց պարամետրական հավասարումներն են

$$\vec{r}_1(t) = (R \cos \omega t) \vec{i} + (R \sin \omega t) \vec{j} + (at) \vec{k}$$

$$\vec{r}_2(t) = (-R \cos(-\omega t)) \vec{i} + (R \sin(-\omega t)) \vec{j} + (at) \vec{k}$$

Գծագրից պարզ երևում է, որ գլխավոր նորմալը $\vec{n}$ կոլինյար է մակերևույթի նորմալին $\vec{m}$, բայց համաձայն էջ 3-ում (1) հատկության այդ գծերը կլինեն գեոդեզիկ գծեր: Ինչպես գիտենք մակերևույթի վրա եթե կորը տրված է վեկտորական հավասարումով, ապա նրա շոշափող ուղղի ուղղորդ վեկտորը կլինի՝ նրա ածանցյալը ըստ t պարամետրի, այսինքն՝

$$\vec{r}'_1(t) = (-\omega R \sin \omega t) \vec{i} + (R \omega \cos \omega t) \vec{j} + a \vec{k}$$

$$\vec{r}'_2(t) = (R \omega \sin \omega t) \vec{i} + (-R \omega \cos \omega t) \vec{j} + a \vec{k}$$

Կազմենք դրանց սկալյար արտադրյալը և պահանջել որ հավասարվի զրոյի, այսինքն՝

$$(\vec{r}'_1(t) \vec{r}'_2(t)) = -R^2 \omega^2 \sin^2 \omega t - R^2 \omega^2 \cos^2 \omega t + a^2 = 0$$

$$-R^2 \omega^2 (\sin^2 \omega t + \cos^2 \omega t) + a^2 = 0$$

$$\text{կամ } \omega^2 = \frac{a^2}{R^2} \quad \text{կամ } \omega = \pm \frac{a}{R}$$

Ուրեմն բավական է վերցնել $\omega_1 = \frac{a}{R}$ և $\omega_2 = -\frac{a}{R}$ այդ դեպքում համաձայն

ապացուցված թեորեմի կլինի $\nabla K = 0$:

- [1] П. К. Рошевский
[2] И. Я. Бакельман
[3] Д. В. Беклемишев

Курс дифференциальной геометрии
Высшая геометрия
Курс аналитической геометрии и
линейной алгебры

«Մակերևույթի գաուսյան կորության կախվածությունը նրա գեոդեզիկ գծերից»

Գ. Ա. Նալբանդյան

Ամփոփագիր

Աշխատանքում ուսումնասիրվում է մակերևույթի գաուսյան կորության և նրա վրա օրթոգոնալ-գեոդեզիկ ցանցի գոյության կապը: Ցույց է տրված, որ եթե մակերևույթը թույլ է տալիս գեոդեզիկ-օրթոգոնալ ցանց, այսինքն՝ մակերևույթի վրա գոյություն ունեն իրար օրթոգոնալ գեոդեզիկ գծերի երկու ընտանիք, ապա այդ մակերևույթի գաուսյան կորությունը հավասար է զրոյի:

"Зависимость поверхности кривизны Гаусса от ее геодезических линий"

Г. А. Налбандян

Резюме

В работе исследуется поверхность кривизны Гаусса и связь между нею и ортогонально – геодезической сетью. Показано, что если поверхность позволяет ортогонально-геодезическую сеть, то есть на поверхности сосуществуют две семьи взаимно- ортогонально геодезических линий, то на поверхности кривизна Гаусса равно нулю.

"Dependence of the Gauss Curve surface on its geodesy lines"

G. A. Nalbandian

Conclusion

The work studies the Gausse Curve surface and its correlation with ortogonal geodesy net. We have proved that if a surface allows for orthogonal geodesy net, i. e. there are two families of reciprocally ortogonal geodesy lines on it, then the Gauss Curve of the surface is equal to zero.

2002 թ. 1/5

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

2002 թ. 1/5

ՏՆՍԵՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Շ. ՂԱՀՐԱՄԱՆՅԱՆ – ԼՂՀ հարկային քաղաքականությունը ներդրումային միջավայրում	1	+
Կ. Ա. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ – 1992-2001 թթ. ԼՂՀ-ում իրականացված հարկային ռազմավարության մասին	8	+
Հ. Վ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ – ԼՂՀ բյուջետային համակարգի ծնավորումը և զարգացումը շուկայական տնտեսության պայմաններում	18	-
Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ – Ներդրումների կառուցվածքը, տեմպը և արդյունավետությունը ԼՂՀ-ում	30	+
Ս. Ս. ՀԱԿՈԲՅԱՆ – ԼՂՀ-ում հարկային բարենպաստ պայմանների ստեղծումը	36	+
Փիլիսոփայություն և իրավունք		
Ք. Շ. АРУСТАМЯН - Разработка, принятие Конституции России 1993 года и ее содержание	49	+
Շ. Շ. КАРАПЕТЯН – К вопросу о религиозной окраске карабахского конфликта	62	-
Հայոց լեզու և գրականություն		
Հ. Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ – Նորաբանություններն արցախյան պոեզիայում	66	+
Ա. Կ. ՂՈՒՆՅԱՆ – Պերճ Զեյթունցյանի «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպը	69	+
Կ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ – Լեզվական ինքնատիպություն գեղեցիկ ձևի մեջ	74	-
Ն. Գ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ – Համեմատությունը Հ. Պարոնյանի ստեղծագործություններում	80	+
Շ. Պ. ՍԱԴՅԱՆ – Հայկ խաչատրյանի «Գրիգոր Մագիստրոսի վերջին թուղթը» պատմավեպի ոճական առանձնահատկություններից	90	+
Ս. Ս. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ – Մ. Սարգսյանի «Կյանքը կրակի տակ» վեպը	94	+
Ռուսաց լեզու և գրականություն		
Կ. Շ. ХАНЯН – Саят-Нова и русские поэты (к 280-летию со дня рождения)	108	-

Մ. Ս. АРУСТАМЯН – Сатирическое изображение врагов армянского народа в романе Ф. Верфеля “Сорок дней Муса-дага”.....	113	+
Р. Н. СААКЯН – Работа над конструкциями на практических занятиях со студентами - нефилологами	123	+
И. Г. АМБАРЦУМЯН – Развитие культуры чтения как одна из основных задач в процессе обучения русскому языку студентов неязыковых групп.....	128	-

Մանկավարժություն և մեթոդիկա

Վ. Ս. ՋԱԲԱՐՅԱՆ – Կապակցված խոսքի ուսուցումը տարրական դասարաններում.....	133	+
---	-----	---

Օտար լեզու

Ա. Յ. АЙРАПЕТАН - Некоторые общие черты словообразования в английском и немецком языках.....	137	+
--	-----	---

Բժշկագիտություն

Լ. Է. АТАЯН – Некоторые генетические особенности периодической болезни у уроженцев Нагорного Карабаха.....	140	+
--	-----	---

Կենսաբանություն

Ս. Ս. ԱՂԱՍՅԱՆ, Ա. Բ. ԱՂԱՍՅԱՆ, Գ. Ռ. ՋԱԲԱՐՅԱՆ – Կրծքով կերակրման և վաղ մանկության շրջանի երեխաների ֆիզիկական աճը և զարգացումը մինչ արցախյան պատերազմը և ներկա ժամանակաշրջանում.....	144	+
--	-----	---

Վ. Տ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ - Ազդիսի քարանձավի ֆաունան.....	150	+
---	-----	---

Վ. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ – ԼՂՀ նախալեռնային և բարձր լեռնային տեղանքում կենդանիների տարածված հեմիինթուլները և նրանց շրջապտույտի ուղիները.....	154	+
--	-----	---

Պատմություն

Բ. Գ. ԲԱԼԱՅԱՆ - Աղվանից կաթողիկոսության ստեղծման նախադրյալները.....	156	+
---	-----	---

Բ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ – Փոխգնդապետի շիրմաքարը.....	166	+
--	-----	---

Մաթեմատիկա

Գ. Ա. ՆԱԼԲԱՆՂՅԱՆ – Մակերևույթի գաուսյան կորության նախամոնոտոնոր նրա գեոդեզիկ գծերից.....	169	+
--	-----	---

Արցախի պետական լուստարակչություն
Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ., N 5

Издательство Арцахского госуниверситета
Степанакерт, ул. М. Гоша N 5

ԿԱՆՈՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. «ԱրԴՀ գիտական տեղեկագիր» տարբերակնում հրատարակվում են Արցախի լեռնային համալսարանում կատարված օրիգինալ հոդվածներ, հաղորդումներ ու նամակներ տեսական և էքսպերիմենտալ բնույթի՝ մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոֆիզիկայի, քիմիայի, երկրաբանության, կենսաբանության, աշխարհագրության, տնտեսագիտության և հումանիտար գիտությունների բնագավառներին:

2. Ընդունվում են նաև ԱրԴՀ-ի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսների, գիտաժողովների և գիտական դոկտոցների նյութեր:

3. Բնագրերը ներկայացվում են երկու օրինակով, մեքենագրված, երկու ինտերվալը մեկ, հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներով: ՄԶԿ-ից (վերևի ձախ անկյունում), հոդվածի վերնագրով և հեղինակի անվանատառերից ու ազգանունից հետո բերվում է կարճ անոտագիա: Հոդվածի ծավալը աղյուսակներով չդնելի է գերազանցի 10 էջ, հաղորդմանը՝ 4, նամակինը՝ 2:

4. Հոդվածի հետ ներկայացվում է արձանագրության բաղվածքը այն ամբողջից, որտեղ կատարվել և ըննարկվել է աշխատանքը:

5. Թույլատրվում է 5-ից ոչ ավելի նկար (իստակ լուսանկար կամ գծագրեր՝ արված առանձին սոփիստակ թղթի վրա): Յուրաքանչյուր նկարի հակառակ կողմի վրա գրվում է կարգային համարը: Տեքստի լուսանցքներում նշվում է նկարների և աղյուսակների տեղերը:

6. Միեւնույն նյութը աղյուսակի և նկարի ձևով ներկայացնել չի թույլատրվում:

7. Բերվող գրականության մասին հոդվածում նշվում է միայն կարգային համարը, բառակուսի փակագծերում [1,2-5] ըստ հանդիպման հերթականությամբ: Հոդվածի վերջում նույն հաջորդականությամբ բերվում են գրականության ցուցակը, կարգային համարը, հեղինակների ազգանուններն ու անվանատառերը, գրքի կամ հոդվածի վերնագիրը: Պարբերական հրատարակությունների համար այնուհետև հաջորդում է ամսագրի ընդունված կրճատ անվանումը առանց չափերտների, թվականը՝ հատորի ու թողարկման համարները, հերթական համարը և էջը: Գրքի դեղքում՝ հրատարակման վայրը, հրատարակչությունը, թվականը և էջը: Չհրատարակված աշխատանքի վերաբերյալ (բացի ատենախոսությունից) գրականության մեջ նշել չի թույլատրվում: Արտասահմանյան գրականությունը տեքստում նշվում է հոդվածի լեզվով, իսկ գրականության մեջ՝ օրիգինալով:

8. Հոդվածի տեքստի վերջում ձախ կողմում նշվում է այն ամբողջը կամ լաթորատորիան, որտեղ կատարվել է աշխատանքը:

9. Հոդվածը ստորագրվում է բոլոր հեղինակների կողմից:

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журнале "Ученые записки" АрГУ публикуются оригинальные статьи, сообщения и письма теоретического и экспериментального характера из области математики, механики, физики, радиофизики, химии, геологии, биологии, географии, экономики и гуманитарных наук, выполненные в Арцахском государственном университете.

2. Принимаются также материалы научных конференций, симпозиумов и научных школ, проведенных при участии АрГУ.

3. Рукописи представляются в двух экземплярах в машинописи через два интервала на русском, армянском или английском языках, с армянским, русским или английским резюме. После указания УДК (вверху слева), инициалов и фамилии автора и названия статьи приводится краткая аннотация. Объем статьи вместе с таблицами не должен превышать 10 страниц, сообщения-4, письма-2.

4. К статье необходимо приложить выписку из протокола заседания кафедры, где выполнена и обсуждена статья.

5. Разрешается не более 5 рисунков (контрастные фотографии или чертёжи, выполненные черной тушью на белой бумаге). На оборотной стороне каждого рисунка отмечается его порядковый номер. На полях статьи должны быть помечены места рисунков и таблиц.

6. Представление одного и того же материала в виде рисунков и таблиц не допускается.

7. Цитируемая литература отмечается в тексте поочередно порядковым номером в квадратных скобках ([1,2-5]). В конце статьи в той же очередности приводится список цитированной литературы: порядковый номер, фамилия и инициалы авторов, названия книги или статьи. В ссылках на периодические издания далее следует общепринятое сокращенное название журнала без кавычек, год, том, выпуск, порядковый номер, страница; книги-место издания, изд-во, год, страница. Ссылки на неопубликованные работы (кроме диссертаций) не допускаются. Зарубежная литература в тексте дается на языке статьи, а в литературе-на оригинале.

8. В конце статьи слева указывается кафедра или лаборатория, где выполнена работа.

9. Статья подписывается всеми авторами.